

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAMLAŞAN MOĞOLLAR: ALTIN ORDA DEVLETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FURKAN KUTLU

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2022

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAMLAŞAN MOĞOLLAR: ALTIN ORDA DEVLETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FURKAN KUTLU

TARİH ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. MUSA ŞAMİL YÜKSEL

ANKARA, 2022

ONAY SAYFASI

Furkan Kutlu tarafından hazırlanan “İslam Dininin Altın Orda Devletine etkileri” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Prof. Dr.Musa Şamil YÜKSEL	AYBÜ/İTBF	
Kabul ☐ Red ☐		
Doç. Dr.Hasan IŞIK	AYBÜ/İTBF	
Kabul ☐ Red ☐		
Prof.Dr.Altay Tayfun ÖZCAN	DÜ/FEF	
Kabul ☐ Red ☐		

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı’nda Doktora/Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Ünvan Ad Soyad

.....

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih:

İmza:

Adı SOYADI:

X X X X

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans eğitimimden bu yana her daim beni destekleyen, danıştığım konularda her zaman yardımcı olan, bana yol gösteren, tezimin ortaya çıkmasında destek ve önerilerini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel'e teşekkürlerimi sunarım. Hazırlanan tez hakkında önemli tavsiyelerde bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan'a teşekkürü borç bilirim. Tezimde kullandığım bazı kaynaklara ulaşımım konusunda bana yardımcı olan değerli dostlarım Erkan Gülbin'e, İbrahim Ulusan'a ve Göksu Göner'e teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve beni destekleyen aileme şükranlarımı sunarım.

ÖZET

İslamlaşan Moğollar: Altın Orda Devleti

Cengiz Han liderliğinde bir araya gelen Türk ve Moğol kabileleri, XIII. yüzyılda başlayan fütuhatları neticesinde Asya kıtası dâhil Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu topraklarının bir kısmını ele geçirmeyi başarmışlardır. Geniş bir sahaya hükmeden Moğollar, çeşitli dinlerle de yakın temas kurmuşlardır. Bu dinler arasında Moğolları en fazla etkileyen din, İslam dini olmuştur. Cengiz Han döneminden itibaren başlayan istilalar neticesinde Cengiz Han'ın torunu Batu Han liderliğinde 1237-1241 yılları arasında başlatılan batı seferi sonucunda Volga nehrinin kıyısında Altın Orda Devleti kurulmuştur. Karadenizin kuzeyinde kurulan bu Türk-Moğol devleti, diğer Moğol halef devletlerinden farklı birtakım özellikleri içinde barındırmaktadır. Bu farklı özelliklerden biri İslam dinini ilk kabul eden Türk-Moğol devleti olmasıdır. İslam dininin Altın Orda Devleti'nin dış politikasına, mimarisine, sosyokültürel hayata etkileri ve Altın Orda Devleti'nin İslam dinini kabul etmesinde etkili olan tarikatler araştırmanın temel konusunu teşkil etmektedir. Bu dönemde Altın Orda'nın dış politikada ana muhalifi İlhanlı Devleti olmuştur. Altın Orda şehirleri, İslam dininin etkisiyle bir İslam şehri görünümü kazanmıştır. Müslüman tüccarlar sayesinde Altın Orda Devleti'nde Ahilik teşkilatı kurulmuştur. Berke Han ile başlayan Altın Orda Devleti'nin İslamlaşma hareketi Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde altın çağını yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, İslam Dini, Kültür, Moğollar, Siyaset

ABSTRACT

The İslamized Mongols: Golden Horde

The Turkish and Mongolian tribes, who came together under the leadership of Genghis Khan, succeeded in seizing some of the lands of Europe, Anatolia and the Middle East, including the Asian continent, as a result of their conquests that began in the 13th century. The Mongols, who ruled over a wide area, also established close contact with various religions. Among these religions, the religion that influenced the Mongols the most was Islam. As a result of the invasions that started from the period of Genghis Khan, the Golden Horde State was established on the banks of the Volga river as a result of the western expedition launched between 1237-1241 under the leadership of Batu Khan, the grandson of Genghis Khan. This Turkish-Mongolian state, which was established in the north of the Black Sea, has some features different from other Mongolian successor states. One of these different features is that it was the first Turkish-Mongolian state to accept the religion of Islam. The effects of the religion of Islam on the foreign policy, architecture, socio-cultural life of the Golden Horde State and the sects that were influential in the Golden Horde State's acceptance of Islam constitute the main subject of the research. In this period, the main rival of the Golden Horde in foreign policy was the Ilkhanate. The cities of the Golden Horde gained the appearance of an Islamic city with the influence of the religion of Islam. In the Golden Horde State, the ahi organization was established thanks to the Muslim merchants. The Islamization movement of the Golden Horde State, which started with Berke Khan, had its golden age during the Uzbek Khan and Canibek Khan periods.

Keywords: Culture, Golden Horde State, Mongols, Politics, Islamic Religion

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
MOĞOLLAR VE İSLAM	14
1.2. Altın Orda Devleti'nde İslam Dini ve Berke Han	21
II. BÖLÜM	
ALTIN ORDA DIŞ POLİTİKASINDA İSLAM DİNİ	28
2.1. Berke Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi	28
2.2. Mengü Timur Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi	42
2.3. Tuda Mengü, Tula Buka ve Tokta Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi..	
.....	47
2.4. Özbek Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi	53
2.5. Canibek Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi	59
III. BÖLÜM	
ALTIN ORDA DEVLETİ MİMARİSİ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYATINDA İSLAM	
.....	63
3.1. İslam Dininin Altın Orda Mimarisine Etkisi	63
3.1.1 İslam Dininin Etkisiyle Altın Orda Devleti'nde Başkentlerin Oluşumu ...	63
3.1.2 İslam Dininin Etkisiyle Altın Orda Şehirlerinin Gelişimi ve Mimari Yapılar	
.....	68
3.2. İslam Dininin Altın Orda Devleti'nde Sosyo-Kültürel Hayata Etkisi	76

IV. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İSLAMLAŞMASINDA ETKİLİ OLAN TARİKATLAR

.....	94
4.1. Kübrevilik	94
4.2. Yesevilik	96
4.3. Kalenderilik.....	101
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	104
KAYNAKLAR.....	106

KISALTMALAR LİSTESİ

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DTCF: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

ö.: Ölüm, vefat tarihi

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

GAS: Geschichte Des Arabischen Schrifttum

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

Yay: Yayınevi

Nşr. :Neşreden

Haz: Hazırlayan

GTT: Genel Türk Tarihi

a ve b: Aynı yazarın aynı yıl içinde yayınlanan farklı eserlerini ayırmak için kullanılmıştır.

GİRİŞ

Çalışma, 1257-1357 yılları arasında Altın Orda Devleti'nde Berke Han'ın tahta çıkışı ile Canibek Han'ın ölümü arasındaki olayları kapsamaktadır. Araştırmanın amacı İslam dininin Altın Orda Devleti üzerindeki etkisidir. Bu konunun ele alınmasına yönlendiren en önemli sebep, özellikle Türkiye'de İslam dininin Altın Orda Devleti üzerindeki etkisi hakkında detaylı bir araştırma yapılmamış olmasıdır. Bu da tezi, Türk-Rus tarihini derinden etkileyen Altın Orda Devleti'nin İslam dinini kabul ettikten sonra devletin dış politikasında, mimarisinde ve sosyo kültürel hayatında ne gibi değişiklikler olduğunu ortaya koymak gibi bir amaca ulaşmaya sevk etmiştir.

“İslam dininin Altın Orda Devleti'ne etkileri nelerdir?” sorusu araştırmanın ana problemini teşkil etmektedir. Buradan hareketle ortaya çıkan “Altın Orda hanları arasında İslam dini en çok hangi dönemde etkisini hissettirmiştir?”, “Devletin İslamlaşmasında etkili olan tarikatlar nelerdir?”, “Altın Orda Devleti'nin dış politikasında İslam dininin etkisi olmuş mudur?”, “Altın Orda Devleti'nin şehirleşmesinde ve mimari yapıların inşa edilmesinde İslam dininin etkisi olmuş mudur?”, “Altın Orda Devleti'nde İslam dininin, Sosyo kültürel hayata etkisi olmuş mudur?” gibi sorular araştırmanın alt problemlerini oluşturmaktadır.

Bu sorulara cevap aranırken ana kaynaklardan ve ikinci el kaynaklardan faydalanılmıştır. Konu, kullanılan ana kaynaklar ve araştırma eserler çerçevesinde kronolojik bir şekilde ele alınmıştır. Bunun için Türkçe, Rusça eserlere başvurulmuştur. Çalışma nitel bir araştırma olduğu için bilimsel araştırma metotlarından tarama-derleme yöntemi izlenmiştir. Bu sebepten dolayı yapılan çalışma için en uygun araştırma metodunun tarama-derleme yöntemi olduğu düşünülmüştür.

Altın Orda Devleti, XIII. yüzyılın ortalarında İslamiyet'i kabul etmiş ve devletin hem dış politikası hem mimari yapıları hem de sosyo kültürel hayatı derinden etkilenmiştir. Hiç şüphesiz bu durum Berke Han döneminde başlayıp bir silsile şeklinde devam ederek Özbek Han döneminde asıl doruk noktasına ulaşmıştır. Araştırmanın temel konusu olan İslam dininin Altın Orda Devleti'ne etkisi giriş bölümü dâhil olmak üzere toplam dört bölümde incelenmiştir. Giriş kısmında İslam dininin Altın Orda Devleti'nin kurulmasından önceki varlığı konu edinilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde İslam dininin Altın Orda Devleti dış politikasına etkisinden kronolojik olarak dönem dönem bahsedilmiştir. Akabinde araştırmanın ikinci bölümünde Altın Orda Devleti’nde başkentlerin ve diğer mimari yapıların inşa edilmesinde İslam dininin etkisi incelenmiştir. İkinci bölümün devamında İslam dininin Altın Orda Devleti’ndeki sosyo kültürel hayata etkisinden bahsedilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında etkili olan tarikatlar anlatılmıştır. Bu bölümde özel olarak irdelenen konu, Altın Orda hanlarından Berke Han ve Özbek Han’ın İslam dinini kabul ederek Müslüman oldukları süreç incelenmiş ve muhtelif kaynaklardaki bilgiler ışığında konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

a. Kaynaklara Dair

i. Kullanılan Ana kaynaklar

Tarih-i Cihan Güşa

Tarih-i Cihan Güşa’nın yazarı Aladdîn Ata Melik el Cüveynî, 1266 yılında Horasan’ın Cüveyn’in Âzâdvâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Dedesi Şemseddin Muhammed ve babası Bahâeddin Muhammed, Moğol istilalarından önce Harezmşah Devleti’nin hizmetinde bulunmuşlardır. Daha sonradan Moğolların Harezm’i işgal etmesi üzerine Moğolların hizmetine girmiş ve Ögeday Han tarafından Sâhip Dîvânlığı görevine getirilmiştir.¹ Babası gibi Aladdîn Ata Melik Cüveyî’de Moğollara hizmet etmiş ve yirmi yaşına kadar Emir Argun’un özel kâtipliğini yapmıştır. Cüveynî, 1247 yılından itibaren Hülagu Han’ın hizmetine girmiş ve Bâtıniler üzerine yapılan sefere bizzat iştirak etmiştir. Hatta Alamut Kütüphanesi’ni de Moğol tahribinden kurtarmış ve ünlü eseri Tarih-i Cihan Güşa’yı yazarken de kütüphaneden faydalanmıştır.²

¹ Bilgin, Orhan (1993), “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, C:8, s.140.

² Günaltay, M. Şemseddin (1923), *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, (Haz. Kanar, Yüksel (1991)), 1. Baskı, İstanbul, Endülüs Yayınları, s.221, 223.

Dönemin devlet adamı ve tarihçisi olan Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa isimli eserini 1252-1260 tarihinde 3 cilt halinde yazmıştır. Eserin ilk cildinde Cengiz Han'dan önceki Moğol kabileleri ve Cengiz Yasası ve Cengiz Han'ın Uygur ülkesini ele geçirmesi anlatılmaktadır. Dünya fatihinin tarihi anlamına gelen eserin ikinci cildinde Harezmşahlar hakkında bilgi verilmiştir. Eserin son cildinde ise Mönke Han'ın hâkimiyeti, Hülagu Han'ın İran üzerine yaptığı seferler anlatılmıştır.³ İran tarih yazıcılığında önemli bir yere sahip olan bu eser Türk ve Moğol tarihi açısından oldukça önemlidir. Nitekim eserde eski Türk kitabelerinden ve Uygurlar'ın destanlarından bahsedilmektedir. Aynı zamanda siyasî olayların yanında sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel tarih araştırmaları için bir kaynak niteliğinde olmuştur.⁴

Fars dilinde kaleme alınmış olan bu eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilerek Türk Tarih Kurumunda basılmıştır. Yapılan araştırmada eserin Türkçe'ye tercüme edilmiş hali kullanılmış olup İslam dininin Altın Orda Devleti'nin hukuk sisteminde geçerli olan Cengiz Han Yasası üzerindeki değişimleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Câmiu't Tevârîh

Kitabın yazarı olan Reşîdüddin'in doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmasa da çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilerden onun 1247, 1248-1250 yıllarında, Hemedan'da dünyaya geldiği bilinmektedir. Yahudi bir ailede doğup büyüyen Reşîdüddin, daha sonradan İslam dinini seçip Müslüman olmuştur. Argun Han döneminde İlhanlı Devleti'nde hekim olarak görev almış, Gazan Han döneminde ise vezirliğe kadar yükselmiştir.⁵ Reşîdüddin, idari yönetim anlamında gösterdiği ustalığı yazdığı eserlerde de göstermiş ve hem dünya tarihi hem de özellikle Türk-Moğol tarihi açısından önemli bir eser olan Câmiu't Tevârîh'i kaleme almıştır.

Reşîdüddin, Câmiu't Tevârîh adlı eserini, 1306-1310 yılları arasında iki cilt halinde tamamlamış ve İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a ithaf etmiştir. Farsça ve Moğolca olarak kaleme alınan eser, modern anlamda bir dünya tarihi niteliği taşımaktadır.⁶ Eserin birinci

³ Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev.Öztürk, Mürsel (2013)), 1.baskı, Ankara,TTK, Yay., , s.XI-XII.

⁴ Özgüdenli, Osman Gazi (2011), "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, C:40, İstanbul, s.78.

⁵ Özgüdenli, Osman Gazi (2008), "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedani" *DİA*, C: 35, İstanbul, s. 19-20

⁶ Şeşen, Ramazan (1993), "Câmiu't-Tevârîh", *DİA*, C:VII, İstanbul, s.132-133.

cildinin ilk bölümünde Türk-Moğol kabileleri hakkında bilgi bulunurken ikinci bölümünde ise başlangıçtan Gazan Han'ın ölümüne kadar olan Moğol tarihini anlatılmaktadır. Eserin ikinci cildinde, yaratılıştan 1300'lü yıllara kadar olan genel tarihi olaylar ele alınmıştır.⁷ Çalışmada eserin Türk Tarih Kurumu'nda basılan çevirisi kullanılmıştır.⁸ Araştırmada Altın Orda ve İlhanlılar arasında yıllarca sürecek olan savaşlarda İslam dininin ne derece etkili olduğu tartışılırken bu eserden istifade edilmiştir.

Tabakât-ı Nâsirî

Moğol istilasına dair önemli bilgiler içeren Tabakât-ı Nâsirî adlı eserin yazarı Minhâc-ı Sirâc El- Cüzcanî, 1193 yılında Lahor'da dünyaya gelmiştir. Lahor'da iken Mah-ı Mülk Hatun'un himayesinde yetişen Cüzcanî, 27 yaşında iken Moğollar'a karşı Tulek kalesinin müdafaasında bulunmuştur. Akabinde Gurluların sarayında elçilik görevlerinde bulunmuş ve daha sonra 1228 yılında Hindistan'a giderek Delhi Türk Sultanı İltutmuşun hizmetine girmiştir. Hükümdarların sarayında yetişip çok iyi bir eğitim alan Cüzcanî, 1261 yılında Tabakât-ı Nâsirî adlı eserini kaleme almıştır.⁹ Ortaçağ araştırmaları için oldukça önemli bir eser olan Tabakât-ı Nâsirî, Farsça yazılmış ve 1260 yılında tamamlamıştır. Türk tarihi ve Moğol dönemine ait önemli bilgiler içermesi bakımından oldukça mühim olan bu eser, bir mukaddime ve 23 tabakadan oluşan genel bir İslam tarihidir. Müellif, eserini Delhi sultanı Mahmûd Nâsirüddin'e taktim etmiştir.¹⁰ Çalışmada Mustafa Uyar tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eserden yararlanılmıştır. Eserin çalışmamız açısından önemi ise Berke Han dönemine ve onun İslam dinine girmesi meselesinin açığa kavuşturulması hususuna ışık tutmasıdır.

⁷ Günaltay, s.279.

⁸ Fazlullah , Reşîdu'd-dîn., *Câmiu'ut Tevârih*, (çev. Aka, İsmail, Ersan, Mehmet, Hesamipour Khelejeni Ahmad (2013)), 1.baskı, Ankara, TTK yay.

⁹ Şeşen, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR, s.162-163.

¹⁰ Minhac-ı Sirac el-Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. ve not: Uyar, Mustafa (2016)), 1.baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.24-25; Ansari, Bazmee A.s., (1993)"Cüzcanî, Minhâc-ı Sirâc", *DİA*, C:8, s. 98- 99.

Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir

Sîret'l Meliki'z Zâhir'in yazarı İbn Abdüzzâhir, 1223 yılında Mısır'ın başkenti Kahire'de doğmuştur. Eyyübi döneminde ve Memlûk sultanlarından Baybars, Kalavun ve Halil Eşref dönemlerinde Divan el-İnşâ başkanlığı görevini yürütmüştür. Edebiyatçı, tarihçi ve hukukçu olan İbn Abdüzzâhir, 1293 yılında vefat etmiştir.¹¹ Kaleme aldığı eseri er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir, Memlûk Sultanı Baybars'ı konu almaktadır. Eserin iki nüshası da günümüze kadar ulaşmış ve British Museum'daki eksik bir nüshası Fâtıma Sâdık tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.¹² Çalışmada eserin Tiesenhausen tarafından Petersburg'da hazırlanan ve İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş nüshasından istifade edilmiştir.¹³ Eserin Altın Orda tarihi ve özellikle çalışma açısından önemi oldukça büyüktür. Araştırmada Altın Orda hükümdarları ve Memlûk sultanlarının birbirleriyle olan ilişkileri, Altın Orda hanlarının tahta çıkışı ile ilgili içermiş olduğu bilgiler açısından değerlidir.

Müferricü'l Kürûb

Müferricü'l Kürûb adlı eser, İbn Vâsıl el Hamevî tarafından kaleme alınmıştır. El Hamevî, 20 Nisan 1208 yılında Hama'da dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda çok iyi bir eğitim alan müellif, 1232 yılında babası Sâlim b. Nasrullah ile birlikte Eyyübi sultanı el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'un hizmetine girmiştir. Memlûkler devrinde de elçilik görevlerinde bulunmuştur. Tarihçi el Hamevî, 1298 yılında Hama'da vefat etmiştir.¹⁴

Fıkıh, tarih, felsefe ve astronomi alanında eserleri bulunan el Hamevî'nin tarih alanında kaleme aldığı eserlerden biri Müferricü'l Kürûb'dür. Eser, Eyyübiler hakkında bilgiler içermekte olup günümüze kadar ulaşmıştır. Cemâleddin el-Şeyyal tarafından birinci cildi 1953 yılında, ikinci cildi 1957 senesinde ve üçüncü cildi 1960 yılında neşredilmiştir. Dördüncü cildi 1972 yılında, beşinci cildi ise 1977 senesinde Hasaneyn M. Rabî tarafından

¹¹ Sezgin, Fuat (2010), "İbn Abdazzâhir", *GAS*, BAND, C:15, S.2, s.448.

¹² Çubukcu, Asri (1999), "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, C:19, s.289-290.

¹³ Tiesenhausen, W. (1884), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. Hakkı İzmirli, İsmail (1941)), Maarif Matbaası, İstanbul.

¹⁴ Tomar, Cengiz (1999), "İbn Vâsıl", *DİA*, C:29, s.438-440.

Mısır’da neşredilmiştir.¹⁵ Çalışmada İsmail Hakkı İzmirli’nin ilgili alanda yaptığı tercümesi kullanılmıştır. Eser her ne kadar Eyyübi Devletinin tarihini konu edinse de içerisinde Berke ve Hülagu Han’ın arasında yapılan savaşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu açıdan tez çalışması için oldukça önemli bir kaynak olmuştur.

Zübdetü’l-Fikre

Zübdetü’l-Fikre’nin yazarı Rükneddin Baybars el-Mansûrî, 1247 yılında dünyaya gelmiştir. Baybars el-Mansûrî, Memlük sultanı Kalavun’un hizmetine girmiş ve onunla beraber çeşitli savaşlara katılmıştır. Kerek’de ve Mısır’da valilik görevlerinde bulunmanın yanında Dîvan el-İnşâ başkanlık görevlerinde bulunmuştur. Rükneddin Baybars, idari anlamda başarılı olduğu kadar fıkıh alanında ve tarih alanında da başarılı olmuş bir kişidir. 1325 yılında vefat etmiştir. Tarih alanında birçok eser kaleme almakla beraber onun en ünlü eseri Zübdetü’l-Fikre’dir. Genel bir İslam tarihi olan eser, Baybars tarihi olarak da bilinmektedir. Eser, 25 ciltten oluşmakta ve 1324 yılında kadar meydana gelen olayları ihtiva etmektedir.¹⁶

Altın Orda tarihi ve tez çalışması açısından oldukça önemli olan bu eser, Memlük Altın Orda ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmada İsmail Hakkı İzmirli’nin ilgili alanda yaptığı tercümesi kullanılmıştır.¹⁷

Niyahet’ül-İreb

Niyahet’ül-İreb’in yazarı Şihabeddin Ebu'l-Abbâs el-Nüveyrî(1279-1333), 5 Nisan 1279 yılında Mısır’da dünyaya gelmiştir. Babası gibi o da Memlüklerin hizmetine girmiş ve Memlük sultanı Kalavun ve Ketboğa dönemlerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Dönemin en önemli tarihçileri arasına ismini kazıyan Nüveyrî, hem bir hukukçu hem de bir tarihçidir. Sadece Niyahet’ül-İreb adlı tek bir eser kaleme alarak Sultan Muhammed b.

¹⁵ Şeşen (1998), s.155.

¹⁶ Çubukcu, Asri (1992),”Baybars”, *DİA*, C:5, İstanbul, s.220-221; Şeşen (1998), s.176-177.

¹⁷ Tiesenhansen, s.158.

Kalavun'a ithaf etmiştir. Eser, 1331 yılında tamamlanmıştır ve beş konuya ayrılmış bir tür ansiklopedi niteliğindedir.¹⁸

Memlük Devletine ait bu önemli kaynak, Altın Orda Devleti ile olan ilişkilerin ilk safhaları olan Berke Han döneminden Özbek Han dönemine kadar olan elçi teatileri hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir. Çalışmaya İslam dininin Altın Orda'nın dış politikası üzerindeki etkilerin açığa çıkarılmasına yardımcı olmuştur. Araştırmada İsmail Hakkı İzmirli'nin bir kısmını Türkçe'ye tercüme ettiği eserden yararlanılmıştır.

Târîhu'l-İslâm

Târîhu'l-İslâm adlı eserin müellifi, Türk asıllı Ez-Zehebî et-Türkmânî(1274-1348) 1273 yılında Şam'da dünyaya gelmiştir. Şam'da Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, tarih üzerine çok iyi bir eğitim almış ve 1296 yılında eğitimini ilerletmek için Mısır'a gitmiştir. Dönemin âlimlerinden olan li b. Muhammed el-Halebî ve Ebû İshak İbrâhim b. Fellâh el-İskenderânî gibi birçok âlimden hadis ve kıraat dersleri almıştır. Hadis, tarih ve teracim türünde 235 civarı eser yazan müellifin en önemli eseri 12 büyük ciltten oluşan “*Târîhu'l- İslâm*” adlı eseridir. Bu İslam tarihi eseri, 1300'lü yıllara kadarki olayları kapsamaktadır. Yazar, günümüze ulaşmayan bazı önemli kaynaklardan faydalanmış, kendi zamanına ait olayları kaynak vermeden yazmıştır.¹⁹ Araştırma için Berke Han'ın İslam dinine girmesi ve Mengü Timur dönemi hakkında bilgilerin bulunması açısından oldukça önemlidir. Çalışmada İsmail Hakkı İzmirli'nin ilgili alanda yaptığı tercümesi kullanılmıştır.

Siyeru A' lâmi'n-Nübelâ

Zehebî, hayattayken kendi nüshası esas alınarak 739-743 (1338-1342) yıllarında yazılan eserin adı *Siyeru a' lâmi'n-nübelâ* olarak geçmektedir. Kitabın adı çeşitli kaynaklarda

¹⁸ **Günaltay**, s.251; Şeşen (1998), s.180-181; **Öz, Mustafa** (2007), “Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb” *DİA*, C:33, s.304-306.

¹⁹ **Şeşen**, (1998), s.185-186; **Altıkulaç, Tayyar** (2013), “Zehebi”, *DİA*, C:44, s.180-188.

Kitâbü'n-Nübelâ, A'yânü'n-nübelâ, A'lâmü'n-nübelâ, Siyerü'n-nübelâ, Târîhu'n-nübelâ ve Târîhu'l-'ulemâ'i'n-nübelâ şeklinde geçmektedir. Yazar, Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm adlı kitabını 726 (1326) yılında tamamladıktan sonra bu eserini kaleme almıştır. Eserde dört mezhep imamı ve birçok âlimin hayatı anlatılmıştır.²⁰ Tez çalışması için oldukça önemli olan bu eser, Berke Han'ın İslam dinine girmesinde etkili kişilerden biri olan Baherzî'nin hayatı ve Berke Han'ı İslam'a davet edişi hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından oldukça önemlidir. Eserin Beyrut'ta basılan nüshası kullanılmıştır.²¹

Mesâlikü'l-ebşâr fî Memâlikî'l-emsâr

Eserin yazarı, Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, (1301-1349), 1301'de Şam'da dünyaya gelmiştir. Hz.Ömer soyundan geldiği için el Ömerî nisbesiyle anılmaktadır. Kadı, fâkih, edebiyatçı ve sır kâtibi olan el Ömerî, Mısır'da ve Şam'da aralarında kadı ibni Şuhba'nın ve Şeyh Şemscddin el- Isfahani'nin de bulunduğu dönemin âlimlerinden çeşitli konularda dersler almıştır.²² Memlük Sultanı Kalavun döneminde önemli birçok görevde bulunmuştur. Eserleri arasında yer alan *Mesâlikü'l-ebşâr fî Memâlikî'l-emsâr* isimli tarih ve coğrafya kitabı iki ana kısma ayrılmıştır. Yirmi yedi ciltlik eserin birinci bölümünde fizikî coğrafyayı, ikinci bölümünde ise milletlerin ve tarihlerini anlatmıştır. Diğer Memlük dönemi kaynaklarında rastlanılmayan hâl tercümeleri sebebiyle de eser büyük önem taşımaktadır.²³

Kendisinden sonra gelen müelliflere kaynaklık eden bu eser, çalışmanın hazırlanmasında da önemli katkıları olmuştur. Nitekim eser, Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım* adıyla Selenge yayınlarında basılmıştır. Çalışmada bu tercüme eserden istifade edilmiştir. Eserin tez çalışmasına ışık tuttuğu konular Berke Han'ın İslam dinine girmesi ve İlhanlılar ile olan savaşlarda İslam dininin etkisi üzerine olmuştur.

²⁰ Efendioğlu Mehmet (2009), “Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ”, *DİA*, C:37, s.326-327.

²¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed (1985)), Beyrut.

²² El Ömerî Şihabeddin b.Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (Çev.Batur,Ahsen (2014)), İstanbul,Selenge Yay.,s.7-8.

²³ El-Alevî, Abdülazîz (1999), “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *DİA*, C:19, s.483-484.

İbn Battuta Seyahatnamesi

Eser, İbn Battuta (1304-1377) tarafından kaleme alınmıştır. Seyyah İbn Battuta, 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. Hayatının büyük çoğunluğunu seyahat ederek geçiren İbn Battuta, 22 yaşındayken ülkesi Fas'tan ayrılmış, Kuzey Afrika ve Mısır yoluyla Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, İran, Anadolu, Güney Rusya, Harizm, Maverâünnehir, Türkistan, Afganistan ve Hindistan ülkelerini gezmiştir. Gittiği ülkelerde kadılık görevlerinde bulunan Battuta, Türkçe ve Farsça bilmesi sebebiyle kendisine diplomatik görevlerde verilmiştir. Gördüklerini kaleme alarak bir seyahatname meydana getirmiştir.²⁴ Sadece ülkelerin siyasi tarihleri ve coğrafyaları hakkında değil aynı zamanda devletlerin sosyal ve kültürel hayatı hakkında bilgiler vermesiyle de önemli bir eserdir. Osmanlı, Altın Orda ve İlhanlı tarihi açısından çok önemli bilgiler bulunan seyahatnamenin Sait Aykut'un yaptığı Türkçe çevirisi çalışmada kullanılmıştır.²⁵ Seyahatname, Altın Orda Devleti'ndeki Özbek Han dönemi sosyo-kültürel hayatın ve ülkede İslam dininin etkisinin anlaşılması bakımından oldukça kıymetli bilgiler içermektedir.

Kalandername

Kalandername adlı eser, Şehabeddin Mercani Enstitüsü araştırmacıları tarafından bulunmuştur. Altın Orda Devleti döneminde oluşturulan bu dini eser, Solhat şehrinin imamı Ebu Bekir Kalander Rumi tarafından kaleme alınmıştır. Ebu Bekir Kalander Rumi'nin hayatı hakkında İlnur Mirgaliyev, "*Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?*" adlı çalışmasında onun Anadolu'da Aksaray şehrinde doğduğunu ifade etmektedir.²⁶ Kaleme aldığı çalışma, zamanın birçok Müslüman yazarının tipik bir özelliği olan geleneksel Sufi şiir tarzında Farsça yazılmıştır. Eser, 2017 yılında Rusça'ya çevrilmiş ve toplam beş cilt halinde yayınlanmıştır. Eser, mistisizm ve İslam tarihi, Tevhid inancı, Hz. Muhammed (sav) ve torunları Hasan ve Hüseyin, dört halifeler dönemi, Peygamberin miraca yükselişi ve ilahi

²⁴ Günaltay, s.320; Aykut, A. Said (1999), "İbn Battûta", *DİA*, C:19, s.361-368; Şeşen (1998), s.255-257.

²⁵ İbn Battûta, *Seyahatnâme*, (Çev. A.Sait Aykut (2004)), 2.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

²⁶ Mirgaliyev İlnur (2014), "Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?", *Krimskoje İstorişeskoje Obozreniye*, S:1, s.41.

sevginin açıklığa kavuşturulmasıyla ilgili konular anlatılmıştır.²⁷ Yazar, eserini 1320 yılında Kırım’da yazmaya başlamış 4. cildinin Özbek Han döneminde Kırım şehrinde, 5. cildinin ise sultan Mahmud Celaledin Canibek Han zamanında yazmış ve toplam 23 yılda tamamlamıştır.²⁸

Kalendername adlı eser, Altın Orda Devleti’nde İslam dininin yayılmasını konu alması açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Nitekim tez çalışmasında eserin Şehabeddin Mercani Enstitüsü tarafından Rusça olarak basılmış kitabından yararlanılmıştır. Söz konusu eser, tez çalışmasına Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde Altın Orda’da İslam dininin yayılmasına katkı sağlaması ve ahâli üzerinde Kalenderilik tarikatının etkisinin anlaşılmasına ışık tutmuştur.

ii. Araştırma Eserler

Türkiye’de Altın Orda Devleti üzerine yapılan araştırmalar olmakla birlikte bunların çoğunun daha çok siyasi tarih alanında yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Altın Orda Devleti’nde İslam dininin etkileri üzerine yeterince eğilim gösterilmemesi sebebiyle hazırlanan bu çalışmaya kaynaklık edecek eserler tespit edilerek olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili yararlanılan eserlerin başında Aleksandr Yureviç Yakubovskiy’in *Altın Ordu ve Çöküşü*²⁹, Mustafa Kafalı’nın *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*³⁰, Nadir Devlet’in, “Altın Ordu”³¹, Rızaeddin Fahreddin’in *Altın Ordu ve Kazan Hanları*³², Rene Grousset’in *Bozkır İmparatorluğu*³³, Jean Paul Roux’un *Moğol İmparatorluğu Tarihi* adlı çalışmalar

²⁷ **Ebu Bekir Kalender Rumi**, *Kalendername*, (Prd. Midhatoviç, Mirgaleev İlnur, Rafikoviç, Abbyasov Ruşan(2017)), Kazan, Ş.Marcani İnstitut istorii im.

²⁸ **Korkmaz, Akhun Telli** (2018), “Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve “Kalendername” Adlı Eseri”, *Akademik Tarih Düşünce Dergisi*, C:6, S:16, s.216.

²⁹ **Yakubovskiy, A.Yu.**(1950), *Oçerk İstorii Ulusa Djuoi u Period, Sloienwa i Rascueto' u XIII – XIV, Altın Orda ve Çöküşü*, (çev. Eren. Hasan (1976)), Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.

³⁰ **Kafalı, Mustafa** (1976), *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.

³¹ **Devlet, Nadir** (1989), “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Redaktör: Yıldız, Hakkı Dursun), C:9, İstanbul, Çağ Yay.

³² **Fahreddin, Rızaeddin**, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. Kamalov, İlyas (2003)), İstanbul, Kaknüs yay.

³³ **Grousset, Rene** (1939), *L'Empire des Steppes*, (çev. Uzmen, M.Reşat(1980)) *Bozkır İmparatorluğu*, 1.baskı, İstanbul, Ötüken yay.

gelmektedir³⁴. Bunların yanında her ne kadar siyasi tarih ağırlıklı olsa da Murad Er Remzî'nin, , *Telfikü'l-ahbar ve Telkihü'l-asar fi vakäyi'i Kazan ve Bulgār ve Müluki't-Tatar*³⁵ adlı eseri Eda Tanuğur tarafından yapılan çevrisi kullanılmıştır. Eserde Altın Orda hükümdarlarının İslam dinine girmeleriyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmada, Zekeriya Kitapçı'nın *Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet*³⁶, İhsan Arslan'ın *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*³⁷, Akhun Telli Korkmaz'ın *Altın Orda Devletinde Din*³⁸ adlı araştırma eserlerinden istifade edilmiştir. Nitekim bu araştırma eserleri Moğollar arasında İslam dininin yayılması ve Altın Orda Devleti'ndeki bütün dinlerin varlığı hakkında bilgi edinilmesi açısından çalışmaya oldukça yarar sağlamıştır.

Altın Orda Devleti coğrafyasında yer alan mimari eserler hakkında yapılan çalışmalar, araştırmamıza İslam dininin etkisini gözler önüne sermek konusunda oldukça fayda sağlamıştır. Araştırmaya yarar sağlayan çalışmaların başında Ferrari Nicole Kançal'ın, Kırım'daki *Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış*³⁹, Hakan Kırımlı ve diğerlerinin ortak çalışması *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) mimarî yadigârları*⁴⁰ adlı çalışma gelmektedir. Bunların yanında Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kamalov'un *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*⁴¹ adlı kitap çalışması konuyla alakalı istifade edilen kitaplar arasındadır. Kitap çalışmalarının yanı sıra İslam dininin mimari yapılara etkisi konusuna ışık tutan makalelerden de faydalanılmıştır. Bunlar Ekrem Kalan'ın "Altın Orda Kent Kültürü Saray El Cedid(Yeni Saray Örneği)"⁴², Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygöl,"Eski Kırım (Solhat) Camisi ve Medresesi"⁴³ ve Uli Schamioğlu'nun "Altın Orda Kent Merkezlerinin ve Ükek Şehrinin Gelişimi"⁴⁴ adlı çalışmalarıdır.

³⁴ Roux, Jean Paul (1993), *Histoire de l'Empire Mongol*, (Çev. Kazançlıgil, Aykut, Bereket, Ayşe (2018), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 2.baskı, İstanbul, Dergâh Yay.

³⁵ Er Remzî, Murad, *Telfikü'l-ahbar ve Telkihü'l-asar fi vakäyi'i Kazan ve Bulgār ve Müluki't-Tatar*, (Çev. Tanuğur, Eda (2020)), *Kazan, Bulgar ve Tatar Tarihi*, 1.baskı, İstanbul, Ötüken Yay.

³⁶ Kitapçı, Zekeriya (2005a), *Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet*, 1.baskı, Konya, Yedikubbe Yay.

³⁷ Arslan, İhsan (2018) *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, 2.baskı, İstanbul, Onur Akademi Yay.

³⁸ Korkmaz, Akhun Telli (2018), *Altın Orda Devletinde Din*, Ankara, Berkan Yay.

³⁹ Ferrari Nicole N.Kançal (2015), "Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, (Ed.Öztürk Yücel), 1.baskı, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

⁴⁰ Kırımlı, Hakan/Kançal-Ferrari, Nicole/Günel, Gökçe/Abdulla, İbrahim/ Abdülvaap, Nariman/ Eminova, Safiye/ Dişli, Gülşen/ Oktar, Osman/ Halilov, Enver/ Kazakov, Seytyahya/ İbraimov, Nizami (2016), *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) mimarî yadigârları*, İstanbul, YTB.

⁴¹ Kanlıdere, Ahmet, Kemaloğlu İlyas (2020), *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, 1.baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

⁴² Kalan, Ekrem (2009) , "Altın Orda Kent Kültürü Saray El-Cedid (Yeni Saray) Örneği" *GEFAD*, C:29, s.449-462.

⁴³ Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygöl (2012), "Eski Kırım(Solhat) Camisi ve Medresesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S:10, ss.61-79.

⁴⁴ Schamioğlu, Uli (2020), "Altın Orda'daki Kent Merkezlerinin ve Ükek Şehrinin Gelişimi" (Çev. Yolsever, Umut), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:3, ss 209-226.

İslam dininin Altın Orda Devletindeki Cengiz yasasına etkisi olarak Bahriye Üçok'un çevirisini yaptığı, Curt Alinge'nin "*Moğol Kanunları*"⁴⁵, Ali Bademci'nin *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*⁴⁶, Habibe Temizsu'nun *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*⁴⁷ adlı çalışmalarından faydalanılmıştır.

Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında etkili olan tarikatlar hakkında yapılan araştırma eserleri çalışmada İslam dininin Altın Orda Devletine Etkisi adlı konuya ışık tutmuştur. Bu konuda istifade edilen araştırma eserleri; Süleyman Gökbulut'un, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri*,⁴⁸ Mehmet Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*,⁴⁹ Hayati Bice'nin *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*⁵⁰, Jandarbek Zamanhanulı'nın, *Zikirya, Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*⁵¹, Ahmet Yaşar Ocak'ın, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*⁵² adlı çalışmalarıdır.

Araştırmada Altın Orda Devleti'nde İslam dini ve devletin tarihi hakkında yurt dışında yapılan çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bu çalışmaların en başında Poçekayev'in eserleri gelmektedir. Altın Orda Devleti hanlarının biyografileri⁵³ hakkında, hukuku hakkında⁵⁴, Müslüman kurumların Altın Orda Devleti'nde oluşumu⁵⁵ ve ülkedeki bilim tarihi⁵⁶ konusunda çok önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmaların İslam dininin Altın Orda Devleti üzerindeki etkilerin neler olduğu sorusuna cevap bulmaya oldukça yardımcı olmuştur. Diğer bir önemli çalışma özellikle birinci bölüm için çok faydalı olan ve oldukça sık istifade edilen Zakirov'un Altın Orda Devleti ile Memlük Devleti arasındaki ilişkileri konu edinen çalışmasıdır.⁵⁷ Bu çalışma XIII-XIV. yüzyıllar arasını kapsamaktadır.

⁴⁵ **Alinge, Curt** (1934), *Mongolische Gesetze*, (Çev.Üçok,Bahriye (1967)), *Moğol Kanunları* 1.baskı, Ankara, A.Ü Hukuk Fakültesi Yay.,Sevinç Matbaası.

⁴⁶ **Bademci, Ali** (2016), *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

⁴⁷ **Temizsu, Habibe** (2018),*Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

⁴⁸ **Gökbulut, Süleyman** (2010), *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul. İnsan Yay.

⁴⁹ **Köprülü, Mehmet Fuat** (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı,

⁵⁰ **Bice, Hayati** (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

⁵¹ **Jandarbek Zamanhanulı, Zikirya** (2018), *Hoca Ahmet Yesevî'nin Türk Tarihindeki Yeri*, (Çev. Karaman, Sevil Piriyeve, Karaman Muhsin), 1.baskı, Ankara, Astana Yay.

⁵² **Ocak, Ahmet Yaşar** (2002), *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü*, Ankara, TTK.

⁵³ **Poçekayev, P.Yu.**(2012), *Tsari Ordinskie Biyografii Hanov i Praviteley Zolotoy Ordı*, S.Petersburg, Evraziya.

⁵⁴ **Poçekayev, P.Yu** (2009), *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan Institut istorii im. Ş.Marcani Tsentri issledovaniy Zolotoordinskoy Tsivilizatsii.

⁵⁵ **Poçekayev, P.Yu** (2016), "İnkorporatsiya Musulmanskih Institutov Vo Vlastnuü Strukturu Zolotoy Ordı i Post-Ordinskii Gosudarstv", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, № 1.

⁵⁶ **Poçekayev, P.Yu**(2020), "K istorii Üridiçeskoy Nauki v Zolotoy Orde", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, C:8, S:4.

⁵⁷ **Zakirov, Salih** (1966), *Diplomatiçeskiye Othoşeniya Zolotoy Ordı C Egiptom(XIII-XIV vv)*, Moskva İzdatelsvo.

Yine birinci bölüm için faydalı bilgiler bulunduran İlyas Kamalov'un Altın Orda-İlhanlı ilişkileri⁵⁸ üzerine hazırladığı Rusça çalışmasından faydalanılmıştır.

Çalışmada yararlanılan eserlerden V.D. Viktoroviç'in *İslamizatsiya i Pogrebalnie obryady v Zolotoy Orde*⁵⁹ ve *İslam v Zolotoy Orde (istoriko- arheologičeskoe issledovanie)*⁶⁰ konulu çalışması, N.M ,Malov, A.B,Malışev, A.İ ,Rakuşin'in *Religiya V Zolotoy Orde*⁶¹ konulu geniş kapsamlı çalışması, Gulusya Galiahmetova'nın *İslam v Zolotoy Orde:Traditsii Religioznovo Opita*⁶² çalışması Cuci ulusunda İslam dininin etkilerinin neler olduğunu anlatmamız açısından oldukça önemli eselerden bir kaçı olmuştur. Bu kaynaklar İslam dininin sosyo kültürel yaşama etkileri konusuna ışık tutmuştur. Söz konusu bu çalışmaların yanında birde Devin Deweese'nin *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*⁶³ adlı eseri tarihsel ve destansı gelenekte Baba Tukles ve İslamiyet'in Altın Orda'daki yeri konusunda çalışma için önemli baş kaynaklar arasındadır. Eser daha çok Özbek Han'ın İslam dinine girmesinde yer alan efsaneler ve tarihsel gerçekliklerin bir karşılaştırmasını yapar. Şehabeddin Mercani tarafından kaleme alınan *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eser Bulgar tarihi ve Altın Orda tarihinde İslam dininin yerleşmesi konusunda araştırmaya yardımcı kaynaklardan biri olmuştur. Eserin Kazan'da basılan Tatarca çevirisi kullanılmıştır.⁶⁴

Çalışmada kullanılan eserlerin yanında çokca Rusça yazılmış kitap bölümleri ve makalelerden yararlanılmıştır. Bu eserlerden E.G. Sayfetdinova'nın "Müslümanaskaya Kultura Zolotoy Ordı po svedeniyam srednevekovih arabaskiy istoçhikov"⁶⁵ adlı makale çalışması Ortaçağ'da kaleme alınan Arap kaynaklara göre Altın Orda'nın Müslüman kültürü hakkında bilgiler içermesi bakımından oldukça önemli bir çalışmadır.

Altın Orda Devleti'nde İslam dininin mimari yapılar üzerindeki etkiler konusunda, Nicole Ferrari Kançal'ın, "An Overview on Mosque Architecture of the Golden Horde

⁵⁸ Kamalov, İlyas (2007), *Otmoşeniya zolotoy ordı s hulaguidami*, Kazan, İnstitut İstorii,

⁵⁹ Viktoroviç, V.D. (2008), *İslamizatsiya i Pogrebalnie obryady v Zolotoy Orde*, Astrahan, Federalnoe Agentstvo Po Obrazovaniyu.Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universitet.

⁶⁰ Viktoroviç,V.D. (2007), *İslam v Zolotoy Orde(istoriko- arheologičeskoe issledovanie)*, Astrahan, Federalnoe Agentsvo Po Obrazovaniü Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universited,.

⁶¹ N.M ,Malov, A.B,Malışev., A.İ ,Rakuşin (1998), *Religiya V Zolotoy Orde*, Saratov, Saratovskiy Gosudarstvenniy Universited.

⁶² Galiahmetova, Gulusya (2007), *İslam v Zolotoy Orde: Traditsii Religioznovo Opita*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut İstorii im.

⁶³ Deweese, Devin (1984), *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.

⁶⁴ Mercanî, Şehabeddin (1897), *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar I*, Kazan.

⁶⁵ Sayfetdinova, E.T.,(2019), "Müslümanaskaya Kultura Zolotoy Ordı po svedeniyam srednevekovih arabaskiy istoçhikov",*Minbar*, İslamic Studies, s.689-702.

Period İn Crimea”⁶⁶, G.F.Valeeva-Suleymanova’nın “İskusstvo Zolotoy Ordı kak çast islamskoy tsivilizatsii”⁶⁷ çalışmalardan istifade edilmiştir.

Son olarak çalışmada Altın Orda Devleti’nin İslamlaşmasında etkili olan tarikatlar ile ilgili Jandarbek Zikiriya’nın Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kipçaka⁶⁸, Mirgaliyev’in ,”Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?”⁶⁹, adlı çalışmalardan istifade edilmiştir.

⁶⁶ **Kançal-Ferrari,Nicole** (2018),” An Overview on Mosque Architecture of the Golden Horde Period İn Crimea”, Ankara, 15th., *İnternational Congress Of Turkish Art (ICTA)*.

⁶⁷ **F.Valeeva-Suleymanova** (2009),“İskusstvo Zolotoy Ordı kak çast islamskoy tsivilizatsii”, Kazan, *Zolotoordinskaya tsivilizatsiya*, Vıpusk 2, , s.18-26.

⁶⁸ **Jandarbek Zikiriya** (2003), “Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kipçaka” *Religiya, İslam Religiozny Kult, kult Prorokov i Svyatıh, Sufizm, Kavkaz, Srednaya Aziya*, Moskva, Vostočnaya literatura.

⁶⁹ **Mirgaliyev** (2014), s.41-46.

I. BÖLÜM

1.1. MOĞOLLAR VE İSLAM

Moğol İmparatorluğu kurulmadan önce birçok Çinli ve Müslüman tüccar Moğolistan'ı ziyaret etmiştir. Çeşitli Moğol kabile şeflerinin hizmetlerine girerek onlara geldikleri coğrafyalardan bilgiler vermişlerdir. Cengiz Han, Moğol İmparatorluğunu kurduktan sonra da batıya yaptığı seferlerde Müslüman tüccarlardan faydalanmıştır.⁷⁰ Nitekim Cengiz Han'ın Kerayitlere karşı mücadele ettiği yıllarda ona hizmet eden kişiler arasında Harezmi Mahmud Yalavaç, Karluklardan Danişmend, Hasan Hacı ve Cafer Hoca bulunmaktadır. Bu isimlerden Hasan ve Danişmend, Cengiz Han'ın batıya yaptığı seferlere de bizzat katılarak şehir halkı ile Moğollar arasında arabuluculuk hizmetlerinde bulunmuşlardır.⁷¹ Örneğin Hasan Hacı, Cengiz Han'ın emriyle bir grup Moğol ordusuyla Cend bölgesindeki Sıknak kasabasına gidip halka canlarına ve mallarına zarar gelmesini istemiyorlarsa şehri teslim etmelerini duyurmuştur. Ancak halkın kargaşa çıkarması üzerine Hasan Hacı öldürülmüştür. Müslüman elçinin ölümü üzerine Sıknak kasabası ele geçirilmiş ve oraya Hasan Hacı'nın oğlu Ali Hoca vali olarak atanmıştır.⁷²

Moğollar ile Harezmsahlar arasında kurulan ilişkilerde de Cengiz Han'ın elçilik görevlerinde Müslüman tüccarlardan faydalandığı bilinmektedir. Cengiz Han, elçilik görevi için Hârezmi Mahmut Yalavaç, Buharalı Ali Hoca, Otrarlı Yusuf Kenkâ'yi vazifelendirmiş ve Harezmsah sultanı Alâeddin Muhammed'e göndermiştir.⁷³ Cengiz Han'ın Müslümanlara elçilik görevi vermesi onlara güven duyduğunun bir kanıtıdır.

Moğol ticaretinde Müslümanların önemli konumda olduklarını gösteren diğer bir kanıt, Otrar bölgesine gönderilen ticaret kervanıdır. Cengiz Han, Harezmsahlar ile arasında yapılan ticaret antlaşmasından sonra Otrar bölgesine büyük bir kervan hazırlatmıştır. Bu kervanın başına Müslüman Otrarlı Ömer Hoca'yı, Naragalı Hamal'ı, Buharalı Fahreddin Razi'yi getirmiştir. Yanlarına da kendi temsilcisi olarak Ukuna adında bir Moğolu

⁷⁰ Yakubovskiy, s.33.

⁷¹ Kitapçı, s.33-34.

⁷² Cüveynî, s. 123-125.

⁷³ Roux, s.177; Arslan, İhsan (2015), "Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:8, S:38, s. 1014.

görevlendirmiştir.⁷⁴ Ancak 1218 yılında iki devlet arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Otrar'a gönderilen 450 kişilik ticaret kervanı casusluk şüphesiyle durdurulmuş ve kervanın malları yağmalanmıştır. Otrar valisi İnalçık bir deveci dışında kervanda bulunan herkesi öldürmüştür.⁷⁵ Bu durum Moğollar ve Harezmşahları karşı karşıya getirmiştir. Sonuçta Cengiz Han, İslam şehirlerini ele geçirmiş ve Müslümanları daha da yakından tanıma fırsatı elde etmiştir.

Cengiz Han, Buhara'da bulunduğu sırada İslam dini hakkında daha fazla bilgi edinmek istemiştir. İslam dünyasına büyük zarar veren Cengiz Han'ın İslam dinini merak etmesi oldukça önemli bir husustur. Anlaşıldığı üzere Cengiz Han, İslam dinine karşı bir savaş açma niyetinde değildir. Cengiz Han, Kuran-ı Kerim'deki ayetleri yorumlatmış ve beğenmiş *"Müminlerin Allahı ile Türk-Moğolların Tengirisi özde birdi,"* demiştir.⁷⁶

Cengiz Han'dan önce başlayan Müslüman halk ile olan ilişkilerin Cengiz Han döneminde daha da iyi bir seviyeye taşındığı görülmektedir. Bununla beraber bu iyi ilişkilerin Cengiz'in ardılları tarafından da devam ettirildiği düşünülebilir. Ögeday döneminde Müslümanlarla olan ilişkiler konusunda şöyle bir bilgi bulunmaktadır:

Ögeday Han ve Çağatay avdan dönerken ırmakta abdest alan bir Müslüman görmüşlerdir. Çağatay, hemen Müslümanın öldürülmesini istemiştir. Yasaya göre adamın cezası ölümdür. Ancak Ögeday, yargılanmadan önce onu kurtarmak için yikanmadığını, suya düşen altın parayı aradığını söylemesini önermiştir.⁷⁷ Bir başka olayda ise Ögeday, hayvanların başının kesilmemesi sadece karınlarının yarılması konusunda bir yasa çıkarmıştır. Bir Müslüman, pazardan aldığı koyunu eve getirir ve boynuna bir bıçak saplamış ve gizlice evinin damından bunu izleyen bir Kıpçak, onu yakaladığı gibi Ögeday'ın huzuruna getirmiştir. Kaan, bu durumu araştırmış ve *"Bizim yasalarımıza bir derviş uymuş bir Türk uymamış,"* diyerek ve Müslümanı affetmiştir.⁷⁸

Ögeday'ın ölmesinden sonra tahta oğlu Güyük geçti. Güyük Han döneminde Moğolların İslam diniyle olan ilişkileri diğer Moğol hanlarına göre tam tersi bir seyir izledi. Güyük Han, Ögeday döneminde Hristiyanlık âdetleri üzerine yetiştirildi. Hükümdar olmasıyla beraber Hristiyan olduğunu açıkladı. Bundan dolayı ülkede papaz ve rahiplerin sayısında büyük bir artış oldu. Bu papazlar Güyük'ü ülkedeki Müslümanlara karşı

⁷⁴ Grousset, René (2001), *Cihan Fatih Cengiz-Han*, (Çev. Tanju İzzet (2001)), İstanbul, Ötüken Neşriyat, s. 199.

⁷⁵ Roux, s.177.

⁷⁶ Grousset (2001), s. 234.

⁷⁷ Cüveynî, s.202; Roux, s.276.

⁷⁸ Cüveynî, s.202.

kışkırtmalarının yanı sıra Müslüman tüccarlara karşı ılımlı bir politika izleyen Altın Orda hükümdarı Batu Han'a karşı da kışkırtıyorlardı.⁷⁹ Örneğin bir gün Hristiyanlar, Güyük Han'ı Müslümanları rezil etmek için bir münazara düzenlemesi konusunda ikna ettiler. Cüzcanî bu konuda şöyle demektedir:

“Hristiyanlar: Muhammed kimdir?

İmam: Muhammed, peygamberlerin sonuncusudur, gönderilmişlerin efendisidir. Onun faziletlerine hayran olan Musa, ‘Allah'ım beni Muhammed'in ümmetinden eyle’. İsa bir haber getirerek şöyle diyordu: Benden sonra gelecek olan peygamberi müjdeliyorum; onun adı Ahmed olacak.

Hristiyanlar: Peygamber aynı İsa gibi ruhen temiz bir hayat yaşayan ve kadınlara karşı hırsı olmayan birisi olmalıdır. Hâlbuki Muhammed'in dokuz karısı ve birçok çocuğu vardır. Bu nasıl olur?

İmam: Davud peygamberin doksan dokuz karısı, Süleyman'ın üç yüz altmış karısı ve bin cariyesi vardır.

Hristiyanlar: Onlar peygamber değil hükümdardır dediler.”⁸⁰

Sonunda Hristiyanlar münazaradan vazgeçtiler. Güyük Han, Hristiyanların talebi üzerine İmam Nureddin Harezmî'den namaz kılınışını göstermesini istedi. İmam, namaza durduktan sonra Güyük Han, namaza duranlara eziyet edilmesi emrini verdi. O akşam Güyük Han hastalandı ve o gece öldü.⁸¹

Anlaşıldığı üzere Ögeday Han döneminde İslam dini Cengiz Han Yasasının önüne geçti ve Müslümanlar ile olan ilişkiler devam etti. Oğlu Güyük Han döneminde Hristiyanlık dininin etkisinde kaldığı için İslam'a karşı olumsuz tavır takınıldı. Güyük Han'ın İslam dinine karşı sert bir tavır takınması Cengiz Yasalarına karşı geldiğini göstermektedir. Güyük'den sonra Moğol tahtına geçen Mönke döneminde Yahudilik hariç diğer dinlere karşı hoşgörülüyle yaklaşıldı. Cengiz Yasası gereğince kadılar, müftüler, imamlar, Hristiyan rahipler, Budist lamalar, aciz ve fakir kimseler her türlü vergiden muaf tutuldu.⁸²

Diğer Moğol halef devletlerinin İslam dinine bakış açıları incelendiğinde İslam'ın gitgide yayıldığı ve Müslümanların devlet kademelerindeki etkilerinin giderek arttığı görülmektedir. Çağatay Hanlığı, Maverâünnehir gibi Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyaya hâkim olmasına rağmen hanlığın kurulduğu ilk yıllarda Müslümanlar

⁷⁹ Arslan (2018), s.198-199.

⁸⁰ Cüzcanî, s.133-134; Roux, s.318; Barthold, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz.Dursun,Hakkı Yıldız (1990)), Ankara, TTK, s.515.

⁸¹ Cüzcanî, s.135.

⁸² Kitapçı (2005a) s.86.

birtakım sıkıntılar yaşamışlardır. Cüveynî, Çağatay Han'ın hüküm sürdüğü yıllarda İslami kurallara göre hayvan kesilmesinin yasaklandığını, gündüz vakti suya girilmemesi konusunda yasaklar konulduğunu söylemektedir.⁸³

Çağatay Hanlığında Müslüman olan ilk hükümdar Mübarek Şahdır (Mart 1266-Eylül 1266). Saltanatı kısa süren Mübarek Şah, kısa saltanatı nedeniyle ülkede İslami faaliyetlerde bulunamamıştır. Kendisinden sonra tahta Barak Han geçmiş o da vefat etmesine yakın bir zamanda İslam'ı kabul ederek Gıyaseddin unvanını almıştır.⁸⁴ Mübarek Şah ve Barak Han'ın Müslüman bir coğrafyaya hâkim olmasından dolayı İslam dinini seçmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim Barak Han'dan sonra Çağatay Hanları arasında İslam dininin giderek yayıldığı anlaşılmaktadır. Barak Han'ın vefat etmesinden sonra tahta oğlu Duva (1277-1307) geçmiş ve Müslüman olmuştur. Grousset onun hakkında *"Muharebelerde ömrü tükenmiş bir hükümdardı. İslamiyet'e geçmiş olduğundan Moğollar arasında İslam dininin yayılması için çalışmıştır."* demektedir.⁸⁵ Tabii ülkede İslam'ın yayılmasında Yalavaç sülalesi gibi Müslüman idarecilerinde payı büyük olmuştur. Çağatay tahtına Küncük, Taligu, İsen Buka Han'dan sonra Kebek (1319-1326) geçmiştir. Kardeşi Yasavur ile taht mücadelesine Kebek, Müslüman olmamış ancak ülkede Moğollar arasında İslam dininin yayılması hız kazanmıştır. Kaynaklarda kardeşi Yasavur'unda Müslüman olduğu hatta Çağatay Hanlığı içerisinde hacca giden ilk kişi olduğu anlatılmaktadır.⁸⁶

Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet'in zirve yaptığı dönem ise Aladdin Tarmaşirin dönemi olmuştur. İbn Battuta'nın verdiği bilgilerden Tarmaşiri'nin İslam dininin etkisinde kalarak Cengiz yasalarına aykırı davrandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda İbn Battuta, Tarmaşiri'nin her yıl düzenlenen toy gününü kaldırdığı söylemektedir.⁸⁷ Bu da onun tahtan indirilmesine neden olmuştur.

Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'un neslinden olan Kubilay, 1271 yılında Çin topraklarında Yuan Hanedanlığı'nı⁸⁸ (1271-1368) kurmuştur. Yuan Hanedanlığı'nda her ne kadar Budizm etkili bir din olsa da devlet kademelerinde Müslüman yöneticilere de görevler verilmiştir. Örneğin dönemin Maliye Bakanı olarak Buharalı Seyid Ecel ve ardılı Ahmed Fenâketi görev yapmıştır. Seyid Ecel, Yun-nuan'da 1274-1279 yılları arasında görev yaptı. Eyalette iki de cami inşa ettirdi. Oğlu Nasıreddîn ve Hüseyin de aynı eyalette yöneticilik yaptı.⁸⁹

⁸³ Cüveynî, s.248.

⁸⁴ Kafalı, Mustafa (2005), *Çağatay Hanlığı*, 1.baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, s.103-113.

⁸⁵ Grousset, s.324.

⁸⁶ Kafalı (2005), s.129,131.

⁸⁷ İbn Battûta, s.535.

⁸⁸ Yuan Hanedanlığı, kaynaklarda Kubilay Hanlığı olarak da geçmektedir.

⁸⁹ Grousset, s.287.

Anlaşıldığı üzere Seyid Ecel ve oğulları ülkede İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Müslüman yöneticilerin varlığı ve İslam dinini yayma faaliyetlerinin olması Yuan Hanedanlığı'nda İslam dinine karşı sert bir tutumun olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim hanedan üyeleri arasında da İslam dini yayılmaya başlamıştır. Prens Ananda, İslam dinini seçip Kuran-ı Kerim'i ezberlemiştir. Ayrıca Tangut ülkesinde İslam'ı yayma faaliyetlerinde bulunmuştur.⁹⁰

Tuluy'un diğer oğlu Hülagu'nun kurmuş olduğu İlhanlılar Devleti, Müslüman bir coğrafya da kurulmuş olsa da kurulduğu ilk yıllarda hükümdarlar Hristiyanlığın ve Budizmin etkisinde kalmışlardır. Nitekim Hülagu (1258-1265) ve oğlu Abaka'nın (1262-1282) Budist veya Hristiyan olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu iki hükümdar papazlarla ve Tibet lamalarıyla iyi ilişkiler kurmuş onlar için çok sayıda mabed inşa ettirmişlerdir. Bu papazlar özellikle Argun Han (1284-1291) döneminde daha da nüfuz kazanmışlardır.⁹¹ İlhanlıların İslam dini ile ilk tanışması Ahmet Teküdar (1282-1284) döneminde olmuştur. Çocukluğunda bir Hristiyan gibi yetiştirilen hatta Nikola ismini dahi alan Ahmet Teküdar, Şeyh Abdurrahman Baba'nın telkinleriyle Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra İlhanlılarda İslam dininin yayılmasıyla ilgili faaliyetlerde bulunmuştur.⁹² Ayrıca Ahmet Teküdar, diğer dinlere karşı katı davranmış Budist tapınakları yıktırmıştır. İlhanlı hükümdarları arasında İslam dini giderek yayılmaya başlamıştır.

İlhanlılarda İslam dininin doruk noktasına ulaşması Gazan Han (1295-1304) döneminde olmuştur. Gazan Han, 1295 yılında tahta çıkmış ve Şeyh Sadreddin İbrahim Hamevî'nin huzurunda Müslüman olmuştur.⁹³ Gazan Han'ın Müslüman oluşu birçok Moğol şehzadesinin İslam dinine girmesine vesile olmuştur. Ayrıca Gazan Han, ülkede Sünni mezhebinin yaymaya gayret göstermiştir. Hristiyan kiliseleri, Budist ve Zerdüş tapınaklarının bir kısmının yıkılmasını emreden Gazan Han, diğer bir kısım mabedleri de camiye çevirmiştir.⁹⁴ Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Olcaytu (1304-1316) döneminde Sünni mezhebe karşı sert bir tutum içerisine girilmiştir. Şiiliği ön planda tutan Olcaytu, yüksek idari makamlara Şii âlimleri getirmiştir. Bunlardan biri Evlâd-ı Âli'nin Nakib'ül eşraflığına getirilen Seyyid Taceddin Abû'l Fazl Muhammed olmuştur. Ebu Said

⁹⁰ Grousset, s.289.

⁹¹ Şpuler, Bertold (1939), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (Çev. Köprülü, Cemal (2011)), 3.baskı, Ankara, TTK, s.201.

⁹² Arslan, s.259-260.

⁹³ Şpuler (2011), s.205-206.

⁹⁴ Kitapçı (2005a), s.194-196.

Bahadır Han döneminde (1317-1335) ülkede tekrar Sünnilik ön planda olmaya başlamış hatta Şiiiler bir daha devletçe himaye edilmemiştir.⁹⁵

İlhanlılar, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada hâkimiyet kurduğu ilk yıllarda İslam dinine karşı düşmanca bir tavır takınmışlardır. Ancak daha sonraki yıllarda bölgenin ahalisinin ve çeşitli âlimlerin etkisiyle İlhanlı hükümdarları, Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Hatta İslam dininin etkisi diğer Moğol halef devletleriyle kıyaslanacak olursa Cengiz yasasında belirtildiği üzere diğer dinlere karşı hoşgörü politikası da belli dönemlerde terk edilmiştir.

Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından İdil nehrinin kıyısında kurulmuş bir Türk-Moğol devletidir. Bu devlet, İdil nehrini merkez seçmiş, batıda Macaristan topraklarından Ukrayna, Rusya, Kafkaslar ve Kazakistan topraklarının kuzey bölgesini idaresi altına alarak geniş bir coğrafya da hâkimiyetini kurmuştur. Devletin kurulduğu bu geniş sahada birçok etnik unsur ve farklı dinlere mensup halklar bir arada yaşamıştır. Çalışmanın konusu devlet içerisinde var olan farklı dinler arasından İslam dininin Altın Orda Devlet'i üzerinde yaptığı etkilerdir. Bu etkiyi iyi kavrayabilmek için İslam dininin Altın Orda'nın kurulduğu coğrafi bölgeye hangi tarihte geldiği açıklanmalıdır. Akabinde ise Altın Orda hanları arasında ilk İslam'ı kabul eden Berke Han'dan önceki hükümdarların İslam dinine karşı bakış açılarına değinilmelidir.

İslam dini ilk olarak bölgeye Hazarlar döneminde gelmiştir. Harezmli Müslümanlar sayesinde İslam dini Hazar ve Bulgar bölgelerinde yayılma imkânı bulmuştur. Bununla beraber Hazarlar, Harezmden gelen “Ersiyye” olarak adlandırılan ücretli Müslüman askerlerden faydalanmışlardır.⁹⁶ Hazarlarda İslamiyet'in yayılmasına katkıda bulunan unsurlardan biriside Müslüman tüccarlar olmuştur. X. yüzyılda Hazarların başkenti İtil'de Müslüman tüccarların güçlü bir koloni kurdularını görülmektedir. Böylece Hazar halkı İslam'ı daha da yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Hatta Hazar Hakanı tarafından Müslümanların davalarına bakması için Hız adı verilen bir makam oluşturulduğu ve İtil'de bir cami inşa ettirildiğinden bahsedilmektedir.⁹⁷

Almış Han'ın 921 yılında Müslümanlığı kabul etmesi sonucunda Bulgar Devleti'nde İslam, devlet dini olarak kabul edilmiştir. İtil Bulgar Hanı Almış Han, Abbasi halifesi Muktedir Billah'dan İslamiyetin kurallarını öğretecek fâkihler göndermesi için bir mektup

⁹⁵ Şpuler (2011) , s.267-268.

⁹⁶ Kitapçı, Zekeriya (2005b), *Azerbaycan-Harezm ve Türk Boyları Arasında İslamiyet*, 1.baskı, İstanbul, Yedikubbe Yay., s.188-189.

⁹⁷ Yıldız, Hakkı Dursun (1976), “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, TTK Bildiriler, VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara, s.858, 860.

yollamıştır. Ayrıca ülkesinde adına hutbe okutmak için cami, minber yapılmasını ve kale yapımında kullanılmak üzere para göndermesini istemiştir.⁹⁸ İslam dini, X. yüzyıldan sonra Bulgar Devleti'nde manevî hayat etrafında gelişmeye başlamıştır. Müslüman Doğu kültürü ülkede yayılma imkânı bulmuştur.⁹⁹ Ülkede oluşan Türk-İslam sentezi daha sonradan Altın Orda'yı da etkilemiştir. Hiç şüphesiz bu durum Altın Orda Devleti'nde İslam dininin daha çabuk kabul edilip yayılmasına katkı sağlamıştır.

Batu Han döneminde İslam dini, Altın Orda topraklarında daha rahat yayılma imkânı bulmuştur. Batu Han'ın, tüccarlara din ve ırk ayrımı gözetmeden iyi muamele etmesi komşu ülkelerdeki Müslüman tüccarların Altın Orda şehirlerine gelmesini sağlamıştır. Batu Han, göktengri inancında olmasına rağmen bölgede yaşayan Müslüman ahalinin sosyo-kültürel hayatına uygun olarak Türk-İslam geleneğini sürdürmüştür. Nitekim 1240-1250 yıllarında Bulgar şehrinde Abbasi Halifesi Nasired-din adına ve büyük kağan Mengü adına sikke bastırmıştır.¹⁰⁰ Anlaşılan o ki Batu Han'ın Müslüman geleneği sürdürmesi ve dinlere karşı hoşgörü ile yaklaşması Müslümanlığın yayılması için uygun bir ortam hazırlamıştır. Ayrıca basılan sikkelerden Altın Orda Devleti'nin Batu Han döneminde büyük kağanlığa bağlı bir devlet olduğu görülmektedir.

Altın Orda Devleti'nin kurulduğu ilk dönemlerde İslam dininin yanında Hristiyanlık dini de vardı. Yöneticilerin bir kısmı Hristiyandı.¹⁰¹ Muhtelif kaynaklarda Batu Han'dan sonra Altın Orda hükümdarı olan Sartak Han'ın Hristiyanlığı kabul ettiği anlatılmaktadır. Bu konuda Müslüman ve Hristiyan tarihçiler Sartak Han'ın Hristiyan olduğu konusunda fikir birliğinde olmuşlardır. Ebul- Ferec, Sartak Han'ın bir diyakon (Hristiyan ruhban sınıfında bir rütbe) olduğunu söylemektedir. Vartan ise pek çok kişiyi Hristiyan yaptığını anlatmıştır.¹⁰² Cüveynî ise 1255 yılında Batu Han'ın Mengü Kağan'dan Kurultay davetini alınca Hristiyan olan oğlu Sartak'ı gönderdiğinden bahsetmektedir.¹⁰³ Ancak Sartak ile görüşen seyyah Rubrucklu Wiliam'ın verdiği bilgiler farklıdır. Wiliam, Sartak Han'ın Hristiyan olmadığını onun bir Moğol olduğunu ve Hristiyanlık dinini tam kavrayamadıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁴

⁹⁸ **İbn Fadlan**, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev.Şeşen, Ramazan (2015), İstanbul, Yeditepe Yay., , s.1.

⁹⁹ **Rorlich, A.A** (2000) *Volga Tatarları yüzyılları Aşan Kimlik*, (Çev.Er, M.Süreyya), İstanbul, İletişim Yay., s.51.

¹⁰⁰ **Korkmaz** (2018), s.108-109; **Sagdeyeva R.Z** (2005), *Serebraniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı*, Moskva Goraçaya liniya – Telekom, ,s.7.

¹⁰¹ **May Timothy**, *Moğol İmparatorluğu*, (Çev.Uysal, Ülke Evrim (2021), İstanbul, Kronik Yay., s.440.

¹⁰² **Barthold**, s.527.

¹⁰³ **Cüveynî**, s.246.

¹⁰⁴ **Von Rubruck, Wilhelm**, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan (2019)), İstanbul, Kronik yay., s.77.

Batu Han'ın ölmesinin ardından Mengü Kağan Altın Orda tahtına Sartak'ı göndermiştir. Ancak Sartak'ın babası Batu Han'ın hemen arkasından ölmüş ve Mengü Kağan Altın Orda tahtı için Batu Han'ın eşi Borakçinin naiplik yapmasını Sartak'ın küçük oğlu Ulakçı'yı da taht için yetiştirmesini emretmiştir. Ulakçı da beklenmedik şekilde ölmüştür.¹⁰⁵ Altın Orda Devleti, Batu Han, Sartak ve Ulakçı dönemlerinde büyük kağanlığa bağlı olduğu görülmektedir. Nitekim Sartak ve Ulakçı, Mengü Han tarafından Altın Orda tahtına çıkarılmak istenmişlerdir.

Sartak'ın Hristiyanlığa karşı ılımlı yaklaşması Müslümanların Batu Han döneminde elde ettiği konum ve itibarın tehlikeye girdiği görülmektedir. Hristiyan dünyası Sartak'ın Hristiyanlığa karşı ılımlı olmasını kendileri için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Ancak Mengü Han tarafından Altın Orda tahtına çıkması için Saraya gönderilen Sartak, Batu Han'ın hemen arkasından ölmüştür. Sartak'ın beklenmeyen ölümü Hristiyanlığın Altın Ordada yükselişini engellemiştir.¹⁰⁶

Bu şekilde Altın Orda Devleti'nde Hristiyanlık dini fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Gerek Müslüman tüccarların ve âlimlerin ülkedeki faaliyetleri gerekse devletin Müslümanların yoğun olarak yaşadığı coğrafyada kurulması Hristiyanlığın yayılmasına engel olmuştur. İslam dini, Altın Orda Devleti'nde Berke Han ile yükselmeye başlamıştır.

1.2. Altın Orda Devleti'nde İslam Dini ve Berke Han

Berke Han'ın İslam dinine girmesiyle ilgili olarak dönemin kaynaklarında birtakım farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler tasnif edildiği takdirde araştırmacıların bir kısmının Berke Han'ın daha çocuk yaşlarındayken veya hanlık tahtına oturmadan önce Müslüman olduğunu savundukları, diğer bir kısmının ise hükümdar olmadan önce Seyfeddin Baherzî (1190-1260) vasıtasıyla İslam dini çatısı altına girdiği bilgisi göze çarpmaktadır.

Ötemiş Hacı'nın kaleme aldığı “*Cengiznâme*” adlı eserde Berke Han'ın Müslüman olması konusunda şu bilgiler yer almaktadır:

“Berke Han anasından doğduğundan beri Müslümandı. Dünyaya geldiği o yerde, öz anasının sütü ve başka kâfir kadınlarının sütünü emmedi. Kâhinler ve bilginler fal baktılar ve şöyle dediler;

¹⁰⁵ Cüveynî, s.246.

¹⁰⁶ Arslan (2018), s.325.

Bu Muhammedi'dir. Muhammedi olan kâfir kadının sütünü emmez. Bunu söyledikleri zaman Müslüman bir kadını râzı edip getirdiler. Berke Han o kadının sütünü emmeye başladı”¹⁰⁷

Berke Han'ın doğduğu andan itibaren Müslüman olduğunu söyleyenler birisi de Cûzcânî'dir. Nitekim Cûzcânî bu konuda şunları söylemektedir:

“Bu Berke Han annesinden doğduğunda babası şöyle dedi: Oğlumu Müslüman yaptım; göbek bağı bir Müslüman kesmesi ve Müslüman sütü içmesi için ona Müslüman bir dadı bulsunlar ki benim bu oğlum Müslüman olsun. Bu buyruk üzerine onun göbek bağı Müslüman bir dadı kesti ve o, Müslüman dadılardan süt içti. Eğitim ve terbiye çağına ulaştığında, ona Kur'an eğitimi vermesi için Müslüman milletlerin imamlarını çağırıp onlardan birini seçtiler. Güvenilir insanlardan bazıları şöyle demişlerdir: O'nun (Berke Han) Kur'an eğitimi Hocend şehrinde, o şehrin muttaki âlimlerinden birinin yanında gerçekleşti. Sünnet olma çağına geldiğinde, onu sünnet ettiler. Buluş çağına ulaştığında Tuşi (Cuci) ordugâhındaki Müslüman herkesin onun birliğine katılmasını emretti. Berke Han yetişkinliğe eriştiğinde, İslam uleması büyüklerinin yaşayanlarını ve ölmüşlerini ziyaret etmek için Kıpçak ülkesinden Buhara şehrine gelip ziyaretlerde bulunarak geri döndü”¹⁰⁸

Moğolların ülkesine seyahat eden Fransisken misyoner Rubrucklu Wiliam'ın verdiği bilgiler Berke Han'ın İslam dinini Altın Orda tahtına oturmadan önce Müslüman olduğu düşüncesini desteklemesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Nitekim Rubrucklu Wiliam bu konuda şu bilgileri vermiştir:

“Berke adlı bir şehzade de Batu'nun kardeşidir. Onun meraları Demir Kapı bölgesindedir. Burası İran'dan ve Türkiye'den gelip Batu Han'a gitmek isteyen ve Berke'ye hediyeler veren Müslümanların koridorudur. Bu Berke Müslüman olduğundan, ordugâhında domuz eti yenmesine izin vermez”

Rubrucklu Wiliam, anlaşıldığı üzere Berke'nin ordugâhında domuz eti yenmesine izin vermediğini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Rubrucklu Wiliam'ın Altın Orda Devleti'nde bulunduğu yıllar 1253-1255 yılları arasındadır. Bu yıllarda Altın Orda tahtında Batu Han bulunmaktadır. Rubrucklu Wiliam, seyahatnamesinde verdiği bilgilerden Berke Han'ın daha tahta çıkmadan Müslüman olduğunu açıkça söylemektedir.

Memlükler devrinin önemli devlet adamlarından ve tarihçilerinden olan Nüveyrî, Berke Han'ın tahta çıktıktan sonra Müslüman olduğu görüşündedir. Nüveyrî Berke Han'ın İslam dinini seçmesiyle ilgili şu bilgileri nakletmektedir:

“Berke, amcası Sartak'ın ölümünden sonra 1255 yılında tahta çıktı ve Müslüman oldu. Müslümanlığı kalbinde yer tuttu. Dinin ulu yolunu ortaya koydu, İslâm nişanlarını

¹⁰⁷ **Ötemiş Hacı**, *Cengiznâme*, (Haz. Gülensoy, Tuncer (2020)), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, Yay., s.34-35.

¹⁰⁸ **Cûzcânî**, s.181.

¹⁰⁹ **Rubruck**, s.82-83.

aşikâr kıldı, fakihleri ağırladı, kendine yaklaştırdı, onlara hediyeler verdi, memleketinde mescitler, medreseler yaptırdı. Berke, Cengiz Han soyundan İslam'a girenlerin ilkidir. Ondan önce Cengiz Han soyundan İslam'a giren hiç kimse bulunmamaktaydı. O, Müslüman olunca halkının pek çoğu da İslam'a girdi. Hanımı Çiçek Hatun Müslüman olup kendisine çadırdan bir mescit yaptırdı ve onu gittiği her yere taşırdı”¹¹⁰

İbn Haldun ve Aynî'nin verdikleri malumatlardan Berke Han'ın tahta çıkmadan önce ve Şeyh Baherzî aracılığıyla Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. İbn Haldun ve Aynî'nin Berke'nin İslam dinine girmesiyle ilgili şu bilgileri anlatmaktadırlar.

“Berke İslam'ı Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şemseddin Baherzî vesilesi ile kabul etti. Baherzî Buharâ'da oturuyordu. Berke'ye İslam'ı kabul etmesi için teklifte bulundu. Berke İslam'ı kabul etti ve gönderdiği bir yarlıkta ona başka alanlarda dilediği şekilde hareket etme hürriyeti verdi. Baherzî bunu kabul etmeyince, Berke, onunla görüşmek üzere Buharâ'ya gitti. Berke Han Buhârâ'ya geldikten sonra şeyhin dergâhına geldi ve orada beklemeye alındı. Sabaha kadar şeyhin huzuruna alınmadı. Hatta aradan üç tam gün geçmesine rağmen, o hâlâ şeyhin huzuruna kabul edilmedi. Daha sonra dergâh ileri gelenleri Berke Han'ı şeyhin huzuruna çıkardılar. Berke Han, şeyhin ayağını öptü. Bu çok müstesna bir görüşme olmalıydı. Berke Han, şeyhin huzurunda Müslüman olduğunu bir kez daha yineledi. Onun yanında bulunan emirlerden bir grupta Müslüman oldu. Bunun üzerine şeyh ona İslam'ı yayma görevini verdi. Berke Han da İslam'ı kendi halkı arasında yaydı, yönetimi altındaki bütün alanlarda mescidler ve medreseler yaptırdı, bilgin ve fakihlerin gönlünü kazanarak kendileriyle dost oldu.”¹¹¹

Berke Han'ın tahta çıkmadan önce Şeyh Baherzî vasıtasıyla Müslüman olduğu konusundaki bilgiler el Ömerî'nin “*Mesâlikü'l Ebsâr*” adlı eserinde de geçmektedir. Bu konuda el Ömerî şunları kaydeder:

“Kardeşi Berke'yi Mengü'yü tahta çıkarması için yüz bin kişilik bir orduyla yola çıkardı. Berke, Mengü'yü yanına alarak birlikte gitti ve onu tahta oturtuktan sonra geri döndü. Dönüşte Buhara'da Necmeddin Kübra'nın müritlerinden Şeyh Seyfeddin Baherzî ile görüştü. Onunla yaptığı sohbet çok hoşuna gitti ve kendisini ona teslim etti. Baherzî ile sohbeti daha da koyulaştı ve sonunda Baherzî ona Halife Mütasım'la yazışarak ona itaat etmesi tavsiyesinde

¹¹⁰ Nüveyrî, s.249.

¹¹¹ İbn Haldun ve Aynîden aktaran Arslan (2018), s.238.

bulundu. Bunun üzerine Berke, halifeyle mektuplaşmaya başladı ve aralarında elçiler gidip gelirken, halife ona bir hediye ve ahitler gönderdi."¹¹²

Zehebî de diğer yazarlar gibi Berke Han'ın İslam dinini 1240'lı yıllarda Buhara'ya gidip Şeyh Baherzî'nin etkisi altında kabul ettiğini söyleyerek şu bilgileri vermektedir:

*"Bereke Müslümanlara meyleder idi. Onun büyük ordusu vardı, ülkesi bazı taraftan Hülegü memleketinden üstündü, âlimleri, uluğlar, Salihler hakkında itikat besler idi. Yanında bunların itibarları var idi. Kendisinin ve askerlerinin çoğunun Müslüman olmasından dolayı çadırdan yapılan mescitler kendisiyle beraber götürülür idi. Mescitlerin imam ve müezzinleri var idi, orada beş vakit namaz kılınır idi. Bereke bahadır, cömert, işi sağlam, âdil, güzel gidişli idi. Çok kan akıtmaktan, aşırı derece memleket yıkmaktan hoşlanmaz idi, halim, ziyade, şefkat ve salah sahibi idi. Bereke, Baherzî'ye İslam ile alakalı bilgi almak için bir elçi gönderdi. Onun abisi Batu, kâfir ve zalimdi. Deşt-i Kıpçak'ın, Bulgarı, Saksın beldelerini zapt etti. Bereke onun kardeşiydi. Batu, kardeşi Bereke'nin Baherzî'nin müridi olduğunu duyunca sevindi ve Baherzî'yi ziyaret etmesi için ona izin verdi. Bereke, Horasan'a geldi ve Baherzî'yi sabaha kadar bekledi ve sonra içeri girdi Şeyhin ayağını öptü. Müslüman oldu ve onun birkaç emiri de İslam dinini seçti. Şeyh Baherzî, Bereke Han'a ülkesine dönmesini söyledi. Bereke Han'da "neden bizi sevmedin mi yanında bir sürü insan var bizi neden gönderiyorsun?" dedi. Baherzî'de "ülkenin senin sultanlığında emirinde olmasını isterim" der. Bereke Han'da çok kadın vardı ve Baherzî ona 4 kadın dışındakileri boşamasını söyledi. Bereke Han'da öyle yaptı ve onunla birlikte birlikte bir cemaat İslam'a girmiş oldu. Onlara birçok imam gönderildi."*¹¹³

Dönemin kaynaklarında Berke Han'ın Müslüman olmasıyla ilgili olarak Ebu'l Gâzi Bahadır Han'ın verdiği bilgiler ön plana çıkmaktadır. Ebu'l Gâzi, Berke Han'ın İslam dinini tahta çıktıktan sonra tüccarlar vasıtasıyla kabul ettiğini ifade etmektedir. O, eserinde şu bilgileri vermiştir:

*"Börke Han, Han olunca Müslümanlığı sevmeye başlamıştı. Bir gün ağabeyinin bina etmiş olduğu Saraycık şehrine giderken Buhara'dan gelen büyük bir kervana rast geldi. Kervandan akıllı, uslu iki adam çağırıp uzakça bir yere iletip onlara Müslümanlığı sordu. O adamlar Müslümanlığı güzel tasvir ettiler. Börke Müslüman oldu. Gidip küçük inisi Tokay Timur'u çağırıp sırrını ona söyledi. O da Müslüman oldu."*¹¹⁴

Kazan Tatar aydınlarından Rizaeddin Fahreddin'in Berke'nin Müslüman olmasıyla ilgili verdiği bilgiler hanlık tahtına oturmadan önce ve hiçbir dini âlimin etkisi altında

¹¹² El Ömerî, s.67-68.

¹¹³ Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s.354; Zehebî, Siyeru a 'lâmi'n-Nübelâ, (nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed (1985)), Beyrut, Müessesetü'r-risâle, s. 365-366.

¹¹⁴ Bahadır Han, Ebu'l Gazi, Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi" (Çev. Nur, Rıza (1925)), İstanbul, Matba-i Âmire, s.178-179.

kalmadan kabul ettiğini ifade etmektedir. Nitekim Rizaeddin: “*Berke, Allah’ın hidayeti ile Müslüman oldu ve adını Bareke olarak değiştirdi. Bareke, bereketin kaynağı anlamına geliyordu. Han’a uyararak eşi Çiçek, küçük kardeşi Tugay Timur ve diğer devlet adamları da İslamiyet’i kabul ettiler. Müslüman olduktan sonra Bağdat’taki Abbasi Halifesinin dini otoritesini kabul etti ve devamlı halifeyle yazışmalarda bulundu.*”¹¹⁵

Soyu Cengiz Han’a kadar dayanan Abdulgaffar Kırımî, Berke Han’ın İslam dinine girmesiyle ilgili olarak yaradılışından beri Müslüman olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Berke’nin Tatar ayinlerinden nefret ettiği için kendi akrabaları tarafından deli muamelesi gördüğünü ve Sıgnak şehrine giderek Şeyh Baherzî’den İslam dini üzerine eğitim aldığını ifade etmektedir. Kırımî ayrıca Berke’nin Altın Orda tahtından çekildiğini ifade etmesi üzerine Şeyh Baherzî’nin ısrarı ile tahta çıktığını vurgulamaktadır.¹¹⁶

Rus araştırmacılarından Poçekayev, Berke Han’ın Müslüman olmasıyla ilgili olarak annesi Sultan Hatun’un etkisinden bahsetmektedir. Cengiz Han ile Alaaddin Muhammed Harzemşah arasındaki savaştan¹¹⁷ sonra Harzemşah’ın kızı Sultan Hatun ve annesi Terken Hatun Cengiz Han’a esir düşmüşlerdir. Akabinde Cengiz Han, oğlu Cuci’yi Sultan Hatun ile evlendirmiş ve Sultan Hatun, oğulları Berke, Berkeçar ve Buri’yi Müslüman geleneklerine göre yetiştirmiştir.¹¹⁸

Garustoviç, eserinde A.N İvanov’un görüşlerine yer vererek Berke Han’ın hükümdar olmadan önce çocuk yaşlarda İslam dinine girdiğini ifade etmektedir. Araştırmacı Garustoviç, Berke Han’ın İslam dinini kabul etmesine neden olan faktörü, kardeşleri Berkeçar ve Buri ile birlikte anneleri Sultan Hatun’un Müslüman olmasına bağlamaktadır. Bu konuda Garustoviç, Berke Han’ın Altın Orda tahtına çıkmadan önce İslam dinini kabul ettiğini ve Bağdat halifesi ile irtibata geçip halife tarafından kendisine gönderilen onurlu kıyafetleri defalarca giydiğini nakletmektedir.¹¹⁹

¹¹⁵ **Fahreddin** (2003), s.41.

¹¹⁶ **Derin, Derya** (2003), Abdülgaaffar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.38.

¹¹⁷ Cengiz Han ile Alaaddin Muhammed arasında yaşanan Otrar hadisesinden sonra Moğol orduları Maverâünnehir’i zapt etmişler ve Terken Hatun susuzluk sebebiyle Cengiz’in ordularına teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz. **Kafesoğlu, İbrahim** (2000), *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, TTK, , s.270.

¹¹⁸ **Poçekayev** (2012), st.33. Sultan Hatunun Berke Han’ın annesi olmaması konusunda birtakım düşünceler bulunmaktadır. Ancak Berke Han’ı büyüyüp yetiştirdiği hatta İslam dinini seçmesinde etkili olduğu muhakkaktır. Detaylı bilgi için bkz. **Paydaş, Kazım, Bostancı, Fatih** (2020), "Han Sultan’ın Berke Han’ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C:6, s.1334-1355; Sultan Hatunun Cuci ile evliliğinden önceki hayatı hakkında bkz. **Ayan, Ergin** (2016), “Haremşâhlar Hânedânının Evlilikleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S:32, s.27.

¹¹⁹ **Garustoviç, G. H.** (2012), “Srednekovie avtorı o rasprostraneniı islama v uluse Cuci”, S:17, no:3, Başkurdistan, *Bestnik Akademia Nauk*, st.57.

Malov, Malışev ve Rakuşin'nin Altın Orda Devleti'nde dinler konusunda yaptığı çalışmada Berke Han'ın İslam dinini XIII. yüzyılın ilk yarısında Baherzî vasıtasıyla kabul ettiğini öne sürmektedirler.¹²⁰ Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Berke Han, tahta çıkmadan önce Baherzî vasıtasıyla İslam dinini kabul etmiştir. Hükümdar olmadan önce Sultan Hatun'un etkisiyle İslam dinini öğrendiği ve bu dine karşı yabancı olmadığı anlaşılmaktadır.

Baherzî'nin Berke Han üzerindeki etkisi Altın Orda Devleti'nin İslamlaşması bakımından oldukça önemlidir. Söz konusu bu etki konusunda er Remzî, Berke Han ile Şeyh Baherzî arasında geçen bir olay hakkında şu bilgileri vermektedir:

*"Baherzî, Buhara'da yerleştikten sonra mu'teber bir mürîdini Berke Han ile görüşmeye memur etti. Mürîd, Berke ile mülâkat ve ona va'z ve nasihat ederek Müslümanlığı sevdirdi. Bunun üzerine Berke Han Müslüman olduğu gibi maiyetindekileri de İslam'a imale eyledi. Sonra Şeyh'in bulunduğu biladın hasılatı, dergâha taamiye olmak üzere Şeyh'e verilmesine dair bir ferman yazdırıp Baherzî'ye gönderdi. Şeyh Baherzî, fermanı görünce "Bu nedir?" diye sordu. Memur: "Bu ferman elinizde bulundukça dilediğinizi himaye edersiniz" dedi. Şeyh de: "Onu bir eşeğe bağlayıp kıra salıvir. Eğer eşeği, üzerine sinek konmaktan himaye edebilirse kabul ederim, yoksa öyle bir şey ne me gerek" cevabını verip fermanı almadı. Memur, Berke Han'a arz-ı keyfiyyet edince Han "Ben bizzat ziyaretine giderim" diyerek Buhara'ya geldi ve görüşmek için izin istedi. Şeyh, üç gün bekletti, huzuruna kabul etmedi. Sonra müritlerinden bazıları " Bu adam büyük bir hükümdardır. Mülakatınızla tebrük ve musahibinizden istifâza için uzak bir memleketten kalkıp gelmiş. Kabul buyurulsa ne be's var" demeleri üzerine müsaade etti. Berke Han, Şeyhin yanına girdi ve selam virdi. Önüne getirilen dergâh yemeğinden yedi ve şeyhin huzurunda tecdid-i İslam eyledi. Şeyh, Berke Han çıkıncaya kadar yüzünü açmadı."*¹²¹

Er-Remzi'nin aktardığı bilgiler, Baherzî'nin Berke Han üzerindeki etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak bu bilgiler biraz abartı içermektedir. Nitekim Berke Han'ın Baherzî'ye karşı böyle hareketlerde bulunması kendi devleti içerisindeki siyasi otoritesini sarsabilirdi.

Berke Han'ın İslam dinine girmesiyle ilgili olarak dönem kaynaklarında ve araştırmacıların verdikleri bilgiler tasnif edildiğinde Berke Han'ın daha çocuk yaşlarında Sultan Hatun'un telkinleriyle İslam dini ile tanıştığı anlaşılmaktadır. Altın Orda tahtına oturmadan önce de Seyfeddin Baherzî vasıtasıyla da İslam dinini kabul edip Müslüman olmuştur. Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın Berke'nin Müslüman olması hakkında ifade ettiği

¹²⁰ Malov, Malışev, Rakuşin, s.96.

¹²¹ Er Remzî, s.265.

tüccar unsuru, daha çok Altın Orda ahalisi üzerinde etkili olmuş hatta bu konuda bir katalizör görevi görmüştür.

II. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ DİŞ POLİTİKASINDA İSLAM DİNİ

2.1. Berke Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi

Altın Orda Devleti'nin ilk hükümdarı Batu Han'ın (1227-1256) 1256 yılında ölmesinden sonra tahta Sartak (1255-1256) ve Ulakçı Han (1256-1257) geçmiştir. Bu iki hükümdarın kısa saltanatının ardından Berke Han (1258-1266), hanlık tahtına çıkmıştır.¹²² Berke'nin hüküm sürdüğü yıllar Altın Orda Devleti için adeta altın bir çağın başladığı dönem olmuştur. Bu dönemde birçok ilkler ve önemli olayların yaşandığı kaynaklarda zikredilmektedir. Altın Orda hükümdarları arasında uluslararası alanda siyasi ve ticari bir dizi temas gerçekleştiren ilk han olmuştur.¹²³ Bununla birlikte Berke Han, hem Altın Orda hanları içerisinde hem de diğer Moğol hükümdarları arasında İslam dinini ilk seçen hükümdar unvanını da taşımaktadır.

Berke Han döneminde Altın Orda sikkelerinde Mönke Kağan isminin basımı durdurulmuş ve sikkelerde Altın Orda'nın tamgası ve Berke Han'ın ismi basılmıştır. Büyük kağanlıkta Kubilay ile Arık Böke arasında yaşanan iç savaş başladıktan sonra Karakurum vergilerinin ödenmesi de durdurulmuştur.¹²⁴ Özellikle Kırım'da 1265 yılında bastırılan

¹²² **Konukçu, Enver** (1992), "Berke Han", C:5, *DİA*, s.506. Berke Han'ın tahta çıkmasıyla ilgili olayı Cüzcanî, ilahi bir unsura dayandırmaktadır. Nitekim bu konuda Cüzcanî, Batu Han'ın ölümünden sonra Sartak'ın tahta çıkmak için Mengü Kağan'ı ziyaret ettiğini ve dönüş yolunda amcası Berke yanına uğramadığından bahsetmektedir. Berke'nin "neden yanıma uğramadın ?" sorusuna ise Sartak kendisinin Hristiyan, Berke'nin ise Müslüman olduğunu söyleyerek bir Müslüman yüzü görmenin uğursuzluk getireceğini ifade etmiştir. Akabinde Berke'nin bu olaya çok üzüldüğünü çadırına kapanarak Sartak'dan kurtulmak için Allah'a dua etmiş ve dördüncü günün sonunda Sartak, karın ağrısı sonucunda ölmüştür. Bkz. Cûzcânî, s.185-186. Ermeniler tarafından yazılan kaynaklarda Sartak Han'ın Berke Han tarafından zehirlendiği bilgisi bulunmaktadır. Bkz. **Galstyan, A.G.**, "Sebastatsi Vakayinamesinden Bir Bölüm", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev..Kamalov, İlyas (2005)), İstanbul, Yeditepe Yay., s.44.; "David Bağışetsi'nin Tarihinden Pasajlar", *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.166.

¹²³ **Schamiloğlu, Uli** (2002), "Altın Ordu", C:8, *Türkler Ansiklopedisi*, s.710.

¹²⁴ **İzmaylov, İskander Lerunoviç** (2012) "Prinyatie İslama v Uluse Cuci: Priçini i Etapı İslamizatsii", İslam i Vlast v Zolotoy Orde, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, Kazan, s. 102; **Kutlu, Furkan** (2021), "Berke Han Dönemi İslam Dininin Altın Orda Devletine Etkisi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:3, S:5, s.43.

sikkenin üzerinde “ *İslam padişahı Nasıreddünya veddin* ” ifadesi yer almaktadır.¹²⁵ Berke Han’ın sikkenin üstüne bastırıldığı ifadeden hareketle Altın Orda hanları içerisinde Padişah unvanını kullanan ilk kişi olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda İslam dininin koruyuculuğunu üstlendiği ve Altın Orda Devleti’ni büyük kağanlıktan bağımsız bir devlet haline getirmeye çalıştığı da görülmektedir.

Berke Han, İslam dinine girip Müslüman olduktan sonra Altın Orda Devleti’nin dış politikasında önemli birtakım olaylar yaşanmıştır. Büyük kağanlıkla yaşanan sorunun yanında İran’da kurulmuş olan diğer bir Moğol Devleti İlhanlılar ile çok çetin mücadeleler yapılmış ve bu savaşlar için Mısır’da kurulan Memlûklü Devleti ile ittifak girişimleri yaşanmıştır. Dönemle ilgili kaynaklara bakıldığında Berke Han döneminin Altın Orda dış politikasındaki ana muhalifinin İlhanlı Devleti olduğu anlaşılmaktadır. Berke ile Hülagu Han arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olan olaylar üzerine birtakım düşünceler bulunmaktadır. Söz konusu bu düşünceler İslam dininin, Altın Orda ile İlhanlı ilişkilerindeki yeri ve Memlûkler ile yapılan ittifaklar ile ilgilidir.

Dönemin kaynaklarında yazılan bilgiler, Berke Han ile Hülagu Han arasındaki münasebetlerin bozulmasının nedeninin Abbasi halifesinin öldürülmesi olarak göstermektedir. Buna ek olarak Cuci ulusunun Kafkasya toprakları üzerinde hakları olduğuna vurgu yaptıkları görülmektedir. Bu konuda İbn Haldun, Cuci neslinin Kafkasya topraklarındaki iddiaları konusunda şu ifadeleri kullanmaktadır:

*“Çingiz Han bu ülkeleri oğlu Tuşi (Cuci) Han’a vermişti. Ona bu ülkeler üzerinde yönetim hakkı verdi. Ülkeleri gelişmiş ve çok geniştir. Kuzey bölgesinde Harezm, Narkend, Soğd ve Saray’dan Macar ülkelerine kadar, Arran, Tebriz, Bulgar ve Başgard bu ulusun sınırlarıdır. Bakü şehri ve Şirvan şehirlerinden Bab’ul-Ahid- ki ona Demir-kapı- derler bu ülkenin güney sınırları Kostantiniye’ye kadar bağlanır. Ülkelerinin toprakları çok verimlidir fakat şehirleri azdır. Moğollardan bu şehirlerin imarını yapan ilk kimse Tuşi (Cuci) Han’dır.”*¹²⁶

İbn Haldun’a ek olarak el Ömeri de şunları söylemektedir:

“Çingiz Han, en büyük oğlu Tuşi (Cuci) ’ye Saksın ve Bulgar’dan Kayalık ve Harezm bölgesine kadar uzanan toprakları verdi. Tuşi (Cuci) öldüğü zaman,

¹²⁵ İlk dönemlerde Bulgar’da basılan sikkelerde Arık Buka’nın ismi yer almış olsa da sonraki yıllarda bu kaldırılmıştır. **Sagdeyeva**, s.7-8.; **Badarch ,Nyamaa** (2005), *The Coins of Mongol Empire And Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Mongolia, Ulaanbaatar, s.194-195.

¹²⁶ **İbn Haldun**, Tarih-i İbn Haldun, (Haz. Şehade, Üstaz Halil (1979)), Beyrut, Darül Fikr, C:5, s.602.

Çinggiz Han, Tuşi'nin oğullarına Deşt-i Kıpçak ve çevresini vermiş, Arran, Tebriz, Hemedan ve Meraga'yı da bu topraklara ilave etmişti."¹²⁷

Arap tarihçi Zehebî, Berke Han ile Hülagu arasında meydana gelen savaşın ana nedeninin Abbasi halifesinin öldürülmesi olduğunu söylemektedir.¹²⁸, Bahsi geçen konu hakkında Berke Han'ın Hülagu'ya karşı "*O bütün Müslümanların şehirlerini harap etti. İslam Padişahlarının hanedanlarının hepsini ortadan kaldırdı. Dost ile düşman arasında ayırım gözetmedi ve Halifeyi aka*¹²⁹ *ve ini*¹³⁰ *ile kengeş etmeden öldürdü. Eğer ebedi Allah yardımcı olursa, suçsuzların kanını ondan isteyeceğim*" dediği Reşîdüddin tarafından aktarılmaktadır.¹³¹

Rizaeddin Fahreddin de Berke Han'ın hükümdar olmadan önce halife ile iyi ilişkiler kurduğunu ve Batu Han aracılığıyla Hülagu'yu Bağdat seferinden vazgeçirdiğini söylemektedir. Bununla birlikte Batu Han'ın ölmesinin ardından Hülagu'nun Bağdat seferine çıkıp halifeyi öldürdüğünü öğrenmesiyle Berke Han'ın bu olaya çok üzülüğünü ancak Cengiz Han yasaları gereğince Hülagu'ya savaş açmadığını da ilave etmektedir.¹³² El Ömerî de aynı şekilde Berke Han'ın Altın Orda tahtına çıkmadan önce Hülagu ve ordusunun durdurulmasını istemesi üzerine şu bilgileri aktarmaktadır:

*"Hülagu Han, kardeşi Mengü Kağan'a Halife'nin topraklarını fethetme konusunda ikna etti ve harekete geçti. Bu, Cuci'nin oğlu Berke'ye ulaştı ve bu durumu işitince hiç hoşuna gitmedi, çünkü onunla Halife arasında bir dostluk kurulmuştu. Berke, kardeşi Batu'ya Mengü Kağanı biz han yaptık ve o bize ne yapıyor ? Ahdimizi bozuyor ve verdiği sözleri unutarak dostluk kurduğum halifenin topraklarını istiyor. Halife benim dostumdur ve aramızdaki yazışmalar devam etmektedir. Aramızda sevgi ve dostluk bağları vardır."*¹³³

Er-Remzî ise bu konu hakkında şu bilgileri söyler:

"Berke Han, İslam'a gelmesiyle sıfat-ı cemâlin mazharı ve küfür ve delâl erbabına karşı ihl-i İslam'ın hâmisî olmuştu. Hülâgu ise küfründe devâm ve sebâtı dolayısıyla sıfat-ı celâlin mazhar, millet-i Ahmedîyye ve ümmet-i Muhammediye'nin (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) en büyük düşmanı bulunuyordu. Berke kardeşi Batu döneminde, Halife'ye dostane bir şekilde yaklaşıyordu. Aynı zamanda Hülagu'nun

¹²⁷ El Ömerî, s.65-66.

¹²⁸ Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, s.354.

¹²⁹ Moğolcada büyük abi demektir. Osmanlı Türkçesindeki karşılığı ise ağadır. Detaylı bilgi için bkz. Tuna, Osman Nedim (1976), "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler II", Türkiye Mecmuası, S:18, s.282.

¹³⁰ Moğolcada küçük kardeş için kullanılan bir tabir. Detaylı bilgi için bkz. Sümer Faruk (1988), "AĞA", C:1, DİA, s.451.

¹³¹ Reşîdu'd-dîn, s.68.

¹³² Fahreddin (2003), s.43.

¹³³ El Ömerî, s. 69.

*Halife'ye karşı taarruzunu engelliyordu. Hülagu da kötü olduğu için Berke'ye karşı nefret besliyordu. Ancak bu nefret ile kini, Batu'nun döneminde Batu'nun şevketi ve gücünden dolayı göstermeye cesaret edemiyordu. Batu vefat ettiğinde bu nefreti ortaya çıkarıp Halife'ye karşı gelerek niyetini gerçekleştirmiştir. Bağdat'a hücum ederek yapacağını yaptı. Berke ile aralarındaki adâvet arttı, Berke de ondan Müslümanların intikamını almak istedi.*¹³⁴

Ermeni tarihçi Kiragos, Berke ile Hülagu arasındaki ilişkilerin gerginleşme hadisesini şu şekilde açıklamaktadır:

*“... Bu esnada Hülegü'nun yanında Batu ve Berke'nin memleketlerinden gelmiş olan Kulu, Balaka, Tatar, Meğhan, Kata Han ve daha birçokları gibi kendi rütbesine eşdeğer en nüfuzlu Tatar prensleri bulunuyordu. Hülegü, ihtiyarı, çocuğu dâhil olduğu halde bunların çoğunu maiyetleriyle beraber kılıçtan geçirdi. Çoluk çocuğunu ve bütün memleketi bırakıp kaçmayı başaran bazıları, Berke'nin diğer akrabalarının yanına iltica ettiler. Bu olaydan haberdar olan Berke, Hülegü'nun tarafından imha edilenlerin intikamını almak için büyük miktarda kuvvet topladı.”*¹³⁵

İbn Vâsıl el Hamevî'nin verdiği bilgiler ise Zehebî, el Ömeri, Rızaeedin Fahreddin ve er-Remzî'nin verdiği bilgilerden ziyade bir istisna niteliği taşımaktadır. İbn Vâsıl, Hülagu Han'ın Cengiz yasasına uymadığından doğuyu, İran'ı ve Irak'ı fethettiğinden ancak elde ettiği ganimet mallarından Tatarlara vermediğinden bahsetmektedir. Bununla birlikte Cengiz'in yasasına göre her kim bir ülkeyi fethederse kazandığının üçte birini Berke ailesine, üçte birini Cengiz Han ailesine, diğer üçte birini de kendisine ve askerine vermesi gerektiğini söylemektedir.¹³⁶

Dönemin kaynaklarından anlaşıldığı üzere Berke'nin Bağdat kuşatmasına katılmasıyla ilgili olarak büyük kağan Mönke'nin Hülagu'nun mevcut özel birliklerini, buna ek olarak Moğol İmparatorluğu'nun her ulusundan on kişiden ikisini almasını emretmiştir. Ayrıca Cuci ulusundan Sibekan'ın oğlu Balagay'ın ve Kuli komutasında bir müfreze birliğinin gönderildiği de bilinmektedir.¹³⁷

Araştırma eserler incelendiği zaman Berke ile Hülagu arasındaki ilişkilerin bozulmasının birçok sebebe bağlandığı görülmektedir. Nitekim Garustoviç'in görüşüne göre

¹³⁴ **Er Remzî**, s.274-275.

¹³⁵ **Genceli Kiragos**, *Moğol İstilas (1220-1265)*, (Çev. Kemal, Mahmut Bey, not. Hacısalihoglu, Fuat, Arslan, İlhan (2018)), 1. basım, İstanbul, Post Yay., s.147.

¹³⁶ **İbni Vâsıl Hamevî**, "Müferricülkürub", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.151.

¹³⁷ **Cüveynî**, s.498; Reşîdüddîn, s.13-14.

iki hükümdar arasındaki ilişkiler 1262 yılından sonra bozulmaya başlamıştır. İlişkilerin bozulmasına neden olarak ise Berke Han'ın Cengiz Han'ın yasası doğrultusunda daha önceki düzenlemelerinin öngördüğü müttefikler tarafından fethedilen toprakların bir kısmını Hülagu'dan talep etmesi olarak göstermektedir.¹³⁸ Garustoviç, açık bir şekilde İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki ilişkilerin bozulmasını İslam dininin tesiri yerine Cengiz Han yasasının etkisine bağlamaktadır.

Nitekim Yakubovski de benzer bir görüş öne sürerek Bağdat'ın işgaline Cuci ailesine mensup bir Moğol birliğinin katıldığını vurgulamakta ve savaşın sona ermesinden sonra Azerbaycan topraklarının iki aile arasındaki sorunun ana konusu olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

İki Moğol halef devletinin arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olan diğer önemli bir olay ise Berke ve Hülagu'nun büyük kağanlık seçimlerinde farklı adayların desteklenmesi konusudur. Moğolların 1259 yılında Çin'i kuşattıkları esnada büyük kağan Mengü öldükten sonra, Arık Böke ile Kubilay arasında bir savaş cereyan etmiştir. Bu mücadele, her biri farklı adayları destekleyen Berke ve Hülagu arasındaki ilişkilerin gelişimini de etkilemiştir.¹⁴⁰ Berke Han'ın, Kubilay tarafından organize edilen Hülagu'nun Suriye ve Mısır topraklarına yaptığı saldırı İran ve Kıpçak hükümdarının arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilemiştir.¹⁴¹

Bütün bu nedenlerin yanında Altın Orda ve İlhanlıların savaşını kaçınılmaz hale getiren patlama noktası ise Hülagu'nun Batu Han döneminden itibaren Azerbaycan'da görevli bulunan valileri kovup Hemedan'da yedi yüz kişiyi katletmesi olayıdır. Nitekim aynı muameleyi Berke Han'ın Deşt-i Kıpçak bölgesinde bulunan İlhanlı tüccarlarına yaptığı bilinmektedir.¹⁴²

İki ülke arasında yaşanan bu olumsuz durumdan sonra İlhanlı ordusuna daha önce Bağdat kuşatması için katılan Altın Orda askerleri, İlhanlı ülkesini terk etmeye başlamışlardır. Ancak tekrar Altın Orda Devleti'ne dönememişler ve Berke Han'ın emriyle Mısır Memlûklerine sığınmışlardır.¹⁴³ Berke Han, İlhanlılar ile mücadelesinde Memlûklerle

¹³⁸ Garustoviç, st.57.

¹³⁹ Yakubovskiy, s.58.

¹⁴⁰ Kamalov, İlyas (2007), *Otnoşeniya zolotoy ordı s hulaquidami*, Kazan, Institut İstorii, , st.40.

¹⁴¹ Zakirov, Salih (1966), *Diplomatiçeskiye Othoşeniya Zolotoy Ordı C Egiptom (XIII-XIV vv)*, İzdatelsvo, Moskva, st.11-12.

¹⁴² El Ömerî, s.69; Akkuş, Mustafa (2016), “Altın Orda-İlhanlı ilişkilerinde Dinin Rolü”, C:11, S:11, *Turkish Studies*, s.6; Yakubovskiy, s.59-60.

¹⁴³ Zakirov, s.12-13. Bu Altın Orda'dan Memlûklere göç eden ilk Moğol kafilesidir. Dönem kaynaklarında Memlûklere göç eden Altın Orda Moğollarının sayısı hakkında 1000 kişiden fazla olduğu belirtilir. Bkz. Özbek, Süleyman (2017), “Bahri Memlûkler Zamanında Suriye ve Mısır'a Moğol Göçü ve Sonuçları”. *Geçmişten Günümüze Göç I.* (Ed. Köse,O.), Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yay., s.96.

diplomatik münasebetler kurarak ittifak girişimlerinde bulunmuştur. Memlûk Sultanının, Berke Han ile ittifak girişimlerinde bulunmasında önemli rol oynayan ana neden İslam dini olmuştur. Baybars, Berke Han'ın Müslüman olduğunu ve Hülagu ile Azerbaycan toprakları konusunda anlaşmazlığa düştüğü haberini alınca hemen tüccarlar vasıtasıyla iletişime geçerek İlhanlılara karşı cihat teklifinde bulunmuştur.¹⁴⁴ İslam dininin koruyucusu olan ve aslen Kıpçak Türklerinden olan Sultan Baybars, bu yakınlaşmayı teşvik etmeye çalışmış ve 1262 yılından itibaren Berke Han ile Baybars arasında karşılıklı olarak elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Bu şekilde yapılan ittifak ile İlhanlılara savaş ilan edilmiştir.¹⁴⁵

Berke Han tarafından Sultan Baybars'a gönderilen mektuplarda İlhanlılara karşı savaşmasının sebebi konusunda İbn Abdüzzahir, şu bilgileri aktarmaktadır:

*“Hülâgû'nun Cingiz Han yasağına ve ailesinin turasına karşı durduğunu bildiriyor, adam öldürmekteki her fi'li ancak zulümden ileri geldiğini, İslâm çırakmasını dikmek, hidayet yurtlarını kendi yurtları olan Tanrı kulluğuna, Tanrıyı anmağa, ezana, kıraete ve namaza iade etmek İmamlar ile ümmetin öcünü almak gayesi ile kendisinin ve dört kardeşinin Hülagû ile her taraftan savaş açtığını beyan ediyor. Birde Hülâgû'nun yolunu kesmek için Fûrat tarafına bir müfreze gönderilmesini rica, Anadolu Hükümdarı Sultan İzzeddin'e yardım etmesini tavsiye ediyordu.”*¹⁴⁶

Berke Han'ın Baybars'a gönderdiği mektupta Hülagu Han'ın Cengiz yasasına karşı durduğu, Müslümanların öcünü almak için savaş açtığını ifade etmesi oldukça önemlidir. Cengiz yasasını tek geçerli başvuru kaynağı olarak kabul etmeyen Berke Han'ın, Cengiz yasası ile birlikte İslam dininin getirdiği yükümlülükler arasında bir yol çizdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁷

El Mufaddal'ın verdiği bilgiler İbn Abdüzzahir'den biraz farklılık içermiş olsa da esas ana konu, Berke Han'ın, Baybars ile ittifaka olumlu yönde yaklaşması üzerine olmuştur. Bu konuda el Mufaddal şunları aktarmaktadır:

*“Bilirsin ki ben bu dini severim, bu düşman yani Hülegü kâfirdir, Müslümanları öldürmeye tecavüz etti, ülkelerini aldı, ben öyle görüyorum ki sen o taraftan üzerine var, ben de bu taraftan üzerine varayım, el birlik olarak onu çarpalım, ülkelerden kovalım, ben sana onun elindeki İslam ülkelerini veririm.”*¹⁴⁸

Rükneddin Baybars'ın aktardığı tarihi kayıtlarda Berke Han'ın Hülagu Han ile Allah için savaştığını söylemektedir. Nitekim Baybars şu bilgileri vermektedir:

¹⁴⁴ **Özbek, Süleyman** (1994), “El-Melikü’z Zahir Rüknu’d-din Baybars Zamanı ve Memlûk Devletinin Dini Siyaseti” İzmir, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:9, S:1 s.298.

¹⁴⁵ **Grousset** (1980), s.348.

¹⁴⁶ **İbn Abdüzzâhir**, “Sîreti’l-Meliki’z-Zâhir”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.123.

¹⁴⁷ **Roux**, s.348.

¹⁴⁸ **el-Mufaddal**, “en-Nehcüs-Sedîd”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.325.

”Sultan bilsin ki ben İslam dinine taassup uğurunda Allah’ın yüksek kelimesini ila için, etimden ve kanımdan olan Hülâgü ile savaş ettim. Çünkü o bağı ve yağıdır. Bağı Tanrıyı ve yalvacını inkâr eden kâfirdir. Sultanın elçileri ile birlikte Arboga, Ortemir ve Önaması elçi ve ulak koşup gönderdim, bilesince vuruşmanın şaşılacak cihetlerini hikâye etmek için vak’ayı gözile gören Gazi ibni Şehabı da yolladım. Sultanın ilmine aşikâr olsun ki kendisine hayırlara, saadetlere muvaffak olup Abbas uruğundan Hâkim Biemrillahu İslam halîfeliği makamına imam getirmekle himmetine teşekkür ettim. Hele o tarafları kâfirler elinden kurtarmak için İslam askerleri ile Bağdada azimetini işitince Tanrıya hamdeyledim”¹⁴⁹

Altın Orda ve İlhanlı kuvvetleri Aralık 1262 yılında Kür Irmağı’nın kuzey bölgelerinde karşı karşıya gelmiştir. Savaş, tarihi kaynaklarda “*Demir Kapı savaşı*” olarak geçmektedir.¹⁵⁰ Berke Han’ın Emir Nogay komutasında gönderdiği 30 bin kişilik ordusu kendi yönetimi altında bulunan askerler ve Altın Orda’ya vergi ödeyen Rus knezliklerinin askeri birliklerinden oluşmaktadır. Hülâgu ordusunda ise kendi esas ordusunun yanında Azerbaycan, Ermeni ve Gürcü askerleri bulunmaktadır.¹⁵¹ İlk muharebede Berke’nin ordusu savaşı kaybetmeye başlayınca Terek Irmağına kadar geri çekilmiş ancak Berke Han, onları takip eden İlhanlı ordusu üzerine ani bir dönüş ile saldırıya geçmiş ve Hülâgu Ordusunu hezime uğratmıştır.¹⁵² Berke Han kazandığı savaş sonrasında İlhanlı askerlerinin cesetlerine bakıp “*Allah Hülâgü’yi cezalandırsın ! Hülâgü Moğollar’ı Moğollar’a kıskırttı. Eğer aramızda savaş olmasaydı Moğol orduları bütün dünyayı ele geçirirdi*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁵³

İlhanlılara karşı oluşan Altın Orda-Memlûk ittifakında Sultan Baybars’ın üzerinde durduğu konu, dinin kan bağından üstün tutulması gerektiğidir. Bu konuda Baybars, Berke Han’a İslam dinine girip Müslüman olduktan sonra kan bağıının bir önemi olmadığını ve Hz. Peygamber’in din uğruna her türlü zorluğa göğüs gerip akrabalarına karşı mücadelesini örnek olarak göstermiştir. Ayrıca 1263 yılında Beyti Mukaddes’te¹⁵⁴, Mekke’de ve Medine’de Berke Han’a dua okunması ve hutbede kendisinden sonra dua edilmesi emrini

¹⁴⁹ **Rükneddin Baybars**, “Zübdetü’l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.161-162.

¹⁵⁰ **Fahreddin** (2003), s.43.

¹⁵¹ **Büyükcınar, Ayşe Beyza** (2018), “Güney Kafkasya Üzerinde Berke-Hülâgü Mücadelesi”, *Sivilizasiya*, C:7, No:4, Bakı Avrasiya Universiteti, , s.109.

¹⁵² **Kafalı** (1976), s.57.

¹⁵³ **Kamalov, İlyas** (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul, Kaknüs Yay., s.59-60; Rızaeddin Fahreddin, Berke Han’ın bu sözlerinin gerçekle alakası olmayan geleneğin bir ürünü olarak ifade etmektedir. Neden olarak ise hanları, devlet adamları ve ordunun Moğollardan oluşmasına rağmen büyük bir çoğunluğunun Kıpçak, Bulgar, Fin-Uygur ve Başkurtlardan oluştuğunu öne sürmektedir. Bkz. **Fahreddin** (2003), s.44.

¹⁵⁴ Beyti Mukaddes, günümüzdeki Mescid-i Aksâ’dır. İslam âlimleri, Kur’ân-ı Kerim’de el-Mescidü’l-aksâ adıyla anılan yerin Beytülmakdis olduğu konusunda ortak görüştedirler. Bkz. Bozkurt, Nebi(2004), “Mescid-i Aksâ”, *DİA*, C:29, s.268.

vermiştir.¹⁵⁵ Mısır ve Suriye başta olmak üzere Mekke ve Medine camileri, Arabistan'daki diğer şehirlerinde okunan hutbelerde de, Halife, Memluk Sultanı ve Altın Orda hanının isimleri telaffuz edilmiştir. Bu sayede Cuci Ulusu, İslam dünyasında lider bir güç haline gelmiştir.¹⁵⁶ Bu tutum iki ülke arasındaki ilişkilerin İslam dini çerçevesinde büyük bir gelişme gösterdiğinin kanıtı olarak görülebilir.

Karşılıklı olarak elçi teatisinin olduğu dönemde 1263 yılında Altın Orda Devleti'nden Memlüklerin başkenti Kahire'ye gelen elçilik heyeti Baybars tarafından oldukça güzel karşılanmış ve heyete Çevgan oyunu¹⁵⁷ seyrettirilmesinin yanında Abbasi Halifesi tarafından da Ahi Teşkilatına kaydettirilerek "Fütüvvet giysisi" giydirilmiştir.¹⁵⁸ İki ülke arasında kurulan diplomasi trafiğinde Altın Orda'dan Memlük sultanlığına sivil yetkililer, askerler, tüccarlar, kadınlar, şairler ve ilim insanları gelmekle beraber Memlüklerden de Müslüman aydınlar, fıkıh âlimleri ve tüccarlar Altın Orda ülkesine gitmişlerdir.¹⁵⁹

Memlükler ile Altın Orda arasında XIII-XIV. yüzyıllar boyunca devam eden bu ittifak, İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmak için tasarlanmış Sünni fıkıh âlimlerinin gönderilmesini sağlamıştır. Nitekim Berke Han, Kadı oğlu Emir Celaledin ile Şeyh Nureddin Ali adlı iki Müslüman din âlimini elçi olarak Mısır Sultanına göndermiştir.¹⁶⁰ Berke Han, 1263 yılında gönderdiği elçilik heyetiyle kendisini ve aile üyelerinin Müslüman olduğunu bildiren bir mektup yollamıştır. Söz konusu mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

"Bizim büyük kardeşler ve bizim genç kardeşlerim, onların çocukları, oğulları Budakura ile çocukları ve ev insanları, Pulad, Kakacu, Yanşunuka ve üzerinde bulunan topraklarda kendi Kudagu, Karacar, Tanuşbuga, Şiramun, Buzbaku, Mengkadar ile kendi ordusu ve görevlileri, Bekkadak-Baynal, Tukuzogul, Utluktumur, Aji ile onun çocukları, Durbay ve Baynal-Noyon ve Aikaku gibi Baiju'yla birlikte akın eden 10.000 kişilik bir müfreze birliği Tatar evlerinden kim İslam'ı kabul etti ve kâfirlerin kalabalığından çıktı."

Mektup, İslam dininin aile içindeki etkisini gözler önüne sermektedir.¹⁶¹

¹⁵⁵ İbn Abdüzzâhir, s.74.

¹⁵⁶ Mirgaleev I. M (2009), "Zolotoordinskoe Gasudartsvo v Sisteme Mejdunarodnih otnoşeniy", Vestnik Çelabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, C:31, No:12, s.97.

¹⁵⁷ Çevgan oyunu, Ortaçağ'da oynanan polo oyununa benzer atlı spor oyunu. Çevgan oyunu Evliya Çelebi seyahatnamesinde de geçmektedir. Ünlü seyyah oyunu şu şekilde tasvir etmektedir: Meydanda sert bir taş var ve bir başında uzun bir sütun dikilmiş. Bir tarafta bin atlı öbür tarafta da bin atlı toplanır. Ellerinde birer kızılçık ağacından eğri sopa çevgan ile hazır olurlar. Yarışma meydanında birde ağaçtan yapılma top vardır. Çevganlar ile topa vururlar ve kendi sahalarındaki direğe getirmek isterler. Bkz. Çelebi, Evliyâ, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır İsfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz - Van, (Haz. Seyit Ali Kahraman (2010)), İstanbul, Yapı Kredi Yay. 4.kitap C:1, s.172.

¹⁵⁸ Özbek, Süleyman (1988), s.74.

¹⁵⁹ Favero, Mari (2016), "Zolotoya Orda i Mamluki", Kazan, Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii, Şehabeddin Mercani Enstitute, s.334,341.

¹⁶⁰ Zakirov, s.49.

¹⁶¹ Kutlu, s.44.

Berke Han'ın gönderdiği elçilerin ulaşmasından hemen önce Sultan Baybars tarafından Fakih Mecveddin Ruzverî ile Emir Seyfeddin Küşveri Altın Orda Devleti'ne gönderilmişlerdir. Gönderilen bu elçilik heyetiyle Baybars, Abbasi Halifeliğini Mısır'da yeniden tesis ettiğini bildirmiştir. Bunun yanında halifenin soyunu gösteren altın yaldızlı bir şecere de ilave etmiştir.¹⁶²

Karşılıklı olarak gelip giden elçiler aracılığıyla Altın Orda Devleti'ne çok sayıda hediye ve Hz. Osman'a ait olduğu iddia edilen bir Kuran-ı Kerim de gönderilmiştir.¹⁶³ Bunlara ek olarak Nüveyrî gönderilen eşyalar arasında şunları saymaktadır:

*“namaz seccadeleri, Akdenizin Şark kıyılarında yapılan nice kumaşlar, seradık postundan kılıçlar ve sahtiyanlar, gümüş kakmalı kallecuri kılıçlar, altın yaldızlı topuzlar, taslar, kalkanlar, fanuslar, şamdanlar, ayakları altın kakmalı çift el kandilleri, Harezm eğerleri, hepsinin de altın ve gümüş ile işlenmiş yularları, halkalı yaylar, gülle atmak için yaylar, neft atmak için yaylar, süngüler, kargılar, bunlar sandıklarda; biram taşından yapılan kazanlar, altın yaldızlı lâmbalar, siyah hademe, aşçı kadınlar, yöğrek Arap atları, Nübe hecinleri, çok yürüten merkepler, bir nevi maymunlar, erkek semiz geyikler”*¹⁶⁴

Yakubovskiy, bu eşyaların Saray Berke'de çok büyük bir etki yarattığını ve başkentini İslam kültürünün seviyesine erdirmek yoğun bir çaba sarf edildiğini ifade etmektedir.¹⁶⁵

Berke Han'ın Hülagu'ya karşı kazandığı zaferler hilafet için alınan bir intikam ve İslamiyet'in zaferi gibi algılanmış ve bu sebepten ötürü Anadolu, Mısır ve Türkistan coğrafyalarından Altın Orda Devleti'ne gaziler, alperenler göç etmeye başlamıştır. Söz konusu bu gaziler arasında Sünni Erdebil şeyhi Safiyüddîn¹⁶⁶ ve müridleri Azerbaycan topraklarından Deşt-i Kıpçak bölgesine gelip gaza faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹⁶⁷ Nitekim Hülagu Han, Bağdat merkezli olarak İslam dünyasına büyük zararlar vermiş olmasının yanında bu zararın bir benzerini Kafkasya için de vermiştir. Kafkasya topraklarında Hazarlar döneminde İslam ordularına karşı verilen mücadele İslam'ın yayılmasına bir set vurmuşsa da Berke Han'ın İslam dinine girmesiyle bu set ortadan kalkmış ve Kafkasya tekrar İslam dinine girmeye başlamıştır.¹⁶⁸

¹⁶² **Özbek, Süleyman** (1988), El-Melikü'z-Zahir Rükne'd-din Baybars El-Bundukdari Hayatı ve Faaliyetleri, (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.74.

¹⁶³ **Sayfetdinova**, s.692.

¹⁶⁴ **Nüveyri**, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.252.

¹⁶⁵ **Yakubovskiy**, s.62.

¹⁶⁶ Safiyüddin Erdebili'nin hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. **Öngören Reşat** (2008)“Safiyüddin-i Erdebili”, *DİA*, C:35, s.476-478.

¹⁶⁷ **Akkuş, Mustafa** (2020), *Moğollarda Din ve Siyaset*, 1.baskı, İstanbul, Çizgi Kitapevi, s.129.

¹⁶⁸ **Özsaray, Mustafa** (2012), *Çerkeslerin İslamlaşması; Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasyaya Girişi*, 1.baskı, İstanbul İz Yay., s.162.

Altın Ordu'nun Mısır ile olan ittifakına karşı, İlhanlılar da Hristiyan Avrupa ile ittifak kurmuşlardır. Aynı-Calut'da Memlûklere karşı alınan yenilgiden sonra Hülagu, Memlûklere karşı işbirliği için 15 yıl boyunca teklif edilen Hristiyan dünyasının teklifini kabul etmiştir. Bu amaçla Fransa Kralı IX. Louis 'e dostça bir işbirliği mektubu yazmıştır.¹⁶⁹ Hülagu Han, Fransa'nın yanında Papa ve Macaristan kralı Jean'ın desteğini almak için çeşitli mektuplar göndermiştir. Macaristan Kralı Jean da bu ittifakı kendi çıkarlarına uygun görerek kabul etmiş hatta İlhanlılar ile Hristiyan Avrupa arasında aracılık yapma girişimlerinde bulunmuştur.¹⁷⁰

Görüldüğü üzere Berke Han ile İlhanlılar arasında başlayan mücadele yavaş yavaş İslam-Haçlı savaşına dönüşmeye başlamıştır. Şamanist bir din inancına sahip olan Hülagu Han, karşısında güçlü bir İslam ittifakı bulunmasına karşın güçlü bir Haçlı ittifakı kurmak isteyip Hristiyanlık dinini politik bir çıkar için kullanmaya çalışmıştır. Berke Han, 1262-1264 yılları arasında Macar kralı IV. Bela'dan bir Macar prensesini haremine vermesini ve Moğol ordularının Macar topraklarından geçmesi istemiştir. Macar kralı, Papalığa bir mektup yazmış ve Papa, IV. Bela'ya Berke Han'ı dinlememesini emretmiştir. Macaristan'ı korumak için Steimark, Karintiya, Brandenburg, Bohemya ve Polonya'dan yardım isteyerek bir haçlı birliği kurmuştur. Ancak Altın Orda Devleti'ne karşı yapılacak olan Haçlı Seferi, Litvanya ve Prusyalılar ile yaşanan savaşlar sebebiyle gerçekleşmemiştir.¹⁷¹

Hülagu Han'ın 1265 yılında ölmesinin ardından İlhanlı tahtına oğlu Abaka çıkmış ve Altın Orda ile olan ilişkilerin ilk safhalarında bir barış ortamı kurulmuştur. Hatta İlhanlıların başkenti Tebriz'de bir cami bile inşa edilmiştir. Arap tarihçi el Ömeri bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır:

*“Hülagu ölüp de tahta oğlu Abaga çıkınca, sultanları Berke 'nin Tebriz'de bir cami yaptırmak istediğini söyleyerek onu aldattılar. Abaga, onlara gerekli izni verdi. Böylece onlar orada bir cami yaptılar ve camiye Berke Han'ın adını verdiler. Daha sonra kumaş imal etmek amacıyla bir atölye kurmak için izin istediler. Onu Berke Han adına kurdular. Bu durum Berke Han ile Abaga arasında savaş çıkıncaya kadar bu şekilde devam etti. Berke karşısında yenilen Abaga kaçarken bu atölyeyi yıktırdı.”*¹⁷²

Yakubovskiy'e göre İlhanlı başkentinde Berke Han'ın adına bir cami inşa ettirilmesi Altın Orda Hanı Berke'nin, Tebriz'de yaşayan Müslüman ahalisini kendisine alıştırmaya

¹⁶⁹ Kamalov, İlyas (2007), s.44-45.

¹⁷⁰ Yuvalı, Abdulkadir (1994), *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yay., s.178.

¹⁷¹ Pilipçuk, Ya.V. (2015), "Otnoşeniya Svyaşçennoy Rimskoy İmperii Papskoy Oblasti s Zolotoy Ordoy", Astana, *Zolotaya Orda: İstoriya i Kulturnoe Nasledie*, s.31.

¹⁷² El Ömeri, s.125-126.

çalıştırdığını onların kanunî hanları olduğunu da hissettirmek için böyle bir girişimde bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷³ Ancak daha sonra Berke ile Abaka'nın arası bozulmuş ve 19 Temmuz 1265 yılında Kür Irmağı'nın kollarından Aksu civarında iki ordu karşılaşmıştır. İlk muharebede Nogay ve ordusu mağlubiyet yaşamış ve Şirvan'a çekilmiştir. Abaka Kür Irmağı'nın köprülerini yıktırınca Berke Han, ırmağı geçmek için Tiflis'e yönelmiş ancak hastalanıp vefat etmiştir.¹⁷⁴

Altın Orda Devleti'nin dış politikasında İslam dininin etkili olduğu diğer bir devlet Anadolu Selçuklu Devleti'dir. Anadolu ve Deşt-i Kıpçak bölgesi kadim zamanlardan beri kültürel, dini ve politik ilişkiler bakımından hep birbirleriyle bağlantılı olmuştur. Ulus-ı Cuci Hanları, Cengiz Han'ın vasiyetine göre, Asya'nın batısındaki tüm toprakların Altın Orda Devleti'ne ait olması gerektiğine inanmışlardır. Tabii ki, bu topraklar arasında Anadolu coğrafyası da dâhil olmaktadır.¹⁷⁵ Anadolu Selçukluları, 1243 Köseadağ savaşından sonra İlhanlılara tâbi bir devlet haline gelmiştir. İç kargaşaların ve taht mücadelelerinin yaşandığı bu dönemde II.İzzeddin Keykâvus, hem İlhanlıların desteğini alan kardeşi IV.Rükneddin Kılıçarslan'a karşı hem de İlhanlılara karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ortak düşman İlhanlılara karşı Altın Orda, Memlük ve Anadolu Selçuklu arasında bir ittifak kurulmuştur.¹⁷⁶ Bu mücadelede çeşitli devlet adamlarının Kılıçarslan'ı desteklemesi sebebiyle Keykâvus, payitaht Konya'dan Antalya'ya kaçmış daha sonra Bizans İmparatoruna sığınmıştır.¹⁷⁷ Bizans İmparatoru, Hülagu Han'ın baskısıyla oluşan güçlü ittifakına karşı cephe almış ve kendisine sığınan II. İzzeddin Keykâvus'u Enez¹⁷⁸ kalesine hapsedmiştir. Ayrıca 1264 yılında Baybars tarafından Berke Han'a gönderilen elçilik heyeti de tutsak alınmıştır.¹⁷⁹

Altın Orda Hanı Berke bu olaydan sonra II. İzzeddin Keykâvus'u kurtarmak için Emir Nogay komutasındaki bir ordu ile Trakya'ya sefer düzenlemiştir. Birçok şehir ve kasabaları yağmalayan Altın Orda birlikleri, İzzeddin Keykâvus ve ailesini kurtarmış ve başkent Saray Berke'ye getirmiştir.¹⁸⁰ Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un kurtarıma hadisesi ile ilgili olarak birtakım farklı bilgilerin olduğu

¹⁷³ Yakubovskiy, s.60.

¹⁷⁴ Reşidüddin, s.80; Kamalov (2003), s.61-62.

¹⁷⁵ Mirgaleev I. M.(2016), "Zolotoya Orda u Anatoliya", Kazan, *Zolotoya Orda v Mirovoy İstori*, s.353.

¹⁷⁶ Bal, Mehmet Suat (2005), "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlükleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.296,301.

¹⁷⁷ İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ıye Fi'l Umuri'l-Ala'ıye*(*Selçukname*), (Çev. Öztürk, Mürsel (1996)), Ankara C:2, TTK, s.160.

¹⁷⁸ Günümüz sınırlarında Enez kalesi Edirne'de bulunmaktadır.

¹⁷⁹ Kılıç, Emel (2005), "Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel", (Yüksek Lisans), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.53.

¹⁸⁰ Kafalı, (1976), s.58.

anlaşılmaktadır. Kerimüddin Mahmûd Aksarâyî'ye göre Berke Han'ın Sultan İzzeddin'i kurtarma olayı şöyle gerçekleşmiştir:

*“O sırada Berke Han'ın nikâhlı eşi olan Sultan'ın halası, asker çekip Sultan'ı Frenklerin elinden kurtarması için teşvik etti. Berke Han, daha önce karargâhından elçi olarak Anadolu'ya gelmiş olan yakınlarından Kutlug Melik'i tam teçhizatlı birkaç bin süvariyle Sultan'ı kurtarmaya gönderdi. Kifayetli, tecrübeli ve yiğit bir adam olan Kutlug, deniz yolunu gemilerle geçip, kimsenin haberi olmadan İstanbul önlerine varır varmaz Sultan'ın bulunduğu kaleyi buldu. Onu kale halkından istedi, isteğini yerine getirmekte ihmal ve isteksiz davrandıkları için elini öldürme ve yağmalama işine attı. Malları yakmaya ve meyve ağaçlarını kesmeye başladı. Kale halkı zarardan kurtulmak için ister istemez Sultan'ı oğulları, maiyeti ve yakınlarıyla ona teslim ettiler. Kutlug Melik, orada diğer tutukluların bulunduğu yerlere gitti. Hepsini kurtardı, iyi bir tedbirle Sultan'ı bütün adamlarıyla birlikte geldiği yoldan götürdü.”*¹⁸¹

İbn Bibi, II. İzzeddin Keykâvus'un kurtarılma hadisesini şu şekilde anlatmaktadır:

*“Sultan, annesi ve iki oğluyla birlikte o kalede hapis yatarken Yüce ve Ulu Allah Hülagu'nun kardeşi Berke'yi onu kurtarmak için asker gönderme fikrine düşürdü. Tesadüfen o yıl canlıların damarlarındaki kanı donduracak şiddette bir kış oldu. Öyle ki Tuna Nehri'nin üzerini kalın buzlar kapladı. Berke'nin askerleri onun üzerinden geçmeyi başardı. Sultan'ı hapisten çıkarıp Berke'nin yanına götürdüler. Oraya varınca Berke, Sultan'a izzet ikramda bulundu. Suğdak ve Sulhad vilayetlerini ikta olarak ona verdi.”*¹⁸²

Nüveyrî, söz konusu Anadolu Selçuklu Sultanının kurtarılma hadisesi ile ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır:

*“Mengû temir ordusu İstanbuldan döndükten sonra Anadolu hükümdarı Sultan İzzettin Keykâvus'un mahpus olduğu kaleye uğradılar, oradan onu alıp Mengû temir Han'a götürdüler Mengû temir Sultan İzzettin'i ağırladı ve iyi karşıladı. İzzettin Keykâvus ölünceye kadar Mengü Temir yanında kaldı.”*¹⁸³

Nüveyrî görüldüğü üzere Sultan Keykâvus'un kurtarılma hadisesini, Mengü Timur döneminde olduğunu söylemektedir. Dönemin kaynaklarında yer alan bilgilerin hepsi Sultan İzzeddin Keykâvus'un Berke Han döneminde kurtarıldığını anlatmaktadır.

Selçuklu tarihçisi Aksarayî, Sultan Keykâvus'un Berke'nin huzuruna çıkmak istediğini ve Berke Han'ın büyük bir ordu hazırlatıp Anadolu coğrafyasına göndermek istediğini nakletmekte ancak ansızın vefat ettiğini kaydetmektedir.¹⁸⁴ Altın Orda Han'ı

¹⁸¹ Aksarâyî, Kerimüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, (Çev. Öztürk, Mürsel (2000)), Ankara, TTK. s.57.

¹⁸² İbn Bibi, s.161-162.

¹⁸³ Nüveyrî, s.259-260.

¹⁸⁴ Aksarayî, s.57.

Berke'nin sultan II. İzzeddin Keykâvus'a karşı bu kadar yardımsever davranmasında Anadolu topraklarında söz sahibi olmak isteyip özellikle İlhanlılar ile olan savaşında ayrı bir cephe açarak kuzeyden, güneyden ve batıdan saldırarak zor durumda bırakmak istemiştir. Bununla birlikte Azerbaycan topraklarına da yakınlaşıp her taraftan abluka altına alabilecektir.

Berke Han'ın İslam dinine girip Müslüman olmasıyla İslam ülkeleriyle yaptığı ittifaklar sadece askeri alanla sınırlı kalmamış siyasi evlilikler yoluyla da ittifaklar kuvvetlendirilmiştir. Berke Han, II. İzzeddin Keykâvus'un halasını nikâhı altına almıştır.¹⁸⁵ Daha sonra Berke Han, kızı Orbay Hatun'u İzzeddin Keykâvusla evlendirmiştir. Bu şekilde İzzeddin Keykâvus, Altın Orda hanedanının damadı olmuştur. Memlükler ile yapılan siyasi evliliklerde daha çok Mısır'a giden Altın Orda emirlerinin kızları ile Memlük sultanları arasında olduğu görülmektedir. Nitekim Berke Han'ın emriyle 1262 yılında İlhanlı hizmetinden ayrılıp Mısır'a giden Saraghan Ağa ve iki yüz kişilik atlı birliği Memlük Devleti'ne sığınmıştır. Bu birliğin komutanlarından Kermun Ağa'nın kızlarından biri, Sultan Baybars ile evlenirken diğeri de gelecekte Memlük tahtına çıkacak olan Kalavunla evlenmiştir.¹⁸⁶

Sultan Baybars ile ittifak girişimlerinde bulunan Berke Han, artık bağımsız ve kişisel siyasi politik kararlar almaya başlamıştır. Hem Ulus-ı Cuci hem de Memlük, genişlemeci planlarını haklı çıkarmak için meşru bir arka plan bulmaya çalışmışlardır. Berke Han, Hülagu ile yapacağı savaşı meşru göstermek için Müslüman tebaasına kâfir ile savaştığını Moğollara ise Cengiz yasasına karşı gelen bir kişi ile mücadele ettiğini söyleyerek kendisini haklı çıkarmaya çalışmıştır.¹⁸⁷ Berke Han, geniş kapsamlı olmasa da İslam hükümdarlığı fikrini benimsemiş ve bu fikriyle Cengizogullarının meşruiyeti fikriyle kaynaştırmıştır.¹⁸⁸ Özellikle büyük kağanlığın Hülagu'ya yardım etmesine karşı önlem almak zorunda kaldığı düşünülebilir. Kafkaslardaki toprak iddialarını göstermek, Berke Han'ın düşmanıya savaşmak için yeterli bir nedene sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Berke, Hülagu ile karşılaştırıldığında askeri ve politik açıdan da zayıftır. Hülagu, Mönke ve Kubilay'ın sadık bir temsilcisidir ve yasal olarak onlara bağlıdır. Berke Han dış destek olmadan Hülagu'ya karşı zafer kazanmanın zor olacağını düşünmüş ve işini kolaylaştırmak istemiştir.¹⁸⁹ Bu

¹⁸⁵ **Togan, A.Zeki Velidi** (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., s.266, 269.

¹⁸⁶ **Akkuş Yiğit, Fatma** (2016), "İktidar ve İzdivaç: Memlük-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, S:49, s.109.

¹⁸⁷ **Kamalov** (2007), s.55.

¹⁸⁸ **May**, s.440.

¹⁸⁹ **Favero**, s.339-340.

durum için en uygun ittifak Mısır'daki Memlûkler olmuştur. Memlûklerle olan ittifakta Berke Han, İslam dinini birleştirici bir güç olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçukluları ile olan ilişkilerde ise II. Keykâvus'un Kırım'a yerleştirilmesinden sonra Anadolu'dan ve Horasan'dan Altın Orda ülkesine birçok Gazi ve Derviş gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte 1263 yılında Anadolu coğrafyasından Sarı Saltuk ve sayıları 12.000'lere varan kalabalık bir Türkmen ailesi de Kırım ile Dobruca bölgesine yerleşmişler ve burada İslam'ı yayma faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹⁹⁰ Babailer'in inançlarını Balkan coğrafyasına taşıyan Sarı Saltuk, Balkan topraklarında Alevî ve Bektaşî topluluklarının da temelini atmıştır. Bundan dolayı Sarı Saltuk, Balkan Alevîleri ve Bektaşîler tarafından çok büyük saygıya nail olmuştur.¹⁹¹ Balkan toprakları dışında Kırım yarımadası ve Deşt-i Kıpçak bölgesinde de ikamet eden Sarı Saltuk, söz konusu bu bölgelerde de gaza faaliyetlerinde bulunmuştur. Tatar beylerine haber göndererek Moskova civarına bir gaza seferine çıkmak istediğini iletmış ve kendisine askeri üs olarak da Suğdak'da Baba Saltık adıyla bir kasaba kurmuştur.¹⁹²

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Berke Han ile Hülagu Han arasındaki çatışmaların birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden bir sentez yapılacak olursa Berke Han, İslam dininin etkisinde kalarak devletin dış politikasında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Büyük kağanlıktan bağımsız bir devletin temellerini atmıştır. İslam dinini kabul ettikten sonra Müslümanların koruculuğunu üstlenmiş ve Cengiz yasasını ihlal ettiği için İlhanlı hükümdarı Hülagu'ya savaş ilan etmiştir. Berke Han'ın böyle bir siyasi tutum sergilemekle Cengiz yasasını tek geçerli başvuru kaynağı olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Anadolu ve Kafkasya topraklarındaki emellerine ulaşmak için İslam dinini siyasetinin temel taşlarından biri yaparak Anadolu Selçukluları ve Memlûkler ile uzun yıllar devam edecek bir bağın temellerini de atmıştır.

¹⁹⁰ **Kitapçı** (2005), s.251-252.

¹⁹¹ **Ocak, Ahmet Yaşar** (2002), *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü*, Ankara, TTK, s.127.

¹⁹² **Kılıç**, s.142-143.

2.2. Mengü Timur Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi

Berke Han'ın 1266 yılında vefat etmesinin ardından Altın Orda tahtına Batu Han'ın torunu Mengü Timur geçmiştir (1266-1282). Mustafa Kafalı'ya göre Mengü Timur, çok akıllı ve zeki bir hükümdar olduğu için “*Külük Han*” lakabıyla anılmıştır.¹⁹³ Mengü Timur Han'ın 1274 yılında bastırdığı sikkelerde birtakım İslami unvanların yer aldığı görülmektedir. Nitekim Bulgar, Harezm, Kırım ve Saray şehirlerinde bastırdığı sikkelerin üzerinde “*Daimi sonsuz şeref sahibi ve ebedi izzetli olan Büyük Mengü Timur Han, Allah'tan başka ilah yoktur O'nun ortağı yoktur.*”, “*Allah'a hamd olsun, âdil Mengü Timur*”, “*Allah'a güven Mengü Timur Kağan*” ifadeleri yer almaktadır.¹⁹⁴ Mengü Timur döneminde basılan sikkelerin üzerinde “*el azam*” unvanının yanı sıra “*el adil*” unvanlarının yazıldığı görülmektedir. Ayrıca sikkelerin arka tarafında ise İslamî ifadeler, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve bilhassa Kelime-i Tevhid'in yazılması oldukça dikkat çekici bir unsurdur.¹⁹⁵

Muhtelif kaynaklarda Mengü Timur Han'ın Müslüman olmasıyla ilgili farklı birtakım bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Örnek olarak Mustafa Kafalı söz konusu Altın Orda Hanı'nın ciddi bir Müslüman olmadığı kanaatinde. Kafalı, Mengü Timur'un Memlük Devleti ile ilişkilere devam etmek veya Müslüman halkın desteğini alabilmek için Müslüman göründüğünü öne sürmektedir.¹⁹⁶ Aynı şekilde İlyas Kamalov da Mengü Timur'un Müslüman olmadığını hatta bu şekilde Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki savaşların dini gerekçesinin ortadan kalkmış olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁷ Rus araştırmacı Poçekayev, Sultan Baybars'ın Mengü Timur'un İslam dini yerine Şamanizm dinini savunmasına rağmen onunla dostça ilişkiler kurup zengin hediye alışverişlerinde bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁹⁸ Çeşitli araştırmacıları bu düşünceye iten sebep, Mengü Timur Han'ın Sultan İzzeddin Keykâvus'un oğlu Sultan Mesud'u babasının eşi Orbay Hatun ile evlendirmek istemesi olayı olmuştur. Nitekim Rüknuddîn Baybars el Mansûrî olayı şu şekilde anlatmaktadır:

“*Sultan İzzeddin vefatına kadar yanlarında ikamet etti. Vefat edince Mengü Temir, oğlu Sultan Mesud'a babasının karısı olan Orbay Hatun'u tezviç etmek istedi. Mesut ise bu bid'ati iğrenç gördü, pek kötü ve duyulması çirkin olan, şeriat yolunu çiğneyip geçen bir*

¹⁹³ Kafalı (2009), s.87.

¹⁹⁴ Mercanî (1897), s.98; Sagdeyeva, s.8-11.

¹⁹⁵ Kalan Ekrem (2012), “Nümismatik Materyallere göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, C:9, s.27.; Sagdeyeva, s.8-11.

¹⁹⁶ Kafalı (1976), s.61.

¹⁹⁷ Kamalov (2003), s.67.

¹⁹⁸ Poçekayev (2012), s.59.

*halden aretti. Kendisi için kaçıktan başka kurtulacak bir çare mümkün olamadı. Artık oradan kaçıp kurtuldu.”*¹⁹⁹

Söz konusu olayla ilgili olarak Mengü Timur’un bu hareketiyle Cengiz yasasına bağlı kaldığı ve eski gelenekleri devam ettirmeye çalıştığı görülmektedir.²⁰⁰ Mengü Timur’un İslam dinine girmesiyle ilgili olarak Zekeriya Kitapçı, Mengü Timur’un Berke Han’dan sonra Müslüman olan ikinci Altın Orda hükümdarı olarak görmektedir. Hatta dini bütün imanı güçlü bir han olduğunu, Berke Han’ın döneminde Müslüman olduğunu ifade etmektedir.²⁰¹

Bununla birlikte Mengü Timur’un Müslüman olduğu konusundaki bilgilerin çok kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mengü Timur’un döneminde basılan sikkeler incelendiği zaman ülkede İslam dininin etkili olduğu görülmektedir. Ancak Mengü Timur Cengiz yasasını, İslam dininin ön gördüğü kurallardan üstün tutmaktadır.

Mengü Timur Han dönemi Altın Orda dış politikasında önemli olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Özellikle İslam dininin dış politikadaki etkisi Berke Han devrinde olduğu gibi halefi Mengü Timur döneminde de devam etmiştir. Berke Han döneminde büyük kağanlıktan bağımsız bir İslam devleti olma yolunda atılan adım Mengü Timur döneminde daha da kuvvetlendiği görülmektedir. Selefî Berke Han’ın büyük kağan Kubilay’ı tanımadığı gibi Mengü Timur’da bu politikayı devam ettirmiştir.²⁰²

Mengü Timur Han döneminde Berke Han’ın takip ettiği dış politika gereği Memlûkler ile olan diplomasiye çok büyük bir önem verilmiştir. Sultan Baybars’a gönderilen elçilerin güzel ağırlandırmalarına karşı, Memlûkler’den gelen elçiler de çok güzel ağırlandırmışlardır. Bu dönem için özellikle dış politikada ordu komutanı Gazi Mücahid Nogay’ın etkisi oldukça önemlidir.²⁰³ Sultan Baybars, 1265 tarihinde Berke Han’a Hacib Şucâeddin b. Daye’yi elçi olarak göndermiş ve onunla Berke Han adına yapılan üç umre evrakı, zenzem suyu, belesan yağı vs. hediyeler yollamıştır. Ancak elçiler İstanbul’a varınca Berke Han’ın vefat etmesi üzerine bir müddet başkent Saray’da kalmışlar ve mektubu, hediyeleri Mengü Timur Han’a takdim etmişlerdir.²⁰⁴ Akabinde Mısır Sultanı Baybars, Berke Han’ın ölüm haberini öğrendikten sonra tekrar 1267 yılında Altın Orda ülkesine elçilik heyeti göndermiştir.

¹⁹⁹ Baybars (1941), s.175.

²⁰⁰ Konuyla ilgili Cengiz Han Yasasında şöyle bir hüküm vardır: “Babasının ölümünden sonra, anası bir yana, karılarının ne olacağı oğulun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirebilir.” Bademci, s.133 ; Temizsu, s.87; Alinge, s.58.

²⁰¹ Kitapçı, (2005), s.257.

²⁰² Sagdeyeva, s.8.

²⁰³ Kitapçı, s.258.

²⁰⁴ Şeşen, Ramazan (2009), *Sultan Baybars ve devri(1260-1277)*, İstanbul, İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, s.163-164

Baybars elçileriyle gönderdiği mektubunda yeni tahta çıkan Altın Orda Han'ı Mengü Timur'u tebrik etmiş ve Berke için başsağlığı dilemesinin yanında İlhanlı hükümdarı Abaka'ya karşı kışkırtıcı ifadeler kullanmıştır.²⁰⁵ Mengü Timur, 1269-1270 yılında İlhanlılar ile barış antlaşması imzalayarak Memlûk sultanını büyük bir hayal kırıklığına uğrattıysa da Emir Nogay, bir yıl sonra Baybars'a bir dostluk mektubu göndererek ittifakı yeniden tesis etmiştir.²⁰⁶

İlhanlılar ile olan mücadelenin tekrar Altın Orda-Memlûk ittifakına dönüşmesi Emir Nogay sayesinde olmuştur. Memlûkler ile olan ilişkilerde Emir Nogay'ın İslam dinini ön planda tuttuğunu şu cümlelerinden anlaşılmaktadır. Nogay, 1271 yılında Sultan Baybars'a gönderdiği mektupta şu bilgiler yer almaktadır:

*“Bu bizim mektubumuz iki manayı müstemildir. Biri bizlerden sana dua ve selamdır. İkincisi de biz Erboga'dan duyduk ki o, babamız Berke Han'a olan ahbine sadık olup evladından, hısımlarından ve onların içinden İslam'a gelenlerden haber almak istemiştir. Biz bu haberi alınca ahbine vefakâr olan Melik Zahir'e karşı sevgimiz halis oldu. Biz haber soruşturmasını ancak İslam'daki hamiyetinden, ahitleri yenilemek hususundaki gerçek niyetinden ileri geldiğini bildik. Bu mektubu yazıp Ertemir, Tok Buğa ile gönderdik. Maksudumuz şunu bildirmektir ki biz İslam dinine girdik, Allah'a ve onun tarafından gelene ve Allah'ın Peygamberi'ne inandık. Dediğimize itimat etsin, biz babamız Berke Han'ın gittiği yolu tutuyoruz, Hakk'a tabi olup batıldan kaçınıyoruz. Mektup göndermek inkıtaa uğramasın, biz senin ile elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz.”*²⁰⁷

Mengü Timur döneminde nüfuzunu iyice arttırıp han üzerinde etkili olmaya başlayınca Altın Orda Devleti'nin dış politikası bu cihetle Emir Nogay'ın etrafında şekillenmeye başlamıştır. Nitekim Baybars'ın Emir Nogay'a gönderdiği cevap mektubunda şu sözler yazmaktadır:

“Bu mektup asil, Tanrı yolunda mücahit, kalbinin nuru ile nurlanan, Müslümanların zahiresi, müminlerin yardımcısı olan Yisün Nogayın yüksek ve şeref sahibi olan meclisine sadır olmuştur. Allah onun kalbini iman ile daim etsin, dünya ve ahiret işinde eman gölgesinde rahat rahat bulundursun, ona güzel ameli ile (ashaba) tabi olanlara yapacağı muamele ile muamele eylesin. Ona bildirelim ki ondan bize mektup gelmesi kulağı da, yüreği de sevindirmiş, galebeye muvaffak olacağımıza hüküm vermiştir. Biz onun mazmununu, itikadın sahih cihatta Bereke Han'ın izinde gitmesi hususlarını anlatmağa maksur bulduk. Bu keyfiyet bizim katımızda da lazım olan bir husustur ki muktezası asla terk ve ihmal olunamaz. Biz Allahu

²⁰⁵ Nüveyrî, s.257.

²⁰⁶ Kamalov (2003), s.67.

²⁰⁷ Baybars, s.169.

taalânın “işte aradığımız budur.”²⁰⁸ “sözünü okuduk, kendisile Müslüman cemaatini çoğaltıp onları o tarafta kâfirler ile vuruşmağı yüreğine bağladığından naşi Oğan Tanrıya hamdû sena ettik. Malumdur ki Peygamber en yakın aşiretile cihatta bulunmuş, oturanlar ile birlikte olmağa razı olanları tayip etmiştir. Maksadımız bunu hatırlatmak; o korunası tarafta bulunup Oğan Tanrı, gönül gözünü nurlandırarak hak yolunda ihtida, cihatta Bereke Hana -Tanrı ondan hoşnut olsun- iktida eden; Tanrının, kâfirlerin şevketini kırmak için batı tarafındaki ecrini bizlere, doğu tarafındaki ecrini de kendilerine takdir ettiği cihada devam eden kişiye selam ve dua eriştirmektir. Kâfirler bu dünyadaki sonun kimin olacağını bileceklerdir, Tanrıya şerik koşanların yardımcıları perişan olacaktır, zalimlerin hiçbir yardımcısı yoktur.”²⁰⁹

Emir Nogay, uzun bir süre Altın Orda hanları üzerinde etkili olmuş hatta tahta çıkardığı kişiler vasıtasıyla da kendi isteği doğrultusunda devleti yönetmiştir.²¹⁰ Özellikle hem Memlükler ile olan ilişkilerde hem de Batı Avrupa ile olan ilişkilerde Emir Nogay’ın ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Muhtelif kaynaklarda Mengü Timur’un Emir Nogay komutasında Konstantinopolis üzerine yaptığı sefer hakkında ilginç malumatlar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi 1269-1270 yılında Konstantinopolis’i ele geçirmek maksadıyla yapılan sefer girişimidir. Söz konusu bu sefer Memlük elçisi Fârisüddin Mes’ûdî tarafından durdurulmuş²¹¹ ve Sultan Baybars’ın izini ve haberi dâhilinde olmamasından dolayı elçi Mes’ûdî Kahire’ye dönünce tutuklanmıştır.²¹²

Yakubovskiy, söz konusu sefer hakkında Bizans imparatoru Laskaris’in Altın Orda ve Memlük Devleti arasında oluşan İslam ittifakının güçlenmesini istemediği için iki ülke arasında gidip gelen elçileri engellediğini söylemektedir. Bu olaydan sonra Mengü Timur, İstanbul’a bir sefer düzenlemek için harekete geçmiş ve savaş yapmak istemeyen Bizans İmparatoru barış istemek zorunda kalmıştır.²¹³

Kahire ile Saray arasındaki ittifakın Emir Nogay ile tekrar yürürlüğe girmesiyle birlikte Mengü Timur, 1272 yılında Sultan Baybars’a bir elçilik heyeti göndermiş ancak deniz yolu üzerinde Marsilya’da Anjou’lu I. Charles’ın adamları tarafından yakalanarak Akka’ya götürülmüşlerdir.²¹⁴ Sultan Baybars’ın Akkalılar ile antlaşması üzerine ele

²⁰⁸Kehf suresi 64/18. Sultan Baybars’ın bu sözden kast ettiği aradıkları şeyin Altın Orda ile yapılan ittifaktır. *Kur’an-ı Kerim meâli*, (Haz. Altuntaş, Halil, Şahin Muzaffer (2004)), 6.baskı, Ankara, DİB.

²⁰⁹ Baybars, s.169-170.; Baybars el-Mansûrî (2016), *Et-Tuhfetü l-Mulûkiyye fi’ d-Devleti’ t-Turkiyye*, (Çev. Polat, Hüseyin(2016)), *Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan 1252-1312*, Ankara, TTK, s. 62.

²¹⁰ Nimet Kurat, Akdes (1972), *IV.XVIII.yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Türk Ankara, TTK, s.129.

²¹¹ Broadbridge, Anne F. (2019), “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, (Ed. Bauden, Frédéric, Dekkiche, Malika), *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies Studies on Diplomacy and Diplomats*, Leiden-Boston, Brill, s.266.

²¹² Yuvalı Abdulkadir (2004) “Mengü Timur”, *DİA*, C:29, s.138.

²¹³ Yakubovskiy, s.66.

²¹⁴ Baybars, s.173.

geçirdikleri hediyelerle birlikte Mısır sultanına iade etmişlerdir. Mengü Timur'dan gelen elçilerin getirdiği mektupta, Memluk sultanına Mengü Timur Han'ın bir ittifak kurma ve Hülagu Han tarafından fethedilen Müslüman şehirlerini kurtarmak amacıyla ortak mücadele verme arzusu bildirilmektedir.²¹⁵

Ez Zehebi, Mengü Timur Han ile Abaka Han'ın arasındaki savaş hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Mengü temir, Han oldu. Abaka üzerine gitmek için asker toplayıp bir kumandan ile gönderdi, Abaka da askerin başına geçti, Kür ırmağına revan oldu, oraya indi, kayıklar, bukağılar getirtti, ırmak üstüne iki köprü yaptı, sonra Mengü temir tarafına geçti, yürüdü nihayet Aksuya indi. Mengü temir de seyirtti. Ak İdile asker sevketti, şark tarafına konu, Abaka da garp tarafına inmiş idi, sonra silahlandılar; Birbirlerine adam gönderdiler. Üç saat sonra Abaka davul çaldırdı, nehri geçti, Mengü temir üzerine saldırdı, onu kırdı. Mengü temir ordusunda kılıç işlediği halde onu arkasına sürdü. Sonra Mengü temir ordusunu toplayıp düşmana döndüler. Abaka askeri ise sebat etti, yatsı vaktine kadar cenk devam etti, sonra Mengü Temir bozuldu, Abaka galebe çalıp askeri pek çok doyumluk aldı.”²¹⁶

Bu bilgilerden hareketle Mengü Timur'un, İlhanlı hükümdarı Abaka ile olan ilk karşılaşmasında mağlubiyet yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak ikinci karşılaşmalarında Mengü Timur'un Abaka Han'a karşı bir zafer kazandığı görülmektedir. Nitekim Mısır hükümdarı sultan Baybars, 1270 yılında Mengü Timur'un Abaka Han'a karşı zaferinin haberini almıştır.²¹⁷

İlhanlı hükümdarı Abaka, kutsal topraklara yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesi için Fransa'nın Lyon şehrinde toplanan Konsil'e bir elçilik heyeti göndermiştir. Abaka'nın nihai amacı Kudüs şehrini Müslümanların elinden kurtarmak ve Memlükler'e karşı Hristiyan devletlerin desteğini almaktır.²¹⁸ Abaka Han'ın bu düşüncesi hiç şüphesiz Altın Orda Devleti'ne karşı da bir Hristiyan Avrupa birliğinin oluşmasını sağlamış olacaktır. Ancak Altın Orda kuvvetlerinin 1276 yılında Polonya'ya yaptığı saldırı X.Gregory'nin Mısır'ı tehdit etme planlarını engellemiş ve Altın Orda kuvvetlerinin Batı Avrupa'ya yaptığı akınlar Papalığın Batı Avrupa'dan bir destek almasını güçleştirmiştir.²¹⁹ Nitekim Polonya'ya karşı yapılan saldırı Haçlı Seferlerinin iptal edilmesi için tek neden değildi. Papa X.Gregory'nin ölmesi sebebiyle Haçlı Seferleri planları başarısız olmuştur.²²⁰

²¹⁵ **Şpuler, Bertold** (2016), *Zolotaya Orda. Mongoli v Rossii*(1223-1502), Kazan, İnstitut İstorii, s.84.

²¹⁶ **Zehebi**, “Târîhu'l-İslâm”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.353.

²¹⁷ **Kamalov** (2007), s.60-61.

²¹⁸ **Robert Bedrosian** (2004), *History of the Tartars. The Flower of Histories of the East*, Chapter 35, New Jersey, Sopheh Pty. Ltd.

²¹⁹ **Şpuler** (2016), s.85.

²²⁰ **Şpuler** (1939), s.251-252.

Tarihi kaynaklardan Altın Orda ve Meml kler ile arasında olan elçi teatisinin 1273 ile 1277 yılları arasında devam ettiği görülmektedir. Sultan Baybars 1273 yılında Mengü Timur’a elçi Bedreddin Aziz el-Kur   ve Seyfeddin ile birlikte cevherler, eğerler, süslü kılıçlar ve türlü türlü kumaşlar göndermiştir. Mengü Timur tarafından Baybars’a gönderilen son elçinin 1277 yılında Baybars’ın oğlu Melik Said’in sünnet düğüne katıldığı bilinmektedir.²²¹ Bundan 3 sene sonra Mengü Timur, 1282 yılında boğazındaki çıban yarasından dolayı 40 ya ına ula amadan ölmüştür.²²²

2.3. Tuda Mengü, Tula Buka ve Tokta dönemleri İ lam Dininin Dış politikaya Etkisi

Mengü Timur’un 1282 yılındaki ölümünün ardından çocukları çok küçük olmasından dolayı Altın Orda tahtına küçük kardeşi Tuda Mengü  ıkmı tır (1282-1287). Hanlık tahtında 1287 yılına kadar 5 sene kalmıştır.²²³ Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Tuda Mengü, hanlık tahtına çıkmadan önce İ lam dinine geçip Müslüman olmuştur. Başkent Saray şehrinde kendi adına bastırıldığı sikkelerde "*Adaleti gözeten Tuda Mengü Han! Bütün ululuk Allah ve O’nun Resulü içindir*" ifadeleri yer almaktadır.²²⁴ Tuda Mengü Han, ayrıca Kırım’da basılan sikkelerde "*padişah*" ve "*padişah el-azam*"  eklinde ifadelerin yer aldığı görülmektedir.²²⁵

Rus tarihçi George Vernadsky, Tuda Mengü’n n Müslüman olmasıyla ilgili olarak İ lam dinini siyasi düşüncelerle kabul etmediğini Allah’tan gelen bir l tufla ile kabul ettiğini söylemektedir. Bununla birlikte Tuda Mengü’n n bir sufi olduğunu ve tasavvufi düşüncelere sahip olduğunu açıkça vurgulamaktadır.²²⁶ Nitekim Tuda Mengü, kaynaklarda oruçlarını hiç ihmal etmeyen, yanından şeyhleri ve dervişleri hiç ayırmayan dinine sıkı sıkıya bağlı bir Müslüman olarak anlatılmaktadır.²²⁷

²²¹ İbn  edd  , *Baybars Tarihi*, ( ev. Yaltkaya, M. eref ddin (2000)), Ankara, TTK, C:2, s.19,82.

²²² Poçekayev (2012), s.68.

²²³ Kamalov, İlyas (2016), *Zolotaya Orda i Russkiy Ulus (Tatarskoe Vliyanie na Rassiyyu)*, Kazan, İ stitut İ torii im.  .Mercani, s.66.

²²⁴ Kitap i (2005), s.259.

²²⁵ Kalan (2012), s.27; Sagdeeva, s.11-12.

²²⁶ Vernadsky, George (2007), *The Mongols and Russia*, ( ev.  zbilen, Eşref Bengi), *Moğollar ve Ruslar* İstanbul, Selenge Yayınları, s.220.

²²⁷ Grousset, s.379.

Tuda Mengü döneminde İslam dininin dış politikaya olan etkisinin daha da kuvvetlendiği bir dönem olmuştur. Tuda Mengü diğer Altın Orda hanlarının takip ettiği dış politikadan farklı bir politika takip etmemiştir. Onun döneminde Memlûk ile olan ilişkiler daha da pekişmiştir. Tuda Mengü'nün Memlûkler ile olan münasebetlerin başlangıç safhası sultanı Kalavun'un 1282 yılında Mengü Timur'a emirlerinden Şemseddin Sungurigtmi ile Seyfeddin Balaban liderliğinde bir elçilik heyeti göndermesiyle başlamıştır. Heyetin başkent Saray'a ulaşmasından hemen önce Mengü Timur vefat etmiş ve gönderilen değerli hediyeler Tuda Mengü Han'a takdim edilmiştir.²²⁸ Söz konusu bu dönemde Memlûklerden Altın Orda'ya türlü türlü hediyeler gönderilmekle beraber yalnızca han ailesi için değil hanın en nüfuzlu komutanlarına da hediyeler gönderilmiştir.²²⁹

Tuda Mengü tarafından Memlûklere gönderilen ilk elçi 1283-1284 yıllarında gönderilmiştir. Mecdeddin Ata ve Nureddin adında iki Kıpçak fâkihi Memlûk sultanı Kalavun'a Moğolca yazılmış bir mektup taktim etmişlerdir. Mektupta Tuda Mengü Han'ın İslam dinine girdiğini, ülkede İslamî kuralları uyguladığını ve Memlûk sultanından Mekke'ye Hac yapılması için müsaade vermesini istemiştir.²³⁰ Ayrıca elçiler, Tuda Mengü Han'ın Memlûk sultanından Müslüman bir ad vermesini, kâfirlere karşı savaşmak için biri Halifeden diğeri sultandan olmak üzere iki bayrak göndermesini istediğini de ilave etmişlerdir.²³¹ Bunun üzerine iki Kıpçak fâkihi Hicaz'a gönderilmiş ve ardından ülkelerine uğurlanmışlardır.²³²

Tuda Mengü'nün Altın Orda tahtına çıktıktan sonra Memlûk sultanı Kalavun ile münasebetler kurması ve onun kendisine gereken desteği vermesi Altın Orda ülkesindeki İslamî gelişmeleri daha da hızlandırmıştır.²³³ Memlûk Devleti ile ortak düşmanları olan İlhanlı Devleti'nde önemli birtakım taht değişiklikleri olmuştur. Ahmet Teküdar (1282-1284)²³⁴ 1282 yılında İlhanlı tahtına çıkmış sonra Müslüman olmuştur.²³⁵ İran Moğollarının ilk Müslüman hanı Ahmet Teküdar'ın tahta çıkması Altın Orda-İlhanlı ilişkilerinin

²²⁸ Yuvalı (2004), s.138.

²²⁹ Yakubovskiy, s.67. Söz konusu bu komutanların isimleri konusunda Rükneddin Baybars şu bilgileri vermektedir: Mengü Timur Han'ın kardeşi Avkacı, Tuda Mengü, Tulaboğa, onların katında büyük bir kumandan olan Nogay, Emîr Mavu, sağ cenah Emîri Emîr Tayr, Çiçek Hatun, Olcay Hatun, Toyluk Hatun, Tudayun Hatun, Sultan Hatun, Kutlu Hatun bkz. Baybars, s.181.

²³⁰ Deweese, Devin (1984), *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, , Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press s.87; Nüveyrî, s.294; İbn Abdüzzâhir, s.142.

²³¹ Seleznev, Yu. V.(2009), *Elita Zolotoy Ordı*, Kazan, İnstitut İstorii im. Ş.Mercani, s.127,146.

²³² Baybars, s.183.

²³³ Arslan, (2018), s.349.

²³⁴ Ahmet Teküdar, Hülâgu Han'ın yedinci oğludur. Annesi Kutuy Hatundur. Müslüman olduktan sonra Ahmet ismini almıştır. Ahmet Teküdar'ın hikâyesi için bkz. Reşîdu'd-dîn, s.127-130.

²³⁵ Şpuler (1939), s.89.

iyileşmeye başladığı bir dönem olmuştur. Hatta ilişkiler o kadar iyi bir boyuta ulaşmıştır ki Ahmet Teküdar, İlhanlı tahtı için Argun ile girdiği mücadelede Altın Orda topraklarına sığınmak için kaçmaya yeltenmiş ancak yolda yakalanıp Argun'a teslim edilmiştir.²³⁶

Mengü Timur döneminde kendisinden sıkça söz ettiren Emir Nogay'ın, Tuda Mengü ve Tula Buka dönemlerinde etkisi iyice artmıştır. Tuda Mengü'nün Sufizm tesiri altında devlet işleriyle ilgilenmemesi hiç şüphesiz Emir Nogay'ın devlet içindeki yetkisini daha da artırıp işini kolaylaştırdığını söylenebilir. Bu cihetle Altın Orda tarihinin ilk fetret devri Tuda Mengü döneminde yaşanmıştır. İslam dininin Altın Orda Devleti'ne etkisinin olumsuz tek tarafı bu olayla ortaya çıkmıştır. İslam dinini seçip Müslüman olan Tuda Mengü, Sufizmin etkisi altında devlet işleriyle yeterince ilgilenmemesi Altın Orda Devleti'nde ikili bir yönetim çıkarmış ve devletin politik kararlarında bir karışıklık meydana getirmiştir. Devlet içinde Kıpçak fâkihleri ile Müslüman olmayan devlet adamları arasında bir mücadele baş göstermiştir. Söz konusu bu mücadele, devlet içerisinde hala çözilemeyen birtakım sorunların olduğuna işaret etmektedir.

Bu çekişme Berke Han döneminden beri süre gelmektedir. Berke Han'ın Müslüman olduğunu ilan etmesinden sonra devlet içerisinde Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasında bir çekişme başlamıştır.²³⁷ Berke Han'ın muktedir bir hükümdar olmasından dolayı bu gerginliğin devletin yapısına bir etkisi olmamıştır. Nitekim Tuda Mengü'nün kudretli bir hükümdar olmamasından ötürü ve zamanının çoğunu tarikat mensuplarıyla geçirmesi nedeniyle devlet içerisindeki Müslüman devlet adamları ile gayrimüslim devlet adamları arasındaki gerginliği daha da artırmıştır. Bu etki devletin yapısını oldukça kötü etkilemiştir. Sonunda Tuda Mengü, İslamî düşüncede bir tasavvuf tarikatının mensubu olmuş ve devlet adamlarının isteğiyle yetkilerinin bir kısmını Tula Buka'ya devretmiştir.²³⁸ Bu konu hakkında Rükneddin Baybars şu bilgileri vermektedir:

“1287-1288 yılında Tüdan Mengü delilikle, memleket işlerini görmeden yüz çevirmek, Şehyler ve Fakirler ile nisbet peyda edip âbitler ve salihlerden ayrılmamak, çoğa bedel az şeye kani olmak gibi haller gösterdi. Ona böyle olmaz, memleketin zaptı raptı için her halde bir padişaha ihtiyaç vardır, denildi, o da tahttan inip kardeşi oğlu Tula bugayı tahla çıkarılmasını tavsiye etti, bundan dolayı gönlü hoş oldu, Bu hususa Hatunlar, kardeşleri, amcaları, hısımları ve etrafındaki has hademesi muvafakat gösterdiler.”²³⁹

²³⁶ **Algar, Hamid** (1989), “Ahmed Teküder”, İstanbul, *DİA*, C:2, ,s.139.

²³⁷ **Deweese** (1984), s.87.

²³⁸ **Vernadsky** (2007), s.218-219.

²³⁹ **Baybars**, s.185.

Altın Orda tahtına 1287 yılında resmen Tula Buka (1287-1291) geçmiş ancak yönetimde Emir Nogay'ın etkisinde kalmıştır. Mengü Timur döneminde başlayan iktidar mücadelesi Tula Buka döneminde daha da hız kazanmıştır. Kaynaklarda Tula Buka'nın Müslüman olduğuna dair bilgi bulunmazken onun döneminden önceki dönemlerde Müslüman hanların başlattığı İslam'ı tebliğ ve irşad faaliyetleri devam etmiştir.²⁴⁰ Kendi adına bastırdığı sikkelerin üzerinde “*Allah ve onun Peygamberine hürmet*,” “*La ilahe illallah Muhammedun Rasulullah*” ifadeleri yer almaktadır.²⁴¹

Tarihi kaynaklardaki bilgilerden hareketle Rusya ile olan ilişkilerde Emir Nogay ve Tula Buka'nın söz sahibi olmak için mücadele ettiği görülmektedir. Nitekim Emir Nogay, Müslüman olan Ahmet'i Kursk şehrine baskak²⁴² olarak göndermesine karşın bazı Rus yöneticileri ve din adamları onun yönetiminden memnun olmamışlar ve 1287 yılında Tula Buka Han'a şikâyet etmişlerdir. Çeşitli kaynaklarda isyanın çıkmasının nedeni olarak Ahmet Baskak'ın Müslüman olması vurgulanmıştır. Ancak isyanın bununla bir ilgisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber karışıklık, Ahmet Baskak'ın Kursk'taki Rıl'sk ve Vorgola şehirlerinin knezi Oleg'in hâkimiyetinde bulunan topraklarda iki yeni kent inşa etmesiyle ilgili olmuştur.²⁴³

Tula Buka ise bölgenin Rus Knezleri Oleg ve Svyatoslav'a emir vererek Ahmet'i cezalandırma görevi vermiştir. Ahmet Baskak ise Rusları Emir Nogay'a şikâyet etmiş ve o da Rus knezlerinin cezalandırması emrini vermiştir.²⁴⁴ Emir Nogay, Oleg'e elçi göndererek yanına gelmesini istemiş ancak Nogay olumlu bir cevap alamamıştır. Bunun üzerine Nogay'ın orduları Kurs bölgesini yakıp yıkmaya başlamıştır. Anlaşıldığı üzere Emir Nogay Kuzey Rusya'yı kendi hâkimiyet bölgesi olarak görerek çeşitli müdahalelerde bulunmuştur. Knez Svyatoslav, Ahmet Baskak'ın kardeşlerini öldürmüştür. Yaşanan bu felaketlerden sonra Knez Oleg, olayların daha da büyüyeceğini anlamış ve Svyatoslav'dan desteğini çekmiştir.²⁴⁵ Bu duruma çok öfkelenen Tula Buka, Oleg'e bir ordu vererek Svyatoslav'ın ordusunu dağıttı ve öldürüldü. Syvtoslav'ın kardeşi Aleksandr, kardeşinin öcünü almak için harekete geçti. Tula Buka'nın huzuruna çıktı ve Oleg'i şikâyet etti. Altın Orda hanının gözünden düşen Oleg'de Alesandr tarafından öldürüldü.²⁴⁶

²⁴⁰ Arslan (2018), s.349.

²⁴¹ Sagdeeva, s.12-13.

²⁴² Moğol İmparatorluğu'ndaki belirli bir eyalette vergiler ve idare sorumlusu olarak görevlendirilen görevli.

²⁴³ Özcan, Altay Tayfun (2017), *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara, TTK, s.279.

²⁴⁴ Kamalov, İlyas (2015), *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.87.

²⁴⁵ Özcan, s.281.

²⁴⁶ Özcan, s.282.

Nitekim dış politika hususunda daha önceki devirlerde yapılan ittifakın devam etmesine karşın Tula Buka'nın Memlûklerle olan ittifakı bu dönemde sadece Azerbaycan topraklarını ele geçirmek maksadıyla kurulmuştur. Bu sebepten dolayı Memlûklerle antlaşmaya varan Tula Buka, 1288 yılında Tama Tokta ve Nogay komutasında bir birlik göndererek İlhanlılar'a karşı olan mücadeleyi tekrar başlatmıştır.²⁴⁷

Çeşitli kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Tuda Mengü ve Tula Buka dönemlerinde Altın Orda Devleti'nin batı kısmında yer alan komşu devletler ile olan ilişkilerde Emir Nogay'ın ön planda olduğu ve İslam'ın Batı Avrupa topraklarında yayılmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman Emir Nogay'ın 1285 yıllarında Macaristan'a yaptığı sefer, İslam dininin Balkan coğrafyasındaki etkisini gözler önüne sermektedir. Emir Nogay, Deşt-i Kıpçak bölgesindeki kıtlık sebebiyle Macaristan'a bir sefer girişiminde bulunmuş olsa da bazı araştırmacılara göre Macar Kralı IV. Laslo'nun bizzat kendi isteği üzerine sefer gerçekleşmiştir. Anne tarafından Kıpçak soyundan gelen IV. Laslo, Hristiyan dininden çıkıp Papa'ya ve Hristiyan Devletlerine karşı Emir Nogay'dan yardım istemiştir.²⁴⁸ İslam dininin Balkan coğrafyasında ve Dobruca'da yayılmasında Müslüman Emir Nogay'ın çok büyük etkisi olmuştur. Don havzasından günümüzde Bulgaristan'ın kuzeyi ve Sırbistan'ın doğusuna kadar hâkimiyetini yaymış olan Nogay, İsakçı bölgesini kendi merkezi ilan etmiştir. İsakçı'da Emir Nogay kendi adına paralar bastırmış ve 1286-1287 yıllarından itibaren basılan sikkelerde Müslüman usulü işaretler taşıdığı gözlemlenmiştir.²⁴⁹ Aynı şekilde Nogay'ın oğlu Ceka'da İslamı kabul etmiş ve 1296-1297 yılları arasında kendi adına bastırdığı paralarda Sultan unvanını kullanmıştır. Ceka'nın bu şekilde bir girişimde bulunması muhtemelen babasının düşmanı Tokta Han'ın hizmetinde bulunan Müslümanları kazanmak içindi.²⁵⁰

Altın Orda Devleti'nde Emir Nogay, 1291 yılında Tula Buka yerine Mengü Timur'un oğlu Tokta'yı (1291-1312) tahta çıkarmasına karşı Tokta, 1298-1300 yıllarında Emir Nogay'ın üzerine seferler düzenlemiş ve sonunda onu ortadan kaldırmayı başarmıştır.²⁵¹ Tokta bu şekilde Tuda Mengü döneminden beri yaşanan fetret devrini sona erdirmiştir. Kanlı bir iç savaşın sona ermesinden sonra Tokta nihayet tek bir güçle devleti yönetmeye başlamış

²⁴⁷ Kamalov (2003), s.72.

²⁴⁸ Koç, Dinçer (2010), *Altın Orda Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s.64.

²⁴⁹ Gemil, Tasin (2016), "X - XIV. Yüzyıllarda Orta ve Doğu Avrupa'da İslâm Varlığı", *Balkanlarda İslam*, Ankara, Tika Yay., C:2, s.47.

²⁵⁰ Jackson, Peter (2017), *The Mongols and The Islamic Word*, New Haven, London, Yale University Press, s.342.

²⁵¹ Fahreddin (2003), s.48-49.

ve dış politikadaki meseleleri de kendi eline almıştır. Tokta'nın hangi dine mensup olduğu konusu üzerine kaynaklardan onun Budist olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Alameddin Birzâlî, Tokta'nın putperest olduğunu, Uygurları ve büyücüleri sevdiğini ancak Müslümanlara karşı saygılı olup onları diğer milletlerden üstün tuttuğunu ifade etmektedir. Akabinde Tokta'nın İlbasar²⁵² adında Müslüman bir oğlu olduğunu da söylemektedir.²⁵³ Özellikle Tokta, Budist olmasına rağmen bastırdığı sikkelerde İslamî ifadeler ve unvanlar bulunmaktadır. Nitekim Bulgar, Macar ve Saray'da bastırdığı sikkelerde “*Nasiredin Allah*”, “*Allah'ın gücü*”, “*Padişah Tokta*”, “*Allah ve onun Peygamberine saygı*” “*Sultan Gıyaseddin Tokta*” gibi ifadeler yer almaktadır.²⁵⁴

Tokta'nın hâkimiyet yıllarında bastırdığı sikkelerin üzerindeki ifadelerden Sultan unvanını kullanan ilk kişi olduğu ve İslam dininin Altın Orda Devleti üzerindeki etkisi görülmektedir. Çeşitli araştırmacılarından Mustafa Kafalı da Tokta'nın ölümüne kadar Müslümanlığı kabul etmediğini ancak İslam dinine karşı bir tavır sergilemeyip tam tersine sempati duyduğunu söylemektedir.²⁵⁵

Tokta'nın hâkimiyeti döneminde Altın Orda dış politikasında etkili olan dinî unsurların yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. Tokta hüküm sürdüğü yıllarda İlhanlı hükümdarları Geyhatu (1291-1295), Gazan Han (1295-1304) ve Olcaytu Han (1304-1316) ile diplomatik münasebetlerde bulunmuştur. Geyhatu bilindiği üzere Budisttir ve Tokta ile olan ilişkilerde bir barış antlaşması imzalayarak yıllardır kapalı olan Kafkasya ticaret yolunu yeniden açmıştır.²⁵⁶ İlhanlılar ile Altın Orda Devleti arasındaki sürtüşme Gazan Han döneminde tekrar başlamıştır. İlhanlılarda İslamiyet'i resmi din ilan eden Gazan Han, komutanlarından Nevruz Bey'in ve Hammûye el-Cüveynî'nin etkisiyle Müslüman olup Mahmut ismini almıştır.²⁵⁷ Tokta, 1303 yılında İsa küregen liderliğinde kalabalık bir elçilik grubunu Gazan Han'a göndermiş ve Kafkasya'yı kendisine teslim edilmesini istemiştir. Söz konusu bu teklif Gazan Han tarafından reddedilmiştir.²⁵⁸

Tokta, diplomasi yoluyla istediğini alamayınca Memlûklerle ittifak girişimlerinde bulunmaya çalışmıştır. Tokta Han tarafından, Sultan Kalavun'a Kurukçi adlı elçiyle cömert hediyeler, köleler ve bir mektup gönderilmiştir. Tokta, mektubunda “*Atlarınızın gireceği yer*

²⁵² Tokta'nın kaynaklarda adı geçen Müslüman oğlu. Tokta'nın Nogay ve en büyük oğlu Çaka üzerindeki zaferinden sonra, Yayık Nehri'nde arazi tahsis edildi. Bkz. **Seleznov**, s.88.

²⁵³ Alamedin Birzâlî, “Tarihi Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.315.

²⁵⁴ **Sagdeeva**, s.18-20; **Nyamaa**, s.198-200.

²⁵⁵ **Kafalı** (1976), s.73.

²⁵⁶ **Yakubovskiy**, s.71.

²⁵⁷ **Reşîdu'd-dîn**, s.243; **Yuvalı, Abdulkadir** (1996), “Gazan Han”, *DİA*, C:13, s.429.

²⁵⁸ **Şpuler** (1939), s.113-114.

sizindir. Bizim atlarımızın varacağı topraklarda bizimdir” ifadelerini kullanmıştır.²⁵⁹ Cevap niteliğinde Memlûk Sultanı Kalavun, Bedrüddin Bekmiş, Fahrüddin Şemsi ve Süngür Eşkar adlı elçileri Altın Orda’ya göndermiştir. Elçiler, İlhanlılar ile arasında bir sulh olduğu gerekçesiyle sultanın ittifaka olumsuz baktığını iletmışleridir. Bu cevapla Tokta istediği ittifakı bulamamıştır.²⁶⁰ Görüldüğü üzere Berke Han döneminden itibaren Müslüman Altın Orda hanları ile Gayrimüslim İlhanlılar arasındaki çatışma tam tersine dönmüştür. Budist Tokta, Kafkasya’daki emellerine ulaşmak için Müslüman İlhanlı hükümdarı Gazan Han’a savaş açmış ancak kaynaklardan anlaşıldığı üzere herhangi bir savaş vuku bulmamıştır. Asıl savaş Olcaytu Han döneminde meydana gelecektir.

2.4. Özbek Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikaya Etkisi

Tokta’nın 1313 yılının Ocak ayında ölmesinin ardından Altın Orda tahtına Özbek Han çıkmıştır.²⁶¹ Özbek Han’ın tahta çıkması bir komplo sonucu gerçekleşmekle beraber tahtın asıl vârisi Tokta’nın oğlu İlbasar olduğu bilinmektedir. Ancak Tokta’dan önce İlbasar’ın ölmesi üzerine oğlu İsen Buka han ilan edilmiştir. Ancak bu sırada Bayalun da kendi oğlu Özbek’i tahta çıkarmak istemektedir.²⁶² Nitekim Kutluk Timur²⁶³, Bayalun²⁶⁴ ve Aladdin Numan El Harezmi’nin uğraşlarıyla Özbek Han tahta çıkartılmıştır.²⁶⁵ Altın Orda Devleti’nde Özbek Han, merkezi otoritesini kuvvetlendirmek için Türkistan ve Harezm Müslümanlarının desteğini almıştır.²⁶⁶ Altın Orda Devleti’nde XIV. yüzyılın başlarında

²⁵⁹ **El Mufaddal**, “en-Nehcü’s-sedîd”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.340; **Zakirov**, s.68.

²⁶⁰ **Kamalov** (2007), s.69.

²⁶¹ Özbek Han’ın Altın Orda tahtına çıkışıyla ilgili olarak iki farklı bilgi mevcuttur. Ötemiş Hacı’ya göre Tokta atalığı Uygur Bacırtuk Buka’nın telkinleriyle Sayın Han sülalesi(Batu Han) oğullarını ve kardeşi Toğrulca’yı öldürttü. Toğrulcan’nın eşi Bayalun Hatunu kendisine eş aldı. Kendisine eş aldığı Bayalun Hatun, Toğrulca’dan hamileydi. Doğacak çocuğa Özbek adını verdiler ve Tokta öldürmesin diye Kabartay Çerkezlerinin içine gönderdiler. Daha sonra Tokta, veliahtı İlbasar ölünce Sayın sülalesinden kimsenin kalmadığını görerek üzüntüye boğuldu. Bayalun Hatun, ona Özbek’in varlığından bahsetti. Özbek, Altın Orda ülkesine geldiğinde Tokta ölmüş ve atalığı Bacırtuk Buka hanlığını ilan etmişti. Özbek Bacırtuk Buka ile mücadele etti ve Altın Orda tahtına çıktı. Bkz. **Kafalı** (2009), s.61.

²⁶² **Şpuler** (2016), s.111.

²⁶³ Altın Orda’nın eski emirlerinden Necmeddin Devleddin’in oğlu ve aynı zamanda Harezm Emiri. Detaylı bilgi için bkz. **Seleznev**, s.116.

²⁶⁴ Özbek Han’ın ve babası Toğrulca’nın hanımı. Özbek Han’ın iktidara gelmesinde önemli rol oynamıştır. Detaylı bilgi için bkz. **Seleznev**, s.59.

²⁶⁵ **Seleznev**, s.199.

²⁶⁶ **Gündoğdu, Abdullah** (2005),”Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları”, *Kazan, İslamic Civilisation in Volga-Ural Region*, s.244.

siyasi gücün Harezm Müslümanlarına ve özellikle beylerbeyi Kutluk Timur'a bağlı olması oldukça önemli bir husustur. Söz konusu Müslüman emir saltanatının tüm yılları boyunca Özbek Han tarafından onurlandırılmakla beraber Harezm beylerbeyliği ve Kırım'ın ulus beyliği görevini yapmıştır.²⁶⁷

Özbek Han, 1313 yılında Altın Orda tahtına çıktıktan sonra kendisinden önceki haleflerinin takip ettiği dış politikayı takip etmeye devam etmiş ve Memlüklerle kurulan münasebetler daha da ileri bir düzeye ulaşmıştır. Memlük Sultanı Nasır Muhammed ve Özbek Han arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasında İslam dini önemli bir rol oynamıştır. İki devlet arasında kurulan diplomatik münasebetler neticesinde Altın Orda Devleti'nden Mısır'a gelen Kırımî, Sarâyî, Gülüstânî nisbelerini kullanan insanlar, Memlük Devleti'nde muhtelif görevlerde bulunmuşlardır.²⁶⁸ İki Müslüman devlet arasında kurulan bu ilişkiler dini, siyasi ve evlilik bağlılıklarıyla da kendisini kuvvetlendirmiştir. Memlükler ile İlhanlılar arasında 1260'lı yıllardan beri süre gelen mücadeleler de Memlük hükümdarları Altın Orda Hanlarını kendilerine müttefik olarak seçmeye devam etmişlerdir. Bu durum Özbek Han'ın iktidarı döneminde de devam etmiştir.

Özbek Han'ın, Memlükler ile ilk teması 1314 yılının Mart-Nisan ayında gerçekleşmiş ve Zeyneddin Karaca ile Has Türk liderliğinde büyük bir elçilik heyeti Mısır'a gönderilmiştir. Altın Orda hükümdarı mesajında Özbek Han'ın tahta çıkışı ve İslam dinine girmesi hakkında bilgiler vermiştir.²⁶⁹ Mısır sultanını, Çin'den Magrib'e kadar İslam dininin yayılmış olmasından dolayı tebrik etmiş ve kendi memleketinde de kâfir olan kimsenin kalmadığını bildirerek han olunca kâfirleri Müslüman yapmak için verdiği mücadeleyi anlatmıştır. Bunun yanında kâfirlerle olan mücadelesinde ele geçirdiği esirleri de Sultan Nasır Muhammed'e gönderdiğini bildirmiştir.²⁷⁰ El Mufaddal, Balkan dağları üzerinden Harezm'e, Sudak'dan Bulgar'a kadar bütün ülkelerdeki camilerde Özbek Han, Memlük Sultanı Nasır Muhammed ve halife adına dua edildiğinden bahsetmektedir.²⁷¹

Özbek Han kâfirlere karşı verdiği mücadeleyi ve zaferi, Müslümanların gözünde ve esas olarak müttefiki Mısır sultanının gözünde yüceltmek için ustalıkla kullanmayı

²⁶⁷ **Viktoroviç, V.D.** (2007), *İslam v Zolotoy Orde(istoriko- arheologičeskoe issledovanie)*, Astrahan, Federalnoe Agentsvo Po Obrazovaniü Astrahanskiy Gosudarstvennyy Universitet, s.23.

²⁶⁸ **Tekindağ, Ş.** (1992), "Memlükler (Türkiye Devleti)" *Türk Dünyası El Kitabı. I, 2.*Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s.332.

²⁶⁹ **Faverey, Marie** (2017), "The Golden Horde and The Mamluks", *Golden Horde Review*, V:5, s.104; **Sağlam, Ahmet** (2018), "Nâsır Muhammed Dönemi Memlük-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik ittifaklar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:11, S.61, s.328.

²⁷⁰ **Nüveyri**, s.287.

²⁷¹ **El Mufaddal**, s.346.

başarmıştır.²⁷² Cuci ulusunun topraklarında yaşayan insanların tümünün İslamlaştırılmasına ilişkin ifadesi Özbek Han'ın büyükelçilerinin sözlerine dayanmakta ve gerçeğe uygun bir değer taşımamaktadır. Özbek Han'ın topraklarındaki tüm kâfirlerin imhasına ilişkin ifadelerinin, diplomatik görgü kurallarının izin verdiği, Mısır ile Altın Orda arasındaki siyasi ilişkileri sürdürmek için en uygun araç olarak hizmet ettiği ve Özbek Han'ın ifadeleri bir abartı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁷³

Özbek Han, iktidara geçmek için Tokta'nın himaye ettiği Budist rahipleri ortadan kaldırmış ancak İslam dinine inanmayanları takip etme siyasetini de bırakmıştır. Hatta onların önemli görevlerde bulunmalarına bile izin vermiştir. Budist Uygurlar, Özbek Han'ın ve haleflerinin mahkemelerinde bulunmaya devam etmişlerdir.²⁷⁴ Özbek Han'ın burada İslam dinini iktidarını güçlendirmek için kendisine karşı muhalif olan Budistleri ortadan kaldırdığı düşünülebilir. Nitekim Fransisken kaynaklarında Özbek Han'ın 1314 yılında Kaffa'daki Fransiskenlere bir dizi ayrıcalık ve vergilerden muaf olduklarını bildiren bir yarlık verdiğini yazmaktadır. Fransiskenler'e misyonerlik faaliyetlerini yürütürken herhangi bir şekilde engellenmeleri durumunda onlara Han'a şikâyet etme hakkı da vermiştir. Akabinde Katolik misyonerler hemen bu politikadan yararlanma yoluna gitmişler ve 1320 yılında Macar Fransisken Johanna, incili anlatmak için Başkurdistan'a gitmiştir.²⁷⁵

Özbek Han'ın gönderdiği elçiler ile birlikte Memlûk sultanının elçileri Aydoğdu el Harezmi ile Hüseyin b.Saru, 1316 yılında Altın Orda başkenti Saray şehrine gönderilmişlerdir. Karşılıklı elçi teatisinin yoğun olarak yaşandığı 1316-1317 yıllarında Memlûk Devleti'nden birçok değerli hediye Altın Orda ülkesine gönderilmiştir.²⁷⁶ Aynı şekilde Özbek Han da Memlûk sarayına üç şahin, altı köle, zırh ve miğfer, kılıç, beyaz tülbent için sarık, altın kemer ve değerli taşlar gibi birçok hediye göndermiştir.²⁷⁷ Memlûk dönemi kaynaklarında Alaaddin Aydoğdu el Harezmi'nin iki ülke arasındaki diplomatik münasebetlerin kurulmasındaki etkisinden sıkça bahsedilmektedir. El Harezmi, sadece Mısır ve Altın Orda arasındaki diplomatik bağlarının kurulmasına katkıda bulunmakla kalmamış

²⁷² **Zakirov**, s.75.

²⁷³ **Hautala, Roman** (2017), "Russian Chronicles on the Religious Policy of Uzbek Khan(1313-1341) and his Relations With The Principalities of the North-Eastern Rus", *Golden Horde Review*, V:5, s.739.

²⁷⁴ **Poçekayev, Roman** (2016), "Rastsvet Ulusa Djuçi: Pravlenie Uzbeka i Djanibeka" *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.245.

²⁷⁵ **Hautala, Roman** (2018), "Comparing the Islamisation of the Jochid and Hülegüid Uluses Muslim and Christian Perspectives", *REMMM*, s.75.

²⁷⁶ **Sağlam**, s.328.

²⁷⁷ **Zakirov**, s.77.

aynı zamanda Özbek Han ve Nasır Muhammed arasında akrabalık ilişkilerin kurulmasına da katkıda bulunmuştur.²⁷⁸

Özbek Han tarafından elçi olarak gönderilen Emir Kutluk Timur, Sultan Nasır'a iki devlet arasındaki evlilik bağlarının kurulmasına yönelik teşvik edici mesajı Sultan Nasır tarafından çok hoş karşılanmış ve Cengiz Han neslinden Tulunbiye Hatun ile nişanlanmıştır.²⁷⁹ Söz konusu bu evlilik olayı ile iki ülke arasındaki bağların kuvvetlenmesi amaçlanmıştır.²⁸⁰ Özbek Han, Memlük sultanına Tulunbiye Hatun'u beğenmediği takdirde geri gönderebileceğini söylemesi üzerine Sultan Nasır, bir cevap mektubu yollayarak "*Biz güzellik aramıyoruz, soylu bir aile ve kardeşimle (Özbek Han) yakınlaşmak istiyoruz ki biz ve o bir parça olana dek*"²⁸¹ ifadelerini kullanarak dostluk bağlarını kuvvetlendirmek istediğini bildirmiştir. Nitekim iki ülke arasındaki dostluk bağları daha da kuvvetlenmiş ve bütün Altın Orda topraklarındaki camilerde Özbek Han'a dua edildikten sonra Sultan Melik Nasır'a da dua edilmiştir.²⁸² Memlüklerin başkenti Kahire'de bir sokağa da Özbek Han'ın adı verilmiştir.²⁸³

Özbek Han'ın ülkeyi tamamen İslamlaştırma gayretine karşı Memlük hükümdarları da maddi ve manevi bütün güçleri ile destek vererek bu Moğol Devleti'nin tamamen bir İslam Devleti haline gelmesini istemişlerdir.²⁸⁴ Nitekim Özbek Han, ülkede fıkıh meselelerinin daha iyi öğretilmesi amacıyla 1323 yılında Memlüklere bir elçilik heyeti göndererek "*Cami el-usul fi ahadis er Resul*", "*Kitap şerh es-sünne*", "*Kitap el Bahr er-Razyani*" gibi fıkıh ile ilgili eserlerin gönderilmesini istemiştir.²⁸⁵

Özbek Han, Altın Orda Devleti tahtına çıkar çıkmaz Memlüklere elçi gönderdiği gibi İlhanlılara da bir elçi göndererek yıllardır seleflerinin izlediği politikayı takip etmeye çalışmıştır. Özbek Han, İlhanlılar ve Altın Orda arasında bir barış dönemi oluşturmaya çalışmış olsa da Altın Orda hanlarının Kafkaslar üzerindeki emelleri ve birtakım iç politik

²⁷⁸ **Viktoroviç** (2007), s.31-32

²⁷⁹ Nüveyri, Melik Nasır ile Tulunbiye hatunun nikâhını Kadı'l Kudat Bedrettin Mehmet bin İbrahim bin Cemaa'nın kıydığını bildirir. Düğün hakkında tafsilatlı bilgi için Bkz. **Nüveyri**, s.306.

²⁸⁰ **Gökbilgin Özalp** (1972), "1313-1357 yılları arasında Altınordu Devleti", Erzurum, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.*, s.21-22. Sultan Nasır Muhammed, Özbek Han'ın Tulunbiye Hatun için çok fazla kalın(başlık parası) istemesi üzerine evlenmekten vazgeçmeye kalkmış ancak Özbek Han, Memlük elçisine her şeyin hazır olduğunu ve istenilen kalının ödenmesi halinde düğüne başlanacağını söylemiştir. Bunun üzerine elçi yanında para ve hediye bulunmadığını söylemiş Özbek Han ise tüccarlarından yirmi bin dinar borç para alabileceğini teklif etmiştir. Elçi yirmi bin dinar borç parayı almış ve büyük düğün kurulu 1320'de Mısır'a hareket etmiştir. Daha fazlası için bkz. **Yakubovskiy**, s.71-72.

²⁸¹ **Akkuş**, s.113.

²⁸² **El Mufaddal**, s.346.

²⁸³ **Devlet, Nadir** (1989), "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Redaktör: Yıldız, Hakkı Dursun), İstanbul, Çağ Yay., C:9, s.147.

²⁸⁴ **Kitapçı**, s.284.

²⁸⁵ **Malov, Malişev, Rakuşin**, s.108-109.

sorunlar bu dostluğa gölge düşürmüştür. Nitekim Özbek Han, 1313 yılında Olcaytu Han'a bir elçi göndererek Kafkasya bölgesinin kendisine verilmesini istemiş ancak Olcaytu bu talebe red cevabı vermiştir.²⁸⁶ Altın Orda Hanı Özbek, bu talebi zorla kabul ettiremeyeceğini anlaması üzerine 11 Mayıs 1314 tarihinde bir elçi daha göndererek aradaki ilişkileri düzeltmek istemiş ve elçilik heyeti, ilişkilerin düzelmesi için gayret sarf etmiştir.²⁸⁷

İlhanlılar ile yaşanan barış dönemi Olcaytu Han'ın oğlu Ebu Said'in 1316 yılında tahta çıkmasıyla²⁸⁸ tekrar bozulmuştur. Özbek Han için Memlükler ile yapılan siyasi evlilik İlhanlılara karşı yapılacak olan askeri işbirliği açısından çok büyük bir önem arz etmektedir. Ancak durum ilk başlarda beklenildiği gibi olsa da daha sonra bozulmuş ve 1320-1321 yıllarında Ebu Said Han'a karşı Özbek Han tarafından Memlük Sultanı Nasır Muhammed'e yapılan ittifak teklifi kabul görmemiştir.²⁸⁹ Memlük sultanının Özbek Han'a söz konusu ittifak teklifini neden kabul etmediğine dair Karakuş ez-Zehirî ile gönderdiği mektubunda şu bilgileri vermektedir:

*“Ben Ebu Sa'id ile onun ancak Müslüman olduğundan iyi ilişkiler kurdum. Onun Mekke'ye gitmesini de yasaklayamam, çünkü Mekke'yi ziyaret etme İslam'ın şartlarından biridir”*²⁹⁰

Sultan Nasır Muhammed'in Tulunbiye Hatun ile yaptığı izdivaç, tamamen siyasi bir evlilik üzerine kurulu olduğu için Altın Orda ile yaşanan bu olumsuz durum ve İlhanlılar ile yapılan barış, bu evliliği derinden etkilemiştir. Nitekim Sultan Nasır, 1328 yılında Tulunbiye Hatun'u boşamıştır.²⁹¹

Memlük Devleti'nden istediği ittifakı bulamayan Özbek Han, ordusuyla birlikte harekete geçerek Şirvan'a kadar gelmiştir. Ebu Said Han'ın ordusu da Kür Nehrine kadar gelmiş²⁹² ancak iki taraf arasında ciddi bir savaş yaşanmamıştır. Çünkü Altın Orda askerleri Derbent ve Şirvan tarafındaki sahile inmiş ancak nehrin taşmış olmasından dolayı karşı tarafa geçememişlerdir. Tam bu esnada Ebu Sa'id Han, Emir Çoban'a kendisine yardıma

²⁸⁶ Şpuler (1939), s.126.

²⁸⁷ Kamalov (2003), s.88, İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki dostluk münasebetleri Özbek Han'a karşı komplo düzenleyip Kutluk Timur'un aldığı önlemlerle başaramayan Babaç'ın 1315 yılında İlhanlı Devletine sığınması ve intikam için Kutluk Timur'a saldırması sebebiyle tekrar bozulma tehlikesi yaşasa da Olcaytu, Babaç'ı öldürmüş böylece dostluk münasebetleri tekrar kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Kamalov (2007), s.73-74.

²⁸⁸ Yuvalı, Abülkadir (1994), "Ebû Said Bahadır Han", İstanbul, DİA, C:10, s.218.

²⁸⁹ Favereay, s.104.

²⁹⁰ Kamalov, İlyas (2003), Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri, (Yüksek Lisans), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s.60.

²⁹¹ Akkuş Fatma, s.114.

²⁹² Kamalov (2007), s.76.

gelmesini emretmiş, fakat İlhanlı emiri gelene kadar Özbek Han çoktan buradan ayrılmıştır.²⁹³

Altın Orda Hanı Özbek'in İlhanlı toprakları üzerine seferi, 1325 ile 1335 yıllarında olmuştur ki 1325 yılındaki sefer İlhanlılar tarafından geri püskürtülmüştür.²⁹⁴ Ebu Sa'id'in ölüm haberinin duyulmasının ardından 1335 yılında bir sefer yapılmış ve Özbek Han, yeni İlhanlı hükümdarı Arpa Han'a karşı hemen harekete geçmiştir. Söz konusu sefer, Harezm valisi Kutluk Timur'un vefat etmesinden dolayı ordu geri dönüş emri almıştır.²⁹⁵ Bu cihetle Özbek Han, selefleri gibi Azerbaycan toprakları üzerinde bir sonuç elde edememiştir. Nitekim Ebu Sa'id Han, İlhanlı tahtına çıkmadan önce Horasan valiliği yaptığı sırada bölgede hâkim olan Hanefi mezhebini seçerek Müslüman olmuştur.²⁹⁶ Özbek Han, buna rağmen diğer Altın Orda hanlarının Azerbaycan toprakları üzerindeki emellerinden vazgeçmemiş ve Müslüman Ebu Sa'id Han'a savaş açmıştır.

Mısır ile sürdürülen diplomatik münasebetlerin Tulunbiye Hatun'un boşanması ve İlhanlı Devleti'ne karşı askeri desteğin sağlanmaması sebebiyle yaşanan gerginliğin ardından Özbek Han aradaki soğuk buzları eritmek için 1339 yılında Nasır Muhammed'in kızı ile izdivaç kurmak istemiş ancak teklif kabul edilmemiştir.²⁹⁷ Zakirov, bu konuda Memlük sultanının Tulunbay Hatun'a yaptığı aynısını kendisine yapmayı planladıklarını düşünerek *"Benim kızlarım daha küçük. En büyüğü, evlilik için yasal süreye ulaştıktan sadece altı yıl sonra yüce Allah'ın iradesi varsa, onu hizmetine göndereceğim"* ifadelerini kullanarak red cevabı verdiğini söylemektedir.²⁹⁸

Özbek'in hükümdarlığı döneminde Tuna'nın güneyindeki Tatar varlığı belirgin bir şekilde yoğunlaşmış ve Bizans bir kez daha saldırının ana hedefi olmuştur. Özbek Han'ın ordusu, 1321 ve 1322 yıllarında Bizans'a karşı iki baskın gerçekleştirmişlerdir. Adrianopol'un (Edirne) çevresine yapılan saldırılar çok fazla bir hasara neden olmamıştır. Bu dönemde Tatar saldırıları Bulgar-Bizans sınırlarına yapılmıştır.²⁹⁹ Bu saldırılarda Özbek Han, Bizans-Bulgar anlaşmazlığına son vermek ve bağlılığı zayıflayan Balkan ülkelerini tekrar Altın Orda hâkimiyetine almak istemiştir.³⁰⁰ Nitekim Bizans da Tatar hükümdarına

²⁹³ Gökbilgin, s.15-16.

²⁹⁴ Şpuler (1939), s.138.

²⁹⁵ Kamalov (2003), s.95-96.

²⁹⁶ Akkuş, Mustafa (2011), İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyaseti, (Doktora), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.298.

²⁹⁷ Devlet, s.112.

²⁹⁸ Zakirov, s.89.

²⁹⁹ Uzelat, Aleksandar (2016), "Zolotoya Orda u Balkanı (XIII-XIV veka)", *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Marciani, s.396.

³⁰⁰ Koç, s.83.

ve soylularına düzenli hediyeler göndermeyi bırakmış ve III. Andronikos dönemindeki Altın Orda-Bizans ilişkileri kötü bir şekilde gelişmeye başlamıştır.³⁰¹ Bizans hükümdarı III. Andronikos, siyasi evlilik yoluyla ilişkileri düzeltmek için kızı Bayalun Hatun'u³⁰² Özbek Han'a vermiştir.³⁰³ Bayalun Hatun, Hristiyanlık dinini terk edip İslam dinine geçmediği için Özbek Han tarafından gözden düşmüş ve Bayalun Hatun'un kardeşi Baydemir'i Harezm valiliği görevinden almıştır. Bununla beraber Bayalun Hatun, Müslüman olması için yapılan baskı sonucunda 1333 yılında Konstantinopolis'e babasını ziyaret etme bahanesi ile Saray şehrinden ayrılmış ve bir daha da geri dönmemiştir.³⁰⁴ Bu olay Altın Orda ile Bizans arasındaki ilişkileri daha da gergin bir hale getirmiştir. Bizans ile kötü giden bu ilişkilere 1341 yılında yeni bir kriz daha eklenmiştir. Bizans hükümdarı, Türk müttefiklerine, sadece Karadeniz kıyısındaki Bulgar kentlerini değil, aynı zamanda Tatarların kontrolü altındaki Tuna Nehri'ndeki Kilia limanını yağmalayan Aydınoğulları Beyliği'ne boğazlardan serbest geçiş sağlamıştır. Özbek Han bu duruma çok sinirlenerek Konstantinopolis'i fethetmek için girişimler bulunmuştur. Ancak Bizans hükümdarı, değerli hediyelerle dolu bir diplomatik heyeti hanın gazabını yatıştırmak için göndermiştir.³⁰⁵ 1241 yılında vefat eden Özbek Han, eğer ömrü yetseydi belki de Konstantinopolis'i Osmanlılardan önce fethederek Hz. Peygamber'in hadisine nail olmuş olacaktı.

2.5. Canibek Han Dönemi İslam Dininin Dış Politikasına Etkisi

Özbek Han'ın 1240 yılında vefat etmesinin ardından büyük oğlu Tinibek Han çok kısa bir saltanat sürmüş akabinde katledilmiştir. Tinibek Han'dan sonra Canibek Han, (1342-1357) Altın Orda Devleti'nin yeni hanı olmuştur.³⁰⁶ Canibek Han'ın bastırdığı sikkelerin üzerinde "*Adil Hakan Celaleddin Mahmut Sultan*" ifadeleri yer almaktadır. Bu bilgidен hareketle Altın Orda hanları içerisinde "*Hakan*" unvanını kullanan ilk kişinin Canibek Han

³⁰¹ Uzelats, s.397.

³⁰² Tarihi kaynaklarda iki tane Bayalun Hatun'un olduğu saptanmıştır. İlk Bayalun 1323 yılında ölmüş ve Bizans olup olmadığı belli değildir. Harezm'de bir süre Vali olan Baydemir'in kardeşi olduğu bilinmektedir. İkinci Bayalun, bilinmeyen bir anneden III. Andronica'nın kızıdır ve 1330'te Gıyaseddin Muhammed Özbek ile evlenmiştir. Bkz. **Sabitov, J.M.** (2011) "Uzbek Han: Problema Prihode k vlasti", Zolotoordinskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroy Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordı», posvyashchennoy pamyati M.A. Usmanova, 29-30 Marta 2011, Kazan, s.114.

³⁰³ **Kamalov, İlyas** (2005), "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S.IV, s.13.

³⁰⁴ **Poçekayev** (2012), s.124.

³⁰⁵ Uzelats, s.397.

³⁰⁶ **Kafalı** (1976), s.82-83.

olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁷ Canibek Han dönemi Altın Orda dış politikası, Özbek Han döneminden farklı olmamış ve İslam dininin, devletin dış politikasına etkisi bu dönemde de devam etmiştir. Bu dönemde Kafkaslarda önemli olaylar yaşanmakla birlikte Memlükler ile olan iyi münasebetler devam ettirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Canibek Han, tahtta çıktıktan hemen sonra Memlük Devleti'ne Karabahadır liderliğinde zengin hediyelerle dolu bir elçilik heyeti göndermiştir. Söz konusu Altın Orda elçileri Memlük Sultanı Kalavun'a altı şahin, samur derileri ve buna ek olarak birkaç köle getirmişlerdir.³⁰⁸

İslam dininin Altın Orda Devleti dış politikasına etki ettiği konulardan biri de Venedikliler ile olan ilişkiler olmuştur. Kırım yarımadasının Azak şehrinde 1343 yılında bir sokak kavgası meydana gelmiş ve bu kavga sonucunda Andreolo Civrano adındaki bir Venedik tüccarı, ona tokat atan Müslüman Altın Orda tüccarı Ömer Hoca'yı öldürmüştür. Akabinde olay daha da büyüyerek Azak'da bulunan Avrupalı birçok kişi yağmalanıp öldürülmüş kurtulanlar ise İtalya'ya dönmüşlerdir.³⁰⁹ Canibek Han, bu duruma çok sinirlenmiş ve ekonomik yaptırım kararı almış ve bütün İtalyan tacirlerin beş yıl süreyle Azak'tan kovulmalarını emretmiştir. Venediklilerin 1344 yılında Cenevizliler ile ittifak kurma yoluna gitmeleri ve Ömer Hoca'nın katilini Altın Orda yasalarınca yargılanmasını reddetmeleri üzerine Canibek Han, Kefe'ye bir ordu yollamıştır.³¹⁰ Ancak Tatar orduları, 1344 yılındaki başarısız kuşatmalarından sonra 1346-1347 yıllarında tekrar kuşatma girişimlerinde bulunmuşlar hatta kuşatma sırasında hayvan cesetlerini³¹¹ mermi olarak kullanmışlardır. Sonunda Ceneviz Garnizonu şehri terk ederek Konstantinopolis'e doğru yol almıştır. Kırım'daki kolonilerin uğradığı saldırılar İtalya'daki fiyatların %100 artmasına sebep olmuş, Kuzey'den ithal edilen tahıl ve tuz alımının sona ermesi nedeniyle açlık patlak vermiştir.³¹² Canibek Han'ın Venediklilere karşı yaptığı son sefer 1349 yılında yapılmıştır. Pisa halkı dâhil Ceneviz ile Venediklilerin malları yağmalanmıştır. Daha sonra Kefe'deki

³⁰⁷ **Sagdeyeva**, s.24-30.

³⁰⁸ **Zakirov**, s.90.

³⁰⁹ **Poçekayev** (2012), s.134.

³¹⁰ **Koç**, s.88.

³¹¹ Altın Orda Han'ı Canibek, Kefe şehrinin teslim olmasını umarak veba ile enfekte olmuş cesetlerin duvarlarından mancınık yapılmasını emretmesi tarihe ilk biyolojik silah olarak geçmiştir. Gemilerle geri dönen Cenevizliler Vebayı Avrupa içlerine taşıyarak nüfusun üçte birinin ölmesine neden olan salgının patojenlerini taşıma görevi görmüşlerdir. Bkz. **Balari, Mişel** (2016), "Genueztı i Zolotoya Orda", *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.601.

³¹² **Çerkas, Boris** (2010), "Pohid hana Canibeka na Pravoberejnu Ukrainu 1352 r.", Vidp. red. Smolii, V *Ukraina v Tsentralna-shidniy Evropi*, Kiyiv, institut İstorii Ukraini, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini, s.15.

Ceneviz filosunun Azak Denizine girmesiyle Canibek'in ordusu bombardıman yağmuruna tutulmuş akabinde ise bir barış antlaşması imzalanmıştır.³¹³

Diğer Altın Orda hanlarına nazaran Canibek Han döneminde Memlükler ile olan ilişkilerin çok kısıtlı olduğu görülmektedir. Buna neden olan olay ise Güneybatı kesiminde Osmanlı Devleti'nin Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetmesi ve 1356 yılında Çanakkale üzerinden geçerek Balkan coğrafyasını etkisi altına almaya başlamış olmasıdır. Bundan dolayı Altın Orda'nın boğazlardan Akdeniz'e ulaşma imkânı kalmamış ve Bizans ile olan ilişkiler önemini iyice kaybederek Memlükler ile olan bağlantısı da kaybolmaya başlamıştır.³¹⁴

Kafkaslarda yaşanan önemli olaylar ile ilgili olarak Canibek Han'ın Kafkasya bölgesini ele geçirme isteğinde İslam dininin etkisi oldukça hissedilmektedir. Söz konusu Canibek Han dönemi için Kafkasya'da mücadele edilen devlet artık İlhanlılar olmamıştır. Ebu Sa'id Han'ın 1335 yılında vefat etmesinden sonra İlhanlı Devleti tarih sahnesinden çekilerek yerini Çobanoğullarına bırakmıştır. Çobanoğullarından Melik Eşref, Azerbaycan bölgesinde çok zalim bir hâkimiyet kurmakla birlikte halk, toprak sahipleri ve tüccarlar bu durumdan oldukça etkilenmişlerdir.³¹⁵ Kendi tebaasının şikâyet ettiği konular Melik Eşref'in kendi öz kızıyla evlenmesi³¹⁶, türlü türlü sebepler bahane ederek adam öldürmesi, haremni tebaasındaki ailelerin kadınları ve kızlarıyla doldurmasıdır. Bütün bu zulümlerden bıkan halk ve âlimler, komşu ülkelere taşınmaya başlamıştır. Hâce Şeyh Keçeci Şam'a kaçarken Hâce Safiu'd-din Erdebîlî Gîlân'a, Kadı Muhiddin Berdâi ise Saray şehrine gitmişlerdir.³¹⁷

İran'da meydana gelen ayaklanmalar neticesinde Melik Eşref yönetimi altında olan bölgelerden birçok şeyh ve hoca, Saray şehrine kurtuluş aramaya gitmişlerdir. Birçok din âliminin başkent Saray'ı tercih etmesi, Altın Orda Devleti'nde Müslüman topluluğun varlığının gelişmiş bir yapısının olduğunu ve bu kişilerin Saray'da yer bulabildiğini göstermektedir. Bu âlimlerden Muhiddin Berdâi, Saray Berke'de öğretmenlik yapmış ve ünü giderek yayılmıştır. Bir vaazında “*Canibek Han, Allah onun tanıklığını kutsasın*” şeklinde bir ifadesi mevcuttur.³¹⁸

³¹³ Poçekayev (2012), s.136.

³¹⁴ Devlet, s.113.

³¹⁵ Yakubovskiy, s.159.

³¹⁶ Melik Eşref, kendi kızına âşık olmuş ve Tebriz ulemasına “ Bir kimse ağaç dikse ve onun meyvesi olgunlaşsa kendi mi yesin, başkasına mı versin ?” diye sormuş. Ulemalarda “kendisi de yese olur, başka bir kişiye verse de olur!” diye cevap vermişlerdir. Melik Eşrefin buradaki niyeti öz kızını kendisine almak olmuş ve bu isteğini de yapmıştır. Bkz. **Ötemiş Hacı**, s.53.

³¹⁷ Kamalov (2007), s.82.

³¹⁸ Galiahmetova, Gulusya (2007), *İslam v Zolotoy Orde:Traditsii Religioznovo Opita*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan Institut İstorii im., s.62.

Canibek Han'ın Azerbaycan üzerine sefere çıkmasında Şeyh Muhiddin Berdâi'nin ve İran coğrafyasının çeşitli bölgelerinden gelen Müslümanların yaptıkları çağrılar etkili olmuştur. Nitekim Tebriz, Serab, Erdebil, Beylekan, Berda'a ve Nahcivan şehirlerinden Saray'a gelen birçok kişi Canibek Han'ı Azerbaycan üzerine sefere çıkması konusunda teşvik etmişlerdir. Bunun yanında Saray Cami'nde sürekli vaazlar veren Kadı Muhiddin Berdâi, Melik Eşref'in zulümlerini anlatmış ve Cani Bek'in de bulunduğu bir vaazında, Tebriz halkını bu zalimden kurtarmanın dini bir vazife olduğunu ve zalime karşı bir sefer yapılmasını istemiştir.³¹⁹ Bunun üzerine derhal sefer hazırlıklarına başlayan Canibek Han, 1357 yılında ordusuyla birlikte Tebriz üzerine hareket etmiştir. Bu haberi alan Melik Eşref, etrafındakilerin kendisinden para koparmak için yalan haber uydurduklarını düşünerek başta inanmadıysa da daha sonra işin ciddi bir boyutta olduğuna karar verip altın, gümüş, 400 deve ve 1000 katır ile birlikte hanımını ve evlatlarını Ucân bölgesine göndermiştir.³²⁰

İki ordu Tebriz bölgesinde karşı karşıya gelmiş ve Canibek Han'ın ordusu, Melik Eşref'in kuvvetlerini büyük bir bozguna uğratmıştır. Kaynaklarda iki ordunun sayısı hakkında çeşitli rakamlar yazılırken Altın Orda ordusunun sayısı 100-300 bin civarı Melik Eşref'in ordusunun ise 17-18 bin civarı olduğu yazılmaktadır.³²¹ Savaş sonrası Canibek Han, Melik Eşref'i öldürmek istemediyse de Kadı Muhiddin Berdâi'nin telkinleri doğrultusunda idam emrini vermiştir.³²² Bu habere çok sevinen Tebriz halkı, büyük bir mutluluk yaşamış ve Canibek Han'a dualar etmişlerdir. Tebriz'i ele geçiren Altın Orda Han'ı bir gece Tebriz'de konaklamış akabinde ise sabah namazını şehir ahalisi ile birlikte Gali-Şah Cami'sinde kılmıştır.³²³ Berke Han döneminden itibaren Altın Orda hanları tarafından ele geçirilmek için verilen mücadeleler Canibek Han'ın Tebriz şehrini ele geçirmesiyle nihayet başarıya ulaşmıştır. Tebriz şehrinde "*Sultan Adil Canibek Han*" sıfatıyla paralar darp ettiren³²⁴ Canibek Han, oğlu Berdibek'i vali olarak bırakarak başkent Saray şehrine doğru yola çıkmıştır.³²⁵ Canibek'in Melik Eşref'e karşı zafer kazanması onun Irak ve İran coğrafyasında kuvvetli bir nüfuz kazanmasını neden olmuştur.³²⁶

Canibek Han döneminde Memlûk Devleti'ne sadece iki defa elçilik heyeti gönderilmekle beraber ilk elçilik heyetini tahta çıktıktan sonra gönderdiği bilinmektedir.

³¹⁹ **Hesamipour Khelejani Ahmad** (2013), İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri, (Doktora), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.96.

³²⁰ **Kafalı** (1976), s.84.; **Gökbilgin** (1972), s.32-33.

³²¹ **Poçekayev** (2012), s.137.

³²² **Kamalov** (2003), s.100-101.

³²³ **Fahredden** (2003), s.60.

³²⁴ **Sagdeeva**, s.29.

³²⁵ **Yakubovskiy**, s.161.

³²⁶ **Khelejani**, s.97.

İkinci ve son elçilik heyeti ise İran bölgesini fethettiğini bildirmek için göndermiştir.³²⁷ İbn Şubha söz konusu elçilik heyeti hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

*“758 senesi Şaban ayında (Temmuz 1357) Canıbek Han’dan gelen elçiler Şam’a vardılar. Canıbek Han’ın Horasan’a gelip orasını istila ettiğini oraları Eşref b. Timürtaş’ın zulmünden kurtardığını ve Han’ın ordusunun 700.000 civarında olduğunu haber verdiler. Onların Mısır’a varmaları çok ihtişamlı idi. (Elçiler) altın işlemeli elbiseler giymişlerdi. Mısır’a vardıklarında onlara çok hürmet edildi ve getirdikleri hediyeler memnuniyetle kabul edildi.”*³²⁸

³²⁷ Gökbilgin, s.36.

³²⁸ İbn Şubha’dan aktaran Gökbilgin, s.55.

III. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ MİMARİSİ VE SOSYO-KÜLTÜREL HAYATINDA İSLAM

3.1. İslam Dininin Altın Orda Mimarisine Etkisi

3.1.1. İslam Dininin Etkisiyle Altın Orda Devleti'nde Başkentlerin Oluşumu

Altın Orda hanlarının, bir Türk medeniyeti inşa etmelerinde İslam dini, tesirini oldukça kuvvetli hissettirmiş ve en çok etki ettiği alanlardan birisi de devletin mimari yapısı olmuştur. Devlet kuruluş yıllarında konargöçer bir toplum yapısına sahip iken İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte yerleşik hayatı benimsemiştir. Devletin mimari yapısı İslam dininin çatısı altında şekillenmeye başlamıştır. Berke Han döneminde başlayan İslamlaşma hareketleri Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde etkisini iyice arttırmış ve bununla birlikte şehirlerin gelişimini de etki ederek mimari yapıda altın bir çağ yaşanmasını sağlamıştır. Diğer Türk İslam devletlerinde olduğu gibi ülkede zaman içerisinde çeşitli türbeler, camiler ve minareler inşa edilmeye başlanmıştır.

Müslüman ülkelerdeki İslam mimarisi sadece camilerle değil, diğer bazı kurumlar da bağlantılı olmuştur. Bu kurumlar arasında medreseler oldukça önemli mimari yapılar arasında sayılmaktadırlar. Her şeyden önce medreseler, İlahiyat (Kur'an ve hadis) ve hukuk (fıkıh) öğretilen yükseköğretim kurumları olmuşlardır. Genellikle bu bilimlerle birlikte matematik, retorik(Söz söyleme sanatı), dilbilim ve tıp alanlarında da eğitim verilmiştir.³²⁹ Medreselerde yetişen din âlimleri, kadılar, diplomatlar, medrese eğitimini tamamladıkları için dinin dayanağı olmuşlardır. İslam dininin Altın Orda Devleti'nde yaşanan bu önemli gelişmedeki etkisi hiç şüphesiz Altın Orda'yı Türk İslam medeniyeti dairesinin içerisine sokmuş ve devletin mimari bir yapı kazanmasını sağlamıştır. Bu önemli gelişmenin ilk aşaması Batu Han döneminde kurulan ilk başkent Saray Batu ile başlamıştır. Sonrasında

³²⁹ Bozkurt, Nebi (2003), "Medrese", *DİA*, C:28, Ankara, s.326-327.

Berke Han'ın mimari faaliyetleri ve Özbek Han'ın inşa ettiği "Yeni Saray (Saray El Cedid)" adlı başkent ile birlikte giderek gelişme göstermiştir.

Altın Orda Devleti'nin ilk başkenti olan Saray Batu, II. Kıpçak seferi dönüşünde İtil nehrinin sol kıyısında Batu Han tarafından kurulmuştur. Söz konusu şehir, ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı zaman içerisinde büyük bir gelişme göstererek bölgenin önemli şehirlerinden İdil Bulgarlarının başkenti Bulgar'ı gölge de bırakmış ve bölgenin en önemli siyasi ve ticaret merkezi haline gelmiştir.³³⁰ Batu Han devri ile ilgili olarak onun şehir hayatına ve ticarete verdiği önem hakkında XIII. yüzyılda yaşamış olan Cüzcanî "*Tabakât-i Nâsirî*" adlı eserinde şu bilgileri vermiştir:

"Son derece adil bir adam olan Batu, Müslümanlara(tüccarlara) dostça muamele eder, onun himayesi altında Müslümanlar rahat hayat sürerdi. Ordugâhında ve kabilesinin içinde imamlar ve cemaati bulunan camiler kurulmuştu. Türkistan Müslümanları onun himayesi altında büyük bir refah ve sağlam bir güvenlik içinde yaşıyorlardı."³³¹

Cüzcanî'nin aktardığı bilgilerden Batu Han'ın ticarete ve şehir hayatına verdiği önem açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Batu Han'ın Müslüman tüccarlara karşı gösterdiği iyi muamelenin yanında Bulgar, Saray gibi şehirlerde Abbasi halifesi Nasıreddin'nin³³² adına bastırılmış paralar bulunmaktadır.³³³ Bu paraların Abbasi halifesi adına bastırılmış olması ve Müslüman tüccarlara karşı gösterilen iyi muamele Müslümanların başkent Saray şehrine daha sık uğramalarına sebep olmuş ve şehir bununla orantılı olarak gelişmeye başlamıştır.

Batu Han'ın ardından Altın Orda tahtına geçen Berke Han, İslam dini ile bütünleşip Müslüman olduktan sonra Saray Batu'yu yeniden inşa etmeye başlamıştır.³³⁴ Saray Batu ve Saray Berke dönemin tarihçileri tarafından tek bir şehir olarak ifade edilmiştir. Berke Han döneminde İlhanlılar ile yaşanan mücadelelerden dolayı Fars kökenli tarihçiler, Altın Orda başkentini Saray Batu olarak ifade etmişlerdir. Çünkü Batu Han döneminde Altın Orda Devleti, İlhanlılarla iyi ilişkiler kurulmuştur. Müslüman din adamları ise Berke Han'ın

³³⁰ **Kanlıdere, Ahmet, Kemaloğlu İlyas** (2020), *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.284.

³³¹ **Cûzcânî**, s.136.

³³² Halife Nasıreddin(1180-1225) bir görüşe göre Harzemaşahların Bağdat'a yürümesinden korkarak Cengiz Han'dan yardım talep etmiştir. Bkz. **Hartmann, Angelika** (2006), "Nâsir-lidînillâh", *DİA*, C:32, s.399-400. Ekrem Kalan Batu döneminde Halife Nasır adına basılan sikkenin nedenini Halifenin Moğollarla ittifak yapmasına bağlamaktadır. Bkz. **Kalan** (2012),s.26.; Abbasi halifeleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. **Bozkurt, Nahide** (2014), *Abbasîler*(750-1258), Ankara, İsam Yay..

³³³ **Sagdeeva**, s.7; **Kalan** (2012), s.26.

³³⁴ Tarihi kaynaklarda Saray şehri, Saray Berke olarak geçmektedir. Batu döneminde kurulmuş olan Saray Batu ile Saray Berke aynı şehirdir. Ancak muhtelif kaynaklarda iki farklı şehir olarak ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. **Kalan** (2009), s.449-462.

Müslüman olması ve çeşitli dini yapılar inşa etmesi sebebiyle aşkenti Saray Berke olarak ifade etmişlerdir.³³⁵

İslam dinine girmesi ve Müslüman devletlerle geliştirdiği münasebetler neticesinde başkent Saray'da cami, medrese, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa edilmeye başlanmıştır.³³⁶ Bu inşaatlarda Kafkasya, Mısır, Bizans ve Rusya gibi çeşitli ülkelerden gelen ustalar çalıştırılmıştır. Ancak şehir hayatının kültür seviyesi, Harezmli Müslüman bilgin, sanatkâr, mimar ve zanaatçı ustaların elinde olmuştur.³³⁷ Berke Han döneminde Saray Berke'de Büyük Ulu cami ve bir hamam inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra, Altın Orda şehirlerinin çeşitli bölgelerinde camiler ve büyük mezarlıklarda camiler inşa edilmiştir. Söz konusu bu meydana yapılan kazılarda pişmiş tuğladan yapılmış çift odacıklı tuvalet kalıntıları bile bulunmuştur.³³⁸

Orta Çağ döneminin önemli tarihçilerinden olan İbn Arapşah, "Acaibu'l Makdûr" adlı eserinde Saray şehri ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

*"Deşt-i Kıpçak'ın başkenti Saray şehridir. İslamî mimari tarzına göre kurulmuştur ve zevkli bir yapılanması vardır. Sultan Bereke, İslam'ı kabul ettikten sonra bu şehri kurdurdu. Onu kendisine Daru's-Saltana (başkent) olarak seçti. Bozkır halklarını İslam dinini kabule teşvik edip, onlara kol kanat gerdi. Böylece bozkır hayır ve bereket diyarı haline geldi ve daha önce Deşt-i Kıpçak denilirken onun adına izafeten Deşt-i Bereke dediler."*³³⁹

Ayrıca Saray şehri, bir zaman sonra bilim merkezi haline gelmiştir. Kısa sürede Saray Berke, eğitime verdiği önem sonucunda ünlü söz yazarları yetiştirmiştir.³⁴⁰

El Ömeri Saray şehri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

*"Saray şehrini Berke-Han Turan nehri 148 sahilinde kurdurdu. Şehir, çevresinde sur bulunmayan çorak bir arazidedir. Hanın sarayı oldukça büyüktür ve tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunur. Sarayın çevresi beylerin oturması için yapılmış hisarlarla çevrilidir. Bu saray onların kışın yaşadıkları yerdir. Nehir, Nil'den üç misli veya biraz daha büyüktür. Bu nehirde Rus ve Saklabların 150 ülkesine giden büyük gemiler yüzer. Esasen bu nehir Saklabların³⁴¹ topraklarından doğar."*³⁴²

³³⁵ Yegorov V. L. (2010), *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Moskva, Krasand, s.112-113.

³³⁶ Kemaloğlu, İlyas (2009), "Saray", *DİA*, C:36, s.122.

³³⁷ Kitapçı (2005), s.246.

³³⁸ Hadırova, X.G. (2008), "Arhitektura Gorodov Zolotoy Ordı", *İzvestiya KazGASU*, C:9, Kazan, s.33.

³³⁹ İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur(Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev. Batur Ahsen(2012)), İstanbul, Selenge Yayınları, s.136.

³⁴⁰ Ballod, Frans (1998), "Starıy i Novıy Caray, Stalistsı Zolotoy Ordı", *Tatar Arheologiyase Kazan*, Tatarstan Fenner Akademiyasenen Tarih İnstitutı, s.16.

³⁴¹ Saklab: Ortaçağ İslam kaynaklarında Slavlara verilen isim. Kaynaklarda Sakalibe, Saklab olarak da geçmektedir. Saklablar ile ilgili olarak bkz. Taşağıl, Ahmet (2009), "Sakâlibe", *DİA*, C:36,s.3-4.

³⁴² El Ömeri, s.128.

Yakubovski, Rus Arkeolog Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazılardan şehirde zanaat sektörünün oldukça gelişmiş olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle bronz ve bakır kaplar dışında 70 hava deliği olan büyük bir demir ocağının bulunduğunu, çok sayıda sırlı ve sırsız, tezyinatl-ı-tezyinatsız çini kaplara rastlanıldığını aktarmaktadır. Söz konusu bu kapların üstünde Arapça yazılar ve bitki süsleri bulunmasının yanında Saray'daki bu çinicilik örneklerinin Harezmi etkisi altında ortaya çıktığını ifade etmektedir.³⁴³ Bilindiği üzere Çini sanatı, Türk-İslam sanatında büyük bir gelişme göstermiştir. Karahanlılar, Gazneliler ve Harzemşahlar'dan itibaren kullanılmaya başlayan Çini sanatı, İlhanlılar döneminde çok daha yüksek bir ivme kazanmıştır.³⁴⁴ Son derecede gelişmiş olan bu zanaat kolu, Altın Orda Devleti'nin İslam dinine girmesiyle de cami, medrese, türbe ve sarayların dış ve iç duvarlarında da kullanılmaya başlanmıştır.³⁴⁵

Berke Han döneminde Saray Berke'de İslam dininin giderek yayılması konargöçer yaşam tarzını benimseyen Türkler ile Moğolların yaşayış tarzlarını da giderek değiştirmiştir. Nitekim Orta Asya bölgesinden gelen Türkler ve Moğollar, konargöçer yaşam tarzının önemli bir ögesi olan çadır şehircikleri kurmuş ve buralarda yaşamışlardır. Bu kurmuş oldukları çadır kentlerin yerini daha sonra tuğladan inşa edilen evler almaya başlamış ve Altın Orda topraklarındaki şehirler, giderek Orta Asya'daki Müslüman şehirlere benzemeye başlamıştır.³⁴⁶ Altın Orda şehirlerinde evlerin inşa edilmesinde daha çok tuğla ve güçlendirilmesi için içine kalay karıştırılarak hazırlanmış kil ve ahşap kullanılmıştır. Günümüzde bile formülü bilinmeyen sert ve dayanıklı bir çimento kullanılarak inşa edilen binaların duvar süslemeleri büyük bir ustalıkla ve özgünlükle yapılmıştır. Refah seviyesi yüksek kişilerin evlerinin hem iç tasarım hem de dış tasarımları rengârenk çinilerle süslenmiş ve bahçelerinde fiskiyeler inşa edilmiştir.³⁴⁷

Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği dönemlerinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde giderek gelişen şehir yerleşmesinde birçok önemli buluntu bulunmuştur. Buna göre 1964 yılında A.G.Muhammediyev adlı arkeolog tarafından yapılan kazılarda duvarları astarlı pişmiş tuğladan örülmüş bir yeraltı sığınağı keşfedilmiştir. Ayrıca sığınağın odalarının ocaklarla değil mangallarla ısıtıldığı anlaşılmıştır. Bunların dışında sıva, alçı panel parçaları ve oyma pencere çerçeveleri ile birlikte büyük bir hendek bulunmuştur. Söz konusu

³⁴³ Yakubovskiy, s.125-127.

³⁴⁴ Yetkin, Şerare (1993), "Çini", *DİA*, C:8, s.329.

³⁴⁵ Yakubovskiy, s.129.

³⁴⁶ Devlet, s.172-173.

³⁴⁷ Kalan (2009), s.457.

hedeğin içinde çok sayıda gündelik ev eşyaları, ocak, yeşil ve sarı boyalı Minai tekniği³⁴⁸ ile yapılmış seramikler bulunmuştur.³⁴⁹

Altın Orda'daki birçok şehrin ortaya çıkışı, XIV. yüzyılın ilk çeyreğine aittir. Bu Özbek Han'ın ve daha sonra oğlu Canibek'in kentsel planlama politikalarından ve bu hanların hükümdarlığı sırasında Altın Orda'nın en büyük güce ulaşmasından kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz, şehirlerin büyümesi, İslam dininin kabul edilmesiyle de bağlantılı olmuştur. Büyük ölçüde Harezmli tüccarlar tarafından başlatılan bu hareket, Doğu'nun çeşitli Müslüman ülkelerindeki nüfusun, Altın Orda Devleti'ne daha fazla göç etmesine katkıda bulunmuştur.³⁵⁰

Özbek Han tarafından bugünkü Tsarevskiy³⁵¹ köyünün olduğu yerde dönemin kaynaklarında "Saray el Cedid" olarak geçen yeni bir başkent inşa ettirmiştir. Şehrin kuruluş tarihi hakkında İbn Arabşah, Saray el Cedid'in 63 yıl varlığını korumuş olduğunu ifade ederek şehrin, 1332 yılında kurulmuş olduğu bilgisine ulaşmamıza olanak sağlamıştır.³⁵²

Eyyübi ailesine mensup coğrafyacı ve tarihçi Ebü'l Fida, Saray Berke'nin konumu ile alakalı olarak eseri "Takvim 'ul-Buldan" da şu bilgileri vermektedir:

"Berke Han ülkesinin başşehri olup yedinci iklimdedir.³⁵³ Ortalama 75.derece boylamda, 48.derece enlemedir. Saray, büyük bir şehir olup, kuzey ülkelerine hâkim Tatarların ülkesinin bir merkezidir. Şimdi oranın sahibi Özbek'tir. Saray, düz bir yerde Hazar denizi onun güneydoğusundadır. Yakınında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Etil nehri akar. Hazar denizine dökülür. Saray şehri Etil nehrinin kuzeydoğu kıyısında olup Türk kölelerin satıldığı büyük bir limandır."³⁵⁴

Berke Han döneminde olduğu gibi Özbek Han da Altın Orda şehirlerinin inşa edilmesinde oldukça aktif bir rol oynamıştır. Özbek Han, Saray el Cedid'in inşası haricinde

³⁴⁸ Minai Tekniği, Farsça kökenli bir kelime olmakla birlikte İran'da topraklarında kurulmuş Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde ortaya çıkmış bir Türk-İslam tekniğidir. Detaylı bilgi için bkz. **Öztürk Mine** (2009), "Seramik Eğitimi Veren Fakültelerde Selçuklu Çini Sanatının Uygulanması", (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, s.76.

³⁴⁹ **Öztop, Ceren** (2018) "Altın Orda Arkeolojisi ve Türbeleri Üzerine bir Deneme", (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.45-46.

³⁵⁰ **Zilivinskaya, E.D** (2012), "Struktura Zolotoordinskih Gorodov Vo Vremena Hana Uzbeka", *İslam i Vlast Zolotoy Orde*, İstitut İstorii im. Ş.Mercani, s.157.

³⁵¹ Tsarevskiy köyü, günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde bulunan Volgograd Oblastına bağlı bir köydür.

³⁵² **İbni Arabşah**, s.137.

³⁵³ Ekvatordan kuzey kutbuna doğru yeryüzü yedi bölgeye ayrılır. Bu bölgelerden her biri iklim olarak adlandırılmakla birlikte iklim kelimesi Grek dilindeki "meyil" kelimesinin Arapçaya geçmiş halidir. Ebü'l Fida, yeryüzünün taksimi konusunda Batlamyus sistemi ve İslam Coğrafyasının mevcut bilgilerini sentez yaparak bir yöntem geliştirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. **Ak Mahmut** (2000), "İklim", *DİA*, C:32, İstanbul, s.28-30.

³⁵⁴ **Ebü'l Fida**, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, (Çev. Şeşen, Ramazan (2017)), İstanbul, Yeditepe Yayınevi, s.192. Ebü'l Fida, İnsanların oturmasına elverişli bölgeleri 10'uncu ile 50'inci kuzey paralelleri arasını 7 iklime ayırır. Birinci iklim 10.derecede başlayıp, 50.derece ve 52.derece paralelinde yedinci iklim son bulur. Bkz. Ebü'l Fida, s.13.

eski başkent Saray Berke’de birçok imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Özbek Han saltanatında Saray el Cedid’e birçok cami, medrese, türbe ve saray inşa etmiştir. Ancak söz konusu bu inşa edilen yapılardan günümüze birkaç bina ve çok renkli seramik ile mozaik parçaları ulaşmıştır.³⁵⁵ İbn Battuta tarafından Saray el Cedid hakkında bilgiler verilmiştir. İbn Battuta, başkent Saray el Cedid için şu bilgileri vermektedir:

“Sera şehri, koca bir ovaya kuruludur; çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindendir. Kalabalık nüfusu cadde ve sokakları tıklım tıklım dolduruyor. Çarşıları şirin, yolları geniştir. Şehri gezmek, genişliğini anlamak için oranın kodamanlarıyla atlarımıza bindik. Sabahın erken saatlerinde yola koyulduğumuz halde şehrin öteki ucuna ancak öğleden sonra varabildik! Namazı orada kılıp yemek yedik. Tekrar konak yerine döndüğümüzde neredeyse akşam oluyordu! Başka bir gün şehri enlemesine dolaştık gidiş gelişimiz tam yarım günümüzü almıştı. Şehir baştan aşağı binalarla donanmıştır. Evler arasında ne bostan var ne köhne yapılar! Şehirde ön üç büyük Cuma cami var; bunlardan biri Şafillere ait. Küçük namazgâhları ise sayılamayacak kadar çok! Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğolların bir kısmı Müslümandır. Ayrıca As denen bir ırks var ki hepsi Müslüman. Kafkak Cerkes Rus ve Rumlar da yaşıyor burada. Onlar Hristiyandır. Bu taifelerin her biri kendine ait bir semtte oturuyor. Her taifenın kendine ait çarşıları var. Tüccarlar; Irakayn, Mısır ve Suriye’den gelen yabancılar, getirdikleri ticaret eşyalarının korunması için surla çevrili özel bir semtte oturuyorlar. Hükümdarın sarayına "Altuntaş" deniliyor”³⁵⁶

Özbek Han’ın hükümdarlık döneminde başkent Saray el Cedid, tam bir şehir görünümü kazanmıştır. Bu dönemde camiler, medreseler, kervansaraylar ve hamamlar ile süslenmiştir. Saray şehri adeta doğulu şehir görüntüsü kazanmakla birlikte olağanüstü su dağıtım sistemiyle hayli incelikli bir şehir hüviyeti kazanmıştır. Payitaht Saray şehrinin mimarisi ise Bulgar mimari özelliklerinin yanında zaman içerisinde Altın Orda’ya özgü mimari bir karakterde kazanmıştır.³⁵⁷ Aynı zamanda Özbek Han vefat edince başkent Saray el Cedid’e gömülmüştür. Şehir merkezinin alanı yaklaşık 2 km² alanı kaplamaktadır. Buradan hareketle Saray el Cedid’in Altın Orda’daki en büyük ikinci şehir olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁸

³⁵⁵ Akıncı, Meltem (2020), "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray El Cedid Örneğiyle)" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C:3, S:2, s.471.

³⁵⁶ İbn Battûta, s.517-518.

³⁵⁷ Rorlich, s.60-61.

³⁵⁸ Yegorov, s.113.

Büyük ölçüde Volga Bulgaristan ve Harezm bölgesi sayesinde Altın Orda Devleti'nde kabul edilen İslam dini, egemen bir konum elde etmiştir. Tarım kent uygarlığının taşıyıcıları olan Bulgar ve Harezm ustaları, Altın Orda Devleti'nde kültür, mimarlık ve el sanatlarının gelişiminde özel bir rol oynamışlardır.³⁵⁹ Bütün bunların yanında Altın Orda mimari sanatı, diğer İslam devletleri ile olan ilişkilerden de etkilenme imkânı bulmuştur. Mısır Memlûk etkisinin dışında özellikle Selçuklu mimari sanatı kendisini oldukça kuvvetli bir şekilde hissettirmiştir.³⁶⁰

3.1.2. İslam Dininin Etkisiyle Altın Orda Şehirlerinin Gelişimi ve Mimari Yapılar

Şehir, özel işlevlere sahip bir yerleşim yeri olarak kabul edilmesinin yanında medeniyetin vazgeçilmez bir özelliği olmuştur. Şehir, her zaman etnik ve etno kültürel süreçlerin hızlandırıcı rolünü oynamış, maddi kültürün oluşumunda aktif katılımcı bir rol üstlenmiştir. Özellikle Altın Orda hanlarının İslam dinine girip Müslüman olmalarıyla şehirlerin gelişimi de buna paralel olarak bir gelişme göstermiştir. Altın Orda topraklarındaki şehirlerin yoğun inşaatı, Volga bozkırlarında İslam kültürünün yayılmasında güçlü bir etken olmuştur.³⁶¹

Altın Orda şehirlerinde tüm kamu binaları; camiler, minareler, türbeler, hamamlar ve soyluların sarayları yanmış tuğladan, sıradan konutlar ise ahşap çerçeve yapıları kullanılarak inşa edilmiştir. Bunların yanında Altın Orda şehirlerinde farklı güzel yapılarda inşa edilmiştir. İnşa edilen yapılar arasında göletler, kuyular, su kemerleri, çeşmeler, su boruları kanalizasyon ve umumi tuvaletler bulunmaktadır. Alt Volga bölgesinin en büyük kentsel merkezleri Ukek, Tsarevskoye, Selitrennoe ve Şarenıy Bugor(Astrahan) şehirleridir. ³⁶² Bu şehirlerin yanında Kırım'da Solhat (eski Kırım), Transdinyester'de Akkerman, Güney Ural'da saraçık, Don bölgesinde Azak, Mordovya'da Mohşa, Kafkaslarda Culat şehirleri üst düzey gelişim mimarisine ulaşmıştır.³⁶³

Yukarı Volga bölgesindeki en önemli şehir yerleşmesi ise Altın Orda Devleti'nin kurulmasından önce önemli bir ticaret merkezi olan Bulgar şehridir. Söz konusu şehir, IX.-

³⁵⁹ Valeeva-Suleymanova, G.F., s.19.

³⁶⁰ Devlet, s.175.

³⁶¹ Malov, Malişev, Rakuşin, s.98.

³⁶² Nedaşkovskiy (2012), "İstoriçeskiye Osobennosti Zolotoordinkovo Goroda", *Uçene Zapiski kazanskovo Universiteta*, Kazan, s.9.

³⁶³ Hadırova, s.33.

XII. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur.³⁶⁴ Batu Han komutasındaki Moğollar tarafından istila edildikten sonra Altın Orda'nın ilk merkezi ve sikke bastırıldığı önemli merkezlerden biri olmuştur. Arkeolojik buluntuları günümüze kadar ulaşan, Bulgar mescitleri, medreseleri, hamamları, imalathaneleri ve sarayı ile tipik bir Türk-İslam şehri görünümünde olmuştur.³⁶⁵ Özbek Han döneminde XIV. yüzyılın ortalarında, Bulgar'daki Ulu Cami iki kez yeniden inşa edilmiştir. Cami, 40 x 40 m'lik büyük bir yapı olmakla birlikte çok sütunlu bir salona, portal girişe, ekli Kuzey cepheye ve 26-30 m yüksekliğinde sütunlu bir minareye sahiptir.³⁶⁶ İslam mimarisinin bir başka anıtı olan Küçük Minare, XIV. yüzyılın ortalarında bir Müslüman mezarlığı ile birlikte inşa edilmiştir. Küçük Minare, mimarisi ve oyma dekoruyla Doğu mimarisinin (Azerbaycan) mimari eserleri arasında özel bir yere sahip olmuştur.³⁶⁷ Küçük Minarenin girişi burmalı bir silme ile çevrelenmiş, köşeleri bitkisel motifli rozetlerle kapının çevresi palmetlerden oluşan bitkisel bir motifle süslenmiştir. Söz konusu minarenin rozetleri, Özbek Han Camisinde bulunan rozetlerle çok benzerlik göstermektedir.³⁶⁸

Sovyetler Birliği döneminde 1938 yılında yapılan kazılarda XIII.-XIV. yüzyıla ait ahşap ev kalıntıları, taş köprü, taş inşaatlar, su yolları, taş ve kerpiçten yapılmış bir hamam bulunmuştur.³⁶⁹ Hamamlar, Ortaçağ Müslüman kentlerinin yaşamında önemli bir rol oynamakla birlikte bu tür hamamlar dinlenme yeri, manevi aktiviteler vb. roller üstlenmişlerdir. Bulgar hamamlarından bazıları yanmış tuğladan, diğerleri ise kare tuğla kullanılarak kireçtaşından yapılmıştır. Hamamların iç duvarları çeşitli renklerde (koyu kırmızı, pembe, mavi, gri) sıvanmıştır. Kentte arkeologlar, XIV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen beş büyük hamamın kalıntılarını ortaya çıkarmışlardır.³⁷⁰ İnşa edilen hamamlar; Beyaz Hamam, Kızıl Hamam, Doğu Hamamı, 2 ve 3 numaralı Hamamlardır. Söz konusu yapılardan Doğu Hamamı, XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Diğer hamam yapıları XIV. yüzyılda Özbek Han'ın yönetim yıllarında inşa edilmiştir. Hamamların mimari yapıları dikdörtgen planlı ve taştan yapılmış olmakla birlikte 3 numaralı hamam ve Doğu Hamamı tuğladan inşa edilmiştir.³⁷¹ Bir diğer hamam örneği XIV. yüzyılda ortaya çıkan Şehir el

³⁶⁴ Kurat, s.113.

³⁶⁵ Koç, s.197.

³⁶⁶ Nadirova, X.G.(2003), "Arhitekturno-prostranstvennaya organizatsiya stolitsı Bulgarskogo Ulusa Zolotoy Ordı - G.Bolgara", *İzvestiya KGASA*, s.20.

³⁶⁷ Valeeva-Suleymanova, s.22.

³⁶⁸ Zuharovna, Aygul Galiullina (2019), X-XIV. Yüzyıllarda İdil Bulgar Hanlığının Mimarisi,(Yüksek Lisans Tezi),İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.68.

³⁶⁹ Öztep, s.48.

³⁷⁰ Valeeva-Suleymanova, s.22.

³⁷¹ Zuharovna, s.114-162.

Cedid el Mahrusa'da ³⁷² (Eski Orhey) bulunmuştur. Şehir, hem hamamlarıyla hem de Altın Orda döneminde inşa edilen en büyük camiyle gelişmiş kentsel yaşamın eşsiz bir örneği haline gelmiştir.³⁷³

Mordovya'daki Mohşa şehrinde XIV. yüzyıldan kalma Altın Orda sikkeleri, silah, Özbek Han dönemine ait bir cami kalıntısı ve modern bir şehir banliyösü bulunmuştur. Söz konusu şehir, 600 yıl önce günümüzdeki Narovçat şehrinin iki katı büyüklüğünde bir alanı içermekle beraber ahşap ve taş evlerle inşa edilmiştir.³⁷⁴ Altın Orda şehirlerinde inşa edilen yapıların İslam dininin devlet içerisindeki etkisinin anlaşılması açısından önemi çok büyük olmuştur. Bir şehirde yaşayan halk kitlesinin dini, o şehrin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Kırım yarımadasında bulunan Solhat şehri, başlangıçta üç topluluk içinde Hristiyan, İslam ve Karaim-rabbanit çevresinde gelişmiştir. Ancak yol boyunca bulunan İslamî mahalleler, şehrin tüm merkezî bölümünü doldurmuş ve İslam kültürü dışındaki toplulukların inşasını zorlaştırmıştır. Solhat şehrinde ilk cami 1263 yılında Hacı Ömer el-Buhari'nin oğlunun yardım fonlarıyla inşa edilmiştir. Mengü Timur ve Özbek Han dönemlerinde Solhat şehrinin kültürel yüzü, birkaç yüzyıl boyunca sürmüş ve İslamî tarzda istikrarlı bir gelişim göstermiştir.³⁷⁵

Özbek Han'ın hâkimiyet yıllarında Altın Orda Devleti'nin doğu kanadını oluşturan Gök Orda'nın hâkimiyet sahasında da birtakım mimari yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Altın Orda ülkesinde doğudan batıya bir şehirleşme süreci başlamıştır. Nitekim Sası Buka'nın oğlu İrzen, Gök Orda'nın başına geçince Otrar, Sabran, Cend ve Barçkend'de çeşitli bayındırlık faaliyetlerinde bulunmuş ve söz konusu şehirlerde camiler, mescitler inşa ettirmiştir.³⁷⁶

İslamî gelişimde Memlûk Devleti ve özellikle Selçukluların etkisi de büyük önem arz etmektedir. Nitekim Solhat şehrinde Altın Orda dönemine ait dört cami kalıntısı bulunmuştur. Bunlardan biri XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başlangıcında Kutluk Timur'un torunu Bayboğalı Hatun tarafından inşa edilen Kurşunlu Camisidir.³⁷⁷ Diğer eserler ise Memlûklerden Kırım'a ticaret için gelen tüccarların yaptığı Sultan Baybars

³⁷² Şehr el Cedid el Mahrusa şehri günümüzde Moldovya Cumhuriyeti topraklarında bulunmakla birlikte şehrin Tatarca ismi Yangı Şehir, Yangı Şehir el Mahrusa'dır.

³⁷³ **Russev, N.D.** (1999), *Na grani mirov i epoh Goroda nizoviy Dunaï i Dnestra v konçe XIII - XIV vv*, Kişinev, Senata Visşey Antropologičeskoj Şkoli, s.9

³⁷⁴ **Lebedev, V.** (1958), *Zagadočnyj Gorod Mohşi*, Penza, Penzenskoe Knijnoe İzdatelstvo, s.20

³⁷⁵ **Kramarovskiy, Mark** (2016), "Kırım i Rum v XIII-XIV Stoletiyah (Anatoliskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)", *Zolotoordinskoe Obozreniye*, Institut İstorii İm. Ş. Marcani, s.56-61.

³⁷⁶ **Ürekli, Muzaffer** (1996), "Gök Orda Hanlığı", *DİA*, C:14, s.123.

³⁷⁷ **Kançal Ferrari**, s.389.

Camisi, Özbek Han döneminde inşa edilen Özbek Han Camisi³⁷⁸ ve Misk Camisidir. Söz konusu Baybars Camisi inşası için Sultan Kalavun, 2 bin dinar göndermiştir. Memlük hükümdarları, İslam dininin güçlendirilmesinde ve İslam'ın Altın Orda Devleti'nde resmi olarak kabul edilmesinde aktif bir rol oynamışlardır. Çünkü o zaman Kahire, Müslüman uygarlığının merkezi olarak kabul edilmektedir.³⁷⁹ Baybars Cami, Kalavun'un hâkimiyeti döneminde sağlam bir şekilde kurulmuş gibi görünse de bina hala Sultan I. Baybars adı altında yaygın olarak bilinmektedir. Cami, 19 x 15 m boyunlarında olmakla birlikte o döneme ait Kırım'daki en büyük cami özelliği taşımaktadır. Ayrıca günümüzde caminin sadece zemini ve duvarları korunmuş ve bazı restorasyonlara tabi tutulmuştur.³⁸⁰

Solhat şehrindeki diğer bir önemli yapı Özbek Han Camisidir. Söz konusu caminin giriş cephesi ve mihrabının mimari özelliği hem Memlük hem de Anadolu Selçuklu etkisini içerisinde barındırmaktadır. Özbek Han Camisinin yanında daha sonraki yıllarda İnci Hatun Medresesi inşa edilmiştir. Eserin mimari yapısında Orta Asya'dan Anadolu coğrafyasına, kadar olan mimari eserlerde çok sık rastlanılan eyvan³⁸¹ üslubu bulunmaktadır.³⁸² Medrese, Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilere göre 1333 yılında Emîrü'l-ümerâ Kılburun Bey'in kızı İnci Hatun tarafından yaptırılmıştır. Medresenin boyutu yaklaşık olarak 30,30 × 29,00 m. olmakla birlikte ana eyvanın iki yanında ve giriş eyvanının kuzeyinde büyük tonozlu dört oda, giriş eyvanının güneyinde ise dört, yan eyvanların batı taraflarında da beşerden toplam on dört küçük tonozlu oda bulunmaktadır.³⁸³ İnci Hatun Medresesinin yapı tekniği Anadolu İslam Mimarisinin karakteristik bir özelliğini taşımakla birlikte eyvan sütunları, yarım daire tonozları, XIII. yüzyılda inşa edilen Sivas'taki Gök Medresesi, Erzurum'daki çift Minare, Akşehir'deki Taş Medresesi, Sivas'taki Bürüciye Medresesi ve Aksaray'daki İbrahim-Bey Medresesi gibi Anadolu'daki İslam mimari yapısına benzemektedir.³⁸⁴

Özbek Han Cami, sekizgen sütunlara ve mukarnas³⁸⁵ süslemeli güzel başlıklara sahip olmakla birlikte Erzurum'daki çift Minareli Medrese'de ve Bulgar'daki camide benzer

³⁷⁸ Müellif Diyanet İslam Ansiklopedi Kurulu (2002), "Kırım", *DİA*, C:25, s.448.

³⁷⁹ Sayfedinova E.G.(2019), s.693.

³⁸⁰ Kañçal, Ferrari (2018), s.387.

³⁸¹ Daha çok Türk-İslam sanat mimarisinde kullanılan eyvan üslubu iç avluya açılan üç tarafı kapalı, üstü tonoz örtülü mekâna verilen isimdir. İran-Orta Asya bölgelerinde cami, medrese, bimaristan gibi mimari yapılarda sıkça tercih edilen bir üslup olmuştur. Bkz. Beksaç, Engin (1995), "Eyvan", *DİA*, C:12, s.12.

³⁸² Ferrari Nicole N.Kañçal (2015), "Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, (Ed.Öztürk Yücel), , İstanbul, 1.baskı, Çamlıca Basım Yayın, s.221.

³⁸³ Ferrari Nicole N.Kañçal (2007), "Özbek Han Camii", *DİA*, C:34,s.110.

³⁸⁴ Zilivinskaya, Emma (2015), "Cult Monuments in the Golden Horde", *Golden Horde Review*, Institut Istoriî İm. Ş. Marciani, No:4, s.62.

³⁸⁵ İslam mimarisinde uygulanan geometrik süsleme çeşididir. Mimaride kubbelerin iç yüzeylerinde ve sütun başlıklarında kolayca uygulanabilmesi, ahşap, tuğla, taş ve çini gibi malzemelerle üretilebilirliğinden dolayı

sütunlara rastlanılmıştır.³⁸⁶ Ayrıca Özbek Han Camisinin Kuzey cephesindeki kesme taşlarla yapılmış taç kapıdaki unsurlar üzerinde Arapça bir takım yazılar bulunmuştur. Söz konusu bu yazılar mimari eserin inşa kitabesi olmakla birlikte Arapça harfler arasında bitkisel motifler de işlenmiştir. İnşa kitabesinde şu ifadeler yazmaktadır:

*“Elhamdulillahi ale'l-ayeti ve sallallahu ala Muhammedin ve hulefayeti emere bi imareti hazihi'l-mescidi'l-mübarek i eyyam-i devlet-i hanü'l-azam Muhammed Özbek hallede'l-lahu mülkühu el-abdü'z-zayıf el-muhtac ila rahmeti rabbihi ve gafara anhu Abdu'l-aziz ibn-i İbrahim el-Erbilî sene arbaaaşere ve sebamie(H.714 - M.1314)”*³⁸⁷

Söz konusu inşa kitabesine göre yapı 1314 yılında Abdülaziz İbn-i Erbilî tarafından yaptırılmıştır.

Altın Orda dönemi Solhat şehrinde bulunan İslam mimarisinin önemli yapıtlarından olan Misk Camisi'nin yapılış tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunamamıştır. Ancak muhtelif araştırmacılar tarafından söz konusu caminin XIV. yüzyılda inşa edildiği ifade edilmektedir. Bir dönem Kırım'da bulunan tarihçi Abdullah bin Rıdvan, Solhat şehrinin önemli bir ticaret merkezi olduğu dönemlerde Hindistan'dan gelen bir tüccarın yanında getirdiği Misk'i cami inşası için yapılan harca katmasından dolayı cami isminin Misk Camisi olarak adlandırıldığını açıklamaktadır.³⁸⁸ Seyyah Evliya Çelebi söz konusu Misk Camisi hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Kırım Kalesi'nin Kefe kapısı iç yüzünde zengin bir tüccar bir cami yapmaya başlayıp nice bin insan toplanıp kimi temel kazımına, kimi harcına, kirecine, çamuruna, toprağına çalışırlarmış. Huta, Hoten, Çin ve Maçin'den bir ulu bezirgân, yapılacak cami önünden 10 katar deve yükü misk ve ham amber ile katarıyla geçerken cami sahibi, "Ey birader, kâfile-sâlâr kandan gelip kanda barasız”³⁸⁹ ve develerinizde yükleriniz nedir?" diye sorunca yük sahibi tüccar tenezzül edip asla cevap vermez. Kısacası cami sahibiyle kervan sahibi tartışmadan sonra derhâl cami sahibi 10 katar deve yükü miski ve ham amberi yıktırıp sahibinin gözü önünde bu kadar yük miski ve amberi camiin çamuru içine karıp katıp karıştırırlar. Sonra cami sahibi mabetgâhı tamam edip ismini Amber-i Çin Camii korlar. Hâlâ o cami Eski Kırım beldesinin Kefe Kapısı dibinde virandır. Ne

Orta Asya'dan İber yarımadasına kadar geniş bir coğrafyada Müslüman mimarisine teknolojik açıdan bir üstünlük sağlamıştır. Bkz. **Mülâyim, Selçuk** (2006), "Mukarnas", *DİA*, C:31, s.126.

³⁸⁶ **Kançal, Ferrari** (2018), "Contextualising the Decorum of Golden Horde-Period Mosques in Crimea", *REMMM*, V:143.s.199.

³⁸⁷ **Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygül** (2012), "Eski Kırım(Solhat) Camisi ve Medresesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S:10, s.64,68.

³⁸⁸ **Kırımlı, Hakan/Kançal-Ferrari, Nicole/Günel, Gökçe vd**, s.610.

³⁸⁹ Kırım Tatar Türkçesiyle yazılmış olan ifade nereden gelip nereye gidiyorsunuz? Anlamı vermektedir.

zaman yağmur yağsa geride kalan duvarları misk ve ham amber kokar. Hatta bu hakir denemek için toprağından ateşe attım, gerçekten de amber kokusu geldi.”³⁹⁰

Kırım yarımadasındaki Solhat şehrinden başka Altın Orda dönemine ait diğer önemli yapılar Sudak da bulunan Sudak kale Camisi ve Kırkyer-Salaçık da bulunan Canibek Han Camisidir. Söz konusu Sudak Kale Cami, Anadolu Selçuklu Devleti’nin Sudak’ı fethi sırasında inşa edilmiştir. Özbek Han döneminde ise yeniden restore edilmiştir. Evliya Çelebi’ye göre, caminin kuzeydoğusunda bugün var olmayan bir türbe bulunmaktadır. Dışarıdan ayrı bir girişi olan ve kubbeli ana alana sahip bir kapı ve pencereden doğrudan erişimi olan dar bir oda, Şeyhköy’deki Darü’l-Huffaz ile yapısal benzerlik göstermektedir.³⁹¹ Caminin kalın duvarları molozdan, köşeleri ise kesme taştan inşa edilmiştir. Sekizgen kasnak üzerine monte edilen kubbe kurşunla kaplanmıştır. Harim bölümünde kare kısmın kubbeye geçişi Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Caminin mihrabı ise dikdörtgen çerçeveli olup bitkisel motiflere sahip olmakla birlikte üst kısmına mukarnas bandı yerleştirilmiştir.³⁹² Canibek Han Cami ise Altın Orda hükümdarı Canibek Han tarafından XIV. yüzyılın ortalarında 1345-1346 yılları arasında inşa edilmiştir. Caminin iç kısmı 12x8 m boyutunda olmakla birlikte günümüzde duvarları ve mihrabı kısmen kaybolmuştur. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde güneybatı köşesinde yerleşik bir minare izi ve cami içinde dört sütun tespit edilmiştir.³⁹³

Altın Orda Devleti’nde İslam medeniyeti çerçevesinde gelişen diğer bir şehir Ukek(Uvek) şehridir.³⁹⁴ Başkent Saray ile Bulgar şehri arasında bir İslam şehri olan Ukek, tüccarların ve diğer seyyahların ihtiyaçlarını karşılayabilen önemli ticaret şehirleri arasında sayılmaktadır.³⁹⁵ Ebü’l Fida, Ukek şehri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

*“Saray şehirlerinden biri olup yedinci iklimdedir. Ortalama 78.derece boylamda,40-55.derece enlemindedir. Ükek Etil nehrinin batısında küçük bir şehirdir. Saray’la Bolar yolunun ortasındadır. Her ikisinden 15’er konak uzaktadır. Berke (Altın Orda ülkesi) hükümdarının ülkesi burada sona erer, ötesine geçemez.”*³⁹⁶

³⁹⁰ **Evliyâ Çelebi**, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*, (Haz. Seyit Ali Kahraman(2011)),Yapı Kredi Yay.7.kitap, C:2, İstanbul, s.566.

³⁹¹ **Kançal, Ferrari** (2018), s.388.

³⁹² **Kırımlı,Hakan/Kançal-Ferrari,Nicole/Günel,Gökçe vd.**, s.764.

³⁹³ **Kançal, Ferrari** (2018), s.390.

³⁹⁴ Söz konusu şehir, günümüzde Saratov şehrinin 10 km güneyinde yer almaktadır.

³⁹⁵ **Schamiloglu, Uli** (2020), s.215.

³⁹⁶ **Ebü’l Fida**, s.192.

Krotkov tarafından 1913 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Ukek şehrinin güney kesiminde 2 odalı 7 tuğla tonozlu bir türbe bulunmuştur.³⁹⁷

Ukek şehrinden başka diğer bir önemli şehir olan Astarhan şehri³⁹⁸, XIII. yüzyılda inşa edilmiş ancak günümüze kadar şehir mimarisinden geriye pek bir şey kalmamıştır. Yapılar, ırmak suları yüzünden veya modern binalar yüzünden yok olmuştur.³⁹⁹

Astarhan şehri ile ilgili ilk kayıtlar İbn Battuta'nın seyahatnamesinde geçmektedir. İbn Battuta, eserinde şehrin adının nereden geldiği ve şehrin güzelliğine vurgu yapmıştır. İbn Battuta, Astarhan ile ilgili şunları söylemektedir:

*“Bayram bittikten sonra ordu hareket etti. Ben de sultanın maiyetinde Hacı Tarhan şehrine gittim. Tarhan, Türkler katında her çeşit vergi ve hükümden muaf yere denir. Bir zamanlar sufi bir Türk hacı buraya yerleşmiş, sultan da onun bulunduğu yeri bütün vergilerden affedince bu hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş, yavaş yavaş büyüyerek çarşıları olan bir şehir olmuş. Bu şehir İtil (İdil) nehrinin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindendir. İtil nehri de dünyanın en büyük nehirlerindendir.”*⁴⁰⁰

Safargaliyev'in görüşüne göre Astarhan şehri, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda üst yöneticilerinin İslam dinini benimsemesi üzerine Müslüman din adamlarının hanlardan çeşitli ayrıcalıklar almaya başlamasıyla kurulmuştur.⁴⁰¹

Altın Orda coğrafyasında İslam medeniyetinin etkili olduğu bir diğer şehir, günümüzde Kazakistan toprakları içerisinde yer alan Sarayçık şehridir. İbn Battuta, söz konusu şehri gezmiş ve gezi notunda şehrin Ural Nehrinin kıyısında kurulduğunu söylemiştir.⁴⁰² Sarayçık şehrinde; saray, ev ve camilerin inşa edilmesinde seramik tuğla üretimi oldukça gelişmiştir. İslam dininin temsilcileri olan seyyidler, şeyhler, mollalar ve hacıların hizmetleri sayesinde birçok cami ve medrese inşa edilmiş ve buralarda halka ilim öğretilmiştir. Cami ve mescitlerin yanında şehirde birde tüccarlar için kervansaray inşa edilmiştir. Ayrıca 1997-2005 yılları arasında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda şehirde 25x25 cm boyutunda seramik tuğladan yapılmış hamam kalıntıları da bulunmuştur.⁴⁰³

³⁹⁷ Öztep, Ceren, s.58.

³⁹⁸ Günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Şareni Bugor yerleşiminde bulunmaktadır.

³⁹⁹ Zaitsev, İlya V. (2002), "Astrahan Hanlığı", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:8, s.787.

⁴⁰⁰ İbn Battûta, s.485.

⁴⁰¹ Zaitsev, İlya V. (2006), *Astrahanskoe Hanstvo*, Moskva, İzdatelskaya Firma Bostoçnaya Literatura, s.10.

⁴⁰² İbn Battûta, s.519.

⁴⁰³ Halidullin, G.H. (2019), "Orta Gasırdın Sarayşık Kalasında kala Medeniyeti Men Öner Salasının Damı", *Joşı Ulusu Jene Sarayşık-Kazak Memlekettılıgının Bastaunda*, Kazakistan, Halqaralık Gılımı-Tejiribelik Konferenşiyasının Materialları, s.392-394.

Altın Orda Devleti kurulmadan önce, önemli bir İslam bölgesi olan Harezm'in Moğolların istilasını sırasında gelişimi biraz kesintiye uğramış olsa da şehir, Altın Orda hâkimiyetine girdikten ve özellikle İslam dininin benimsenmesinden sonra gelişimini devam ettirmiştir. Nitekim İbn Battuta Harezm şehrini “*Türklerin en büyük, en güzel ve en bakımlı şehirlerindendir burası. Temiz çarşıları, geniş caddeleri, sayısız binaları ve eşsiz sanat abideleri ile muhteşem bir şehir*” olarak ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Harezm bölgesindeki Altın Orda İslam mimarisine ait en önemli mimari yapılar XIV. yüzyılda Emir Kutluk Timur tarafından yaptırılan Kutluk Timur Minaresi, Törebeg Hanım Türbesi ve Harezm بیمارستانıdır. Söz konusu Kutluk Timur Minaresi, 60 metreyi aşan silindirik gövdeli yapısıyla Orta Asya'nın en büyük mimari yapılarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu mimari yapının batı kısmında Kutluk Timur'un eşi Törebeg Hatun için yaptırılan bir türbe inşa edilmiş ve bu yapı XIV. yüzyıl Orta Asya Türk mimarisinin başyapıtı olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁵ Kutluk Timur Minaresi, 29 x 29,5 cm boyutlarında kerpiç ve balçıktan yapılmış tuğlalarla inşa edilmiş olmakla birlikte minarenin süsleme kuşaklarında sırlı tuğlalar kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu minarenin gövdesinde 18 kuşak yer almaktadır. Bunların 3 tanesi kitabelidir. Minarenin batı kısmında 7 m yükseklikte bir kapı bulunmakta ve 145 basamaklı merdivenle yukarı çıkılmaktadır.⁴⁰⁶ Törebeg Hatun Türbesinin mimari yapısı ise ana mekân dıştan on ikigen ve içten altıgen plan üzerine kurulmuştur. Türbenin ziyaret bölümü çift cidarlı bir kubbe ile örtülmüş, kuzey tarafındaki cenazeliğin üst kısmı daha küçük kubbelerle kapatılmış ancak bu kubbe yıkılmıştır. Taç kapı kısmı eyvan girişli olan türbe çinilerle süslenmiştir. Türbenin içindeki kapının üst kısmında Allah'ın isimleri bulunmaktadır.⁴⁰⁷

Altın Orda Devleti'nde İslam dininin etki ettiği diğer bir mimari unsur, Harezm bölgesindeki بیمارستان binasıdır. İslam dünyasında hastanelerin gelişimi hasta ve muhtaç insanlar için Müslümanların merhamet ve insanî duygularıyla bağlantılı olmuş ve onlara bakmak kutsal bir görev olarak kabul edilmiştir. İbn Battuta Harezm topraklarını seyahat ederken söz konusu bölgede büyük bir بیمارستانın varlığından bahsetmektedir. Ayrıca

⁴⁰⁴ İbn Battûta, s.519.

⁴⁰⁵ Sayan, Yüksel (2012), “Türkmenistan”, *DİA*, C:41, s.606.

⁴⁰⁶ Sayan, Yüksel (1998), Türkmenistan'daki Mimari Eserler,(Doktora Tezi), Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.141-142.

⁴⁰⁷ Sayan, Yüksel (1998), s.146-147.

hekimbaşının da Şamlı olduğunu ve “*Sıhyûni*”⁴⁰⁸ olarak bilindiğini kaydetmektedir.⁴⁰⁹ Harezmi toprakları eski tıbbi geleneklere sahip bir bölge konumundadır. Ayrıca Moğol yıkımına rağmen Altın Orda Devleti’nin İslamlaşması ve bununla beraber getirdiği şehirleşme olgusu Harezmi topraklarındaki بیمارستانın restore edilmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim Altın Orda Devleti’nde Özbek Han’ın saltanat yıllarında Harezmi valisi Kutluk Timur’un idaresinde Harezmi بیمارستانı, en yüksek doruk noktasına ulaşmıştır.⁴¹⁰

3.2. İslam Dininin Altın Orda Devleti’nde Sosyokültürel Hayata Etkisi

İslam’ın Altın Orda Devleti’nde giderek yayılması ülkedeki sosyo-politik durumun ve manevi kültürün gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Camilerin, medreselerin, Sufi tekkelerin sayısının artmasıyla birlikte, Müslüman din adamlarının, ilahiyatçıların, farklı Müslüman ülkelerden gelen kadıların özellikle de o dönemde Müslüman dünyasının önemli eğitim merkezlerinden biri olan Mısır’dan gelen kişilerin sayısında büyük bir artış olmuştur.⁴¹¹ Arap tarihçisi İbn Abdüzzahir, söz konusu mektepler hakkında başkent Saray şehrinde Kur’an-ı Kerim okuyan çocukların olduğunu ve çocukların Kur’an eğitimini bu mekteplerde gördüklerini anlatmaktadır.⁴¹²

Altın Orda Devleti, İslam dünyasının önemli bir eğitim merkezi haline gelmiştir. Önceleri geniş topraklarda dağılmış olan eski eğitim merkezlerinin bir devletin sınırları içinde birleşmesiyle birlikte insanların eğitim görme imkânları daha da artmıştır. Fakat Tatarlar, yalnız kendi ülkeleriyle sınırlı kalmamışlar ve İslam dünyasının diğer ülkelerinde de eğitim seviyesini yükselterek orada öğretmenlik yapmışlardır. Özellikle Mısır’da eğitim görme, öğretmenlik yapma ve Mısır’da eğitim aldıktan sonra Cuci ulusundaki medreselerde hocalık yapma uygulaması yaygınlaşmıştır. Genellikle bu iki ülkenin eğitim alanındaki

⁴⁰⁸ İbn Battuta’nın *Sıhyûni* olarak tanıttığı kişi بیمارستان hekimi Aladdin Numan El Harezmî’dir. Altın Orda döneminde yaşayan bilim adamı Aladdin Numan El Harezmî, Devlet şahın oğludur ve 1259 yılında Harezm’de dünyaya gelmiştir. Özbek Han’ın tahta çıkmasındaki ve Altın Orda Devletinde İslam’ın bir devlet dini olarak benimsenmesinde oldukça etkili bir isim olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. **Seleznev**, s.31-32.

⁴⁰⁹ **İbn Battûta**, s.520.

⁴¹⁰ **Abzalov,L.F** (2020),”Bimaristan v Zolotoy Orde”, *Zolotoordinskoe Obozreniye*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, No.3, s.460.

⁴¹¹ **Sayfetdinova** (2019), s.697.

⁴¹² **İbn Abdüzzâhir**, s.134.

münasebetleri oldukça sıkı ve çok yönlü olmuştur.⁴¹³ İslamî kaynaklarda Kıpçaklı fakihler olarak geçen bu kişiler Berke Han'dan sonraki dönemlerde de hem hanın çevresinde hem de halk arasında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hatta Necmuddin Ebu'r-Reca Muhtar b. Mahmud b. Muhammed el-Kazanî el-Hanefî ez-Zâhidî⁴¹⁴ adlı bir fâkih, “*er-Risaletu'n-Nasîriyye*” adlı bir eser yazarak Berke Han'a sunmuştur.⁴¹⁵

Altın Orda Devleti'nde Özbek ve Canibek dönemlerinin diğer hanlara nazaran ayırt edici özellikleri arasında devletin ekonomik ve jeopolitik konumu ön plana çıkmaktadır. Savaşların diğer dönemlere göre az yaşanması sebebiyle ülkede el sanatları, ticaret ve kültürel yaşam oldukça hızlı bir gelişme göstermiştir.⁴¹⁶ Lakin söz konusu gelişimin ilk halkasını oluşturan kişi ise Berke Han olmuştur. Nitekim Berke, han olduktan sonra Müslüman tüccarlar devletin tüm kurumlarına erişim sağlamışlar ve Müslüman din adamları çok daha rahat misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁴¹⁷ İslam dininin etkisiyle başkent Saray; Orta Asya, Anadolu, Harezm ve İran coğrafyasından gelen Müslüman tacirlerle dolmuştur. Söz konusu bu tacirler, Saray şehrine ticarî eşyalar ve İslam medeniyetinin ürünlerini getirmişlerdir.⁴¹⁸ Bu şekilde tacirler, ülkede İslam dininin yayılmasında bir katalizör görevi üstlenmişlerdir.

Altın Orda Devleti'nde ticaretin Müslümanlar tüccarlar vasıtasıyla gelişmesi, ülkede Ahilik teşkilatını ortaya çıkarmıştır. Nitekim Altın Orda ve Memlük Sultanlığı arasında kurulan yakın ilişkilerin yanında Anadolu Selçuklularıyla kurulan yakın temaslar bölgede bir Ahilik teşkilatının kurulmasında etkili olmuş ve Altın Orda ahalisi arasında yayılmıştır.⁴¹⁹ Cuci Ulusunda meydana gelen Ahilik teşkilatı, ülkedeki kültür ve zanaatın gelişmesinin önünü açmıştır. Bu zanaatçılar, başkent Saray Berke'de ayrı esnaf loncaları kurmakla birlikte bakırcılar, iplikçiler, kapkacak imalatçıları, inşaat ustaları, kürkçüler, marangozlar, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar ve eyer imalatçıları da ayrı esnaf mahalleri olarak kümelenmişlerdir.⁴²⁰ Ülkede Ahilik aynı zamanda Altın Orda'nın sanatsal kültürüne

⁴¹³ **Davletşin, Gamirzan** (2013), *Türk Tatar Kültür Tarihi*, (Çev. Tuzlu, Albina), Ankara, TTK Yay., s.314.

⁴¹⁴ Mu'tezilî mezhebine mensup Hanefî âlimdir. Necmeddin Kübrâ'nın da öğrencilerinden olan bu âlim, Berke Han'ın Altın Orda Devletinde İslam dinini ihya etmesini büyük bir beğeniyle karşılamış ve Berke Han hakkında methiyeler kaleme almıştır. Detaylı bilgi için bkz. **Özen, Şükrü**(2013), “Zâhidî”, *DİA*, C:81-85, İstanbul, s.81-85.

⁴¹⁵ **Fazlıoğlu, İhsan** (2008), “Altın-Orda Ülkesinde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser (et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb)”, *Teoman Duralı'ya Armağan (Bir Felsefe-Bilim Çağrısı)*, Ed.Çakmak C., İstanbul, Dergah Yayınları, s.4.; **Fahreddin** (2003), s.45.

⁴¹⁶ **Zilivinskaya** (2012), s.157.

⁴¹⁷ **Galiahmetova**, s.66.

⁴¹⁸ **Arslan** (2018), s.277.

⁴¹⁹ **Şamsimuhametova, Milyauşa Raşitovna** (2018), “Religioznie Bratstva Ahi v Zolotoy Orde”, *Islamovedenie*, V:9, No:3, s.43; **Togan**, s.268.

⁴²⁰ **Kılıç**, s.151-152.

yansımıştır. Nitekim Kırım'ın Solhat kentinde yapılan kazı çalışmaları neticesince XIV. yüzyıla ait üzerinde ahilik kardeşliğini anlatan motiflerin yer aldığı bir kâse bulunmuştur. Kâsenin dekoru, Fityan kardeşliklerine özgü ritüelin özelliklerini tanımlayabileceğiniz bir nar bahçesinde gençlerin eğlence sahnesini tasvir etmektedir. Ahilerin Kırım'daki varlıklarına dair en önemli delillerden biri 1374 yılında inşa edilen simgesel bir anıt mezardır. Mezarda "Alemdar Ahi"⁴²¹ adında birinden bahsedilmektedir. Aynı zamanda İbn Battuta'da Azak'da bıçakçı Ahi diye birinden söz etmektedir.

Özbek Han döneminde İslam dininin XIV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin resmi din olarak kabul edilmesiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Özbek Han'ın devletin resmi dini ilan edilmesi konusunda Deweese ve Yurçenko, İslam'ın bir devlet dini olarak ilan edilmediği görüşündedirler. Nitekim Deweese, İslam'ı bir devlet dini olarak saymanın hem genel olarak anakroniktik hem de Moğollar tarafından yönetilen dünyada mevcut olan belirli yönetim ve idare geleneklerine aykırı olduğu görüşündedir.⁴²² Aynı şekilde Yurçenko, eğer Özbek Han döneminde İslamiyet resmi din ilan edilseydi Hristiyanların ayrıcalıklarından bahsedilemeyeceğini söylemektedir. Bu konuda İlhanlılar da Gazan Han'ın Müslüman olduktan sonra ülkedeki Hristiyan ve Yahudilere karşı uyguladığı politikaları örnek olarak göstermektedir.⁴²³ Nitekim Özbek Han'ın kız kardeşi Könçek Hatun Ortadoksluğu benimseyip Agahta ismini almıştır. Bununla beraber Özbek Han, Agahta'yı Moskova Knezi Yuri Daniloviç ile evlendirmiştir.⁴²⁴ Özbek Han'ın böyle bir harekette bulunmasından Altın Orda Devleti'nde İslam dininin resmi din olarak kabul edilmediği düşüncelerini kuvvetlendirmektedir.

İslam dininin Altın Orda'da resmi din olarak kabul edilmesinde tam bir fikir birliği olmasa da Özbek Han döneminde İslam dini, halkın sosyal ve manevi yaşamını oldukça derinden etkilemiştir. Ülkede ilim ve kültür yeni bir ivme kazanmıştır.⁴²⁵ Nitekim kendisinden sonra tahta çıkan oğlu Canibek Han döneminde de aynı yüksek kültür ivme kazanmaya devam etmiştir.

Özbek Han, yönetimi altında olan halkların İslam dinini benimsemeleri ve İslam şeriatına bağlı kalmaları, namaza ve oruç tutmaya devam etmeleri konusunda kendisini ve ailesini bir model olarak göstermek istemiştir. Bunun için Moğol hanlarının giydiği kıyafeti

⁴²¹ **Kramarovskiy, M. G.** (2018) "Bratstvo Fityan v Krimu i Çaşa so Stsenoy Pira iz Solhata (pervaya polovina xiv. v.)", *Materiali po arheologii, istorii i etnografii tavrui*, vipusk 23, s.731,733.

⁴²² **Deweese** (1984), s.94-95.

⁴²³ **Yurçenko, A. G.** (2012), *Han Uzbek: Mejdu İmperiy Strukturi Povsednevnosti*, Sankt-Peterburg, Evraziya, s.235.

⁴²⁴ **Özcan**, s.320

⁴²⁵ **Korkmaz** (2018), s.118.-120.

çıkartıp İslam dinine uygun kıyafetler giymiştir.⁴²⁶ Bu konu hakkında İbn Tağrıberdi şu bilgileri vermektedir:

*“İslam’ı kabul ettikten sonra, Özbek Han kalpaklar giymedi, bir demir kemer takmaya başladı ve şöyle dedi: Altın giymek erkekler için uygun değil”*⁴²⁷

Özbek Han aynı zamanda başkent Saray’da aile üyelerinin dini öğretilerle yetişmesi için birçok din âlimini ve imamı göreve getirmiştir. Saray’daki hanın hatunlarının çok dindar kişiler olduğu bilinmektedir. Her hatunun kendisine ait özel mescitleri, hocaları ve imamları bulunmaktadır.⁴²⁸ İbn Battuta, bizzat bu olaya şahit olmuştur. Özbek Han’ın eşlerinden Kebek Hatun’u ziyaret ettiği sırada onun Kur’an okuduğunu söylemektedir.⁴²⁹

İbn Battuta’ya göre Özbek Han, şeyhleri, kadıları, fâkihleri, şerifleri ve fakirleri (dervişleri) çağırarak onları kendi etrafında toplamıştır. Nitekim ikindi namazından sonra katıldığı bir yemekte gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

*“Gelişimin ertesi günü ikindi namazından sonra hükümdarın huzuruna çıktım. Yanında şeyler, kadılar, fakih efendiler, seyyidler, şerifler ve dervişler toplanmıştı. Çeşit çeşit yemekler yapılarak zengin bir sofra kurulmuştu. Bu arada nakibüleşraflık yapan Seyyid Şerif Abdulhamîd ile kadı Hamza hakkımda övgü dolu sözler söylediler ve sultana güzelce takdim ettiler beni”*⁴³⁰

Şerif unvanı genelde Hz.Muhammed soyundan gelenlere verilmiştir. Şerif ve seyyid eş anlamlı kelimeler olmakla birlikte o dönemde yoksullara fakir (derviş) denilmektedir. Fakat Altın Orda’nın sosyal yaşamında bu kelimenin anlamı bir farklılık arz etmektedir. Bu kelime Cuci ulusunda dine sadık olan ve dünya zevklerini reddeden birini ifade etmek için kullanılmıştır.⁴³¹

Özbek Han’ın Sufi şeyhlerine bu kadar değer vermesi Altın Orda Devleti’nde tasavvufun önemini katbekat arttırmıştır. Bununla beraber tasavvuf şeyhlerinin faaliyetleri de artmıştır. Özbek Han’ın şeyhlere karşı göstermiş olduğu değeri İbn Battuta şöyle anlatmaktadır:

“Numaneddin Harizmi’nin zaviyesi var bu şehirde. Onu ziyaret ettim. Bu güzel ahlaklı, asil ruhlu, alçakgönüllü şeyh, dünya severlere karşı sert ve kayıtsızdır! Sultan Özbek Cuma günleri onu ziyarete gelirse de şeyh ne Hükümdarı karşılamaya çıkar ne yerinden kımlıdır!

⁴²⁶ Arslan (2018), s.363. Safadî’den aktaran Jackson, s.332.

⁴²⁷ İbn Tağrıberdi’den aktaran Yurçenko, s.239.

⁴²⁸ Kitapçı (2005),s.273-274.

⁴²⁹ İbn Battûta, s.478.

⁴³⁰ İbn Battûta, s.475-476.

⁴³¹ Davletşin, s.218.

*Sultan, şeyhin huzurunda sakın sakın oturur, tatlı bir dille hitap eder ve alçakgönüllü davranır.*⁴³²

Nitekim XIV. yüzyılın ortalarında Sufi şeyhleri sayesinde Cuci ulusunun doğu kesiminde, İslam dini, Kıpçak göçebe bölgelerine nüfuz etmeye başlamıştır. Başkurt bozkırlarında İslam, bu yıllarda Yesevîye tarikatının takipçisi olan Şeyh Hüseyin Bek⁴³³ tarafından tebliğ edilmiştir. Şeyh Hüseyin Bek'in Başkurt kabilelerinin İslamlaşmasına katkısı Altın Orda hanları tarafından takdir edilmiştir. Hüseyin Bek'in ölümünden sonra Cani Bek Han, Ufa yakınlarındaki Şişme kentinde Aziz Sufinin mezarına bir türbe inşa ettirmiştir.⁴³⁴ Ayrıca Başkurdistan topraklarındaki Belaya, Dim, Urşak, Çermasan ve Ik nehirleri boyunca 20 mutasavvıfın mezar alanı bulunmaktadır.⁴³⁵

Şeyh Hüseyin Bek'in misyonerlik faaliyetleri hakkında Hristiyan misyoner Johanka, şunları söylemektedir:

*"Sarasinler⁴³⁶, yakınlarda kükrüyor, Tatarları ve diğerlerini İslam dinine dönüştürmek için onları baştan çıkarıyor ve onlara saldırıyorlar ve bazen Hristiyan yasasını öğretecek kimsesi olmayan inançlı Hristiyanlardan öğreniyorlar. Kendi Muhammed yasasına sahip olan Sarasinler, kardeşlerine fakirler (fâkih) adı verilen bir tarikata sahiptirler. İnançlarına karşı konuşanları derhal yok etmek için yanlarında kılıç taşırlar."*⁴³⁷

İslam dininin etkisiyle yerel Başkurt kabilelerinin kültürleri ciddi değişikliğe uğramıştır. Arkeolojik buluntularda ölümlerin putperest bir şekilde gömüldüğü höyüklerde gözle görülür bir azalmanın olduğu ve insanların Müslüman geleneklerine uygun bir şekilde defnedildiği dikkat çekmektedir.⁴³⁸ Ayrıca İslam'ın bölgede yayılmasıyla Başkurtlar, Arap, Fars ve Türk yazı kültürü ile tanışma imkânı bulmuşlardır.⁴³⁹

⁴³² İbn Battûta, s.518.

⁴³³ Mezar taşında yazıldığına göre 1343 yılında 76 yaşında vefat etti. Başkurt Tatar efsanelerine göre Şeyh Hüseyin Bek, Türkistan'dan Başkurtlara İslam dinini tebliğ etmesi için gönderilmiştir. Rızaeddin Fahreddin bu zatın Altın Orda Hanları tarafından vali olarak atandığını düşünmektedir. Bkz. **Fahrettin, Rızaeddin** (2006), *Asar, Kazan, Ruhniyat Neşriyatı*, C:1, s.45.

⁴³⁴ **Viktoroviç** (2007), s.29.

⁴³⁵ **Aislu Yunosova**, "Political Perspectives of Islam in Bashkortostan", *Russian–American Relations Islamic and Turkic Dimensions in the Volga–Ural Basin*, (Edt. Malik, Hafeez(2000)), s.157.

⁴³⁶ Batılilar tarafından Arapları ve genel olarak Müslümanları tanımlamak amacıyla kullanılan isim. Bkz. **Tomar, Cengiz** (2009), "Sarasinler", *DİA*, C:36,s.116-117.

⁴³⁷ **Malov, Malişev, Rakuşin**, s.114.

⁴³⁸ **Macitov N., Sultanova A.** (1994), *İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do XVI Veka*, Ufa, Kitap, s.262-263.

⁴³⁹ **Özyetgin Ayşe, Dündar, Ali Mertan, Kemaloğlu, İlyas** (2008), *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 1.baskı, Ötüken Neşriyat, s.28.

Sufiler, gezginler, dervişler Altın Orda toplumunun geniş bir tabakasını oluşturmuştur. Sufi ve dervişlerin sığınakları, tekkeleri, dergâhları, cemaatleri Altın Orda'nın her şehrinde bulunmaktadır. Altın Orda zamanla kendi din adamlarını ve ulemasını yetiştirebilecek kadar eğitim kurumu açmıştır. İslam kültürünün saygın kişileri olan Sufilerin nüfuzu, Müslüman tüccarların etkisi ve Cengiz soyu dışında başka siyasi meşruiyet yöntemleri aranması gibi unsurların hepsi Altın Orda Devleti'nin bir İslam devletine dönüşmesinde etkili olmuştur.⁴⁴⁰

İbn Battuta Macar şehrinde Şeyh Ahmed er Rifai'nin halefi Şeyh Muhammed Et Tabaini'nin dergâhını ziyaret etmiştir. Bu dergâhlarda yemek, giysi ihtiyacı olan ve gidecek yeri olmayan yoksullar gelip barınma imkânına ulaşmıştır. Bu dergâhlar bağışlarla, sadakalarla geçimlerini sağlamışlardır. İbn Battuta, seyahatnamesinde Altın Orda halkının dervişlere çok yakınlık gösterdiklerini özellikle kadınların bu konuda aşırı bir tutum sergilediklerini belirterek sığınaklara at, inek, koç gibi hayvanları sadaka olarak bağışladıklarını ifade etmiştir.⁴⁴¹ Aynı sadaka örneğinde olduğu gibi günlük yaşam içerisinde Altın Orda kadınlarının çok önemli rol oynadıkları bilinmektedir. İbn Battuta, Altın Orda kadınları hakkında başlarına “*Buğtak*” adı verilen bir hotoz⁴⁴² taktıklarını ve özellikle Türk kadınlarının yüzlerini örtmediğini, açık dolaştıklarını ifade etmiştir.⁴⁴³ Özellikle İslam dininin Altın Orda'da kabul edilmesiyle birlikte sarayda harem kültürü ortaya çıkmıştır. Harem kültürü olumsuz bir durum gibi algılanmış olsa da Ortaçağ İslam dünyasında bu tür adetler bir statü ve soyluluk göstergesi olarak kabul görmektedir.⁴⁴⁴

Fermente edilmiş kırmızı kullanımı gibi bazı eski gelenekler, İslam dininin kabulünden sonra devam etmesine rağmen bu gelenekler gayretli Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından reddedilmiştir. İslam dininde yasaklanmasına rağmen, Altın Orda'da altın ve gümüş bardaklardan içildiği bilinmektedir.⁴⁴⁵ Bunlara ek olarak İbn Battuta, yemek kültürü ile alakalı önemli bilgiler vermektedir. İbn Battuta bu konuda Bayram merasimleri veya günlük yaşamda altın ve gümüş tepsilerde gelen yemeklerin çoğunun at eti⁴⁴⁶ veya koyun eti olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim İbn Battuta eserinde şu bilgileri vermiştir:

⁴⁴⁰ May, s.445.

⁴⁴¹ İbn Battûta, s.471.

⁴⁴² Eskiden kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renkte ve biçimde yapılmış küçük başlık

⁴⁴³ İbn Battûta, s.472.

⁴⁴⁴ Kamalov (2015), s.305.

⁴⁴⁵ Şpuler (2016), s.249.Ümmü Seleme'den (ra) rivayet edildiğine göre Resûlullah : “Gümüş kaplardan su içenler, karınlarını cehennem ateşiyle doldurmuş olurlar” buyurmuştur. Müslim'in diğer bir rivayetinde: “Gümüş ve altın kaptan yiyip içenler” şeklindedir. Bkz.Nevevî, *Riyâzü's Sâlihîn*, (Çev.Özafşar, M.Emin,Erul, Bünyemin(2003)), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s.152.

⁴⁴⁶ At etinin yenilmesi konusunda bir mezhep birliğinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hanefi mezhebinin önde temsilcisi Ebu Hanife mekruh olduğunu İmam Muhammed ve İmam Ebu Yusuf ise mübah saymışlardır. Bkz. Erturhan, Sabri (2007),”Fıkıhî Açından At Eti”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.146-147.

*“Türkler yemekten sonra kısırak sütünden yapılan kımız adı verilen nesneyi içerler. Kımız güzel, hafif gümüş kupalarda getirildi. Hatun kupalardan birini alıp bana verdi; bu Tatarlar’da en yüksek taltif olarak görürler”*⁴⁴⁷

Bilindiği üzere kımızın⁴⁴⁸ içerisinde bulunan %3’lük alkolden dolayı kımız, İslam dininde haram olarak kabul edilmiş hatta Türklerin İslamiyet’e geçmesinden sonra mayalanmış olan içeceklere de şüpheyle yaklaşılmıştır.⁴⁴⁹ Söz konusu bu durum Altın Orda Devleti’nde bir değişmeye neden olmamıştır. Buna en büyük delil olarak İbn Battuta, Cuma namazı kılınacağı vakitte ahalinin bir kısmının Özbek Han’ın sarhoş olduğunu ve gelemeyeceğini söylediğini fakat bir vakit sonra Özbek Han’ın sallana sallana Cuma namazına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁰

İbn Battuta, seyahatnamesinde Altın Orda ülkesini ziyareti esnasında yemekten sonra Kur’an’ın dinlendiği bir olay hakkında vaizin önce duayı Arapça okuduğunu arkasından Türkçesini açıkladığını nakletmektedir. Özellikle ilâhîlerin Arapça, Farsça ve Türkçe okunduğu, Arapça söylenişine de “*kaval*” denildiği bilgisini eserine kaydetmiştir.⁴⁵¹ Bu olaydan hareketle ülkede Arap dilinin, kült bir dil olarak ana konumuna ulaşmadığı ve duaların hemen Türkçeye çevrildiği görülmektedir.

Cengiz Han, Türk ve Moğol boylarını birleştirip siyasi birlik kuruncaya kadar kabileler, yazılmamış örf ve adet hukukuna göre yaşamaktadır. Cengiz, siyasi birliğini kurunca bu kuralları yazılı hale getirmiş ve buna büyük yasa denilmiştir.⁴⁵² İslam dininin etkisiyle büyük yasada belirtilen bazı kurallar hiçe sayılmaya başlanmıştır. Örnek olarak Cengiz Han’ın koyduğu en önemli yasalardan bir tanesi ağız dolusu lakapların kullanılmasının yasak olduğudur. Mektup yazarken dahi sultan veya sıradan bir kişi arasında fark gözetmemiştir. Hanlık makamında oturan kişi, sadece han veya kağan sıfatını

At etinin yenilmemesi konusunda birde Halid b.Velid’den rivayet bulunmaktadır. Nitekim rivayette , “*Rasûlullah atların, katırların ve eşeklerin etlerini yemeyi yasakladı*”, “*Rasûlullah at etini yasakladı*.” İfadeleri yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. **Hacıoğlu, Nejla** (2019), “Yenilmesi Mübah Görülen Hayvanlar İle İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s.209.

⁴⁴⁷ **İbn Battûta**, s.466,467, 478.

⁴⁴⁸ Hanefi kaynaklarında kımızın durumu konusunda bir görüş ayrılığı olduğu görülmektedir. Bu konuda Aynî ve İbn Teymiyye, “*kısırak sütünün keskinleşinceye kadar bekletilmesi ve içine bazı maddeler katılması yoluyla elde edilen kımızın, keyif verici bir madde olarak alındığını ve sarhoşluk verici nitelik taşıdığını göz önüne alarak, kullanılması caiz olmayan bir içecek*” olduğunu vurgulayarak haram kılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. **Hamdi Okur, Kâşif** (2009), “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl*, S:11, s. 25.

⁴⁴⁹ **Yalimel, Merve** (2020), “Kımızın Türk Tarihi ve Kültüründeki yeri”, *GTT Araştırmaları Dergisi*, C:3, s:5, s.9.

⁴⁵⁰ **İbn Battûta**, s.485.

⁴⁵¹ **İbn Battûta**, s.469.

⁴⁵² **Alinge**, s.31.

kullanmaktadır.⁴⁵³ Bu kuralın Altın Orda Devleti'nde İslamiyet'in etkisiyle değiştiği görülmektedir. Nitekim Berke Han; Padişah, Nasireddünya veddin, Mengü Timur; Adil, Tuda Mengü; Padişah ve Adil hükümdar, Tokta; En Nasireddin ve Adil Padişah Tokta, Sultan Gıyaseddin, Özbek Han; Sultan Muhammed, Adil, Sultan Gıyaseddin Özbek Han, Canibek Han; Sultan Adil Hakan Canibek Han, Sultan Celaleddin Mahmud Canibek Han⁴⁵⁴ gibi unvanlar almışlardır.

İslam dininin Altın Orda Devleti'nde benimsenmesinin ardından geleneksel Türk-Moğol hukuk kuralları yani Cengiz Han'ın büyük yasasının yanında Müslüman hukuk kuralları (şariat-fıkıh) da uygulanmaya başlanmıştır. İlk Müslüman Altın Orda Han'ı Berke Han her ne kadar Müslüman olduysa da Cengiz yasasındaki bazı uygulamaları devam ettirmiştir. Buna en uygun delil 1262 yılında Memlüklerden gelen elçilerin eşige basmamaları ve kıyafetlerinin yıkanmasının yasaklanması olayı olmuştur.⁴⁵⁵ Cengiz Han yasasında “*Giyildiği ve iyice yıpranmadığı sürece elbiselerini yıkamak yasaktır,*”⁴⁵⁶ hükmü yer almaktadır. Görüldüğü üzere Berke Han'ın uyguladığı Cengiz yasası, Kuran-ı Kerim'de belirtildiği üzere “*Elbiseni Temizle*” ayetiyle⁴⁵⁷ ters düşmektedir. Berke Han, İslam dininin getirdiği bir takım usullere de bağlı kalmıştır. Bu konuda Wiliam, Berke Han'ın sarayında domuz eti yemenin yasak olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁸

Özbek Han'ın saltanat yıllarında şariat, resmi bir hukuk kaynağı olarak tanınmıştır. Cengiz yasasına göre davalara bakan yargucilerin yanında şariat yasalarına göre davalarına hüküm veren kadı mahkemeleri kurulmuştur.⁴⁵⁹ Diğer Müslüman Türk Devletlerinde kadı, sarayların özel salonlarında bulunan yöneticilerin mahkemesinde yargı işlevini yerine getirmektedir. Altın Orda hükümdarları, kadıyı bir odaya yerleştirerek Orta Asya Müslüman devlet hukuk geleneğini takip etmiştir.⁴⁶⁰ Nitekim İbn Battuta bu konu hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

“Bu beyin âdetlerindendir. Kadı her gün onun salonuna gelir. Yanındaki fâkihler ve kâtiplerle beraber kendisi için hazırlanmış meclise oturur. Türklerin

⁴⁵³ Cüveynî, s.86.

⁴⁵⁴ Sagdeeva, s.7-30.

⁴⁵⁵ İbn Abdüzzâhir, s.134.

⁴⁵⁶ Alinge, s.144.

⁴⁵⁷ Müddessir süresi, 74/4. Bu ayet Elbiseni temizle şeklinde tercüme edilmesinin yanında Nefsini arındırmak diye de tercüme edilmektedir.

⁴⁵⁸ Rubruck, s.82-83.

⁴⁵⁹ Poçekayev, P.Yu. (2009), *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut istorii im. Ş.Marcani Tsentr issledovaniy zolotoordınskoj tsivilizatsii, s.41.

⁴⁶⁰ Poçekayev, P.Yu (2016), “İnkorporatsiya Musulmanskih İnstitutov Vo Vlastnuü Strukturu Zolotoy Ordı i Post-Ordınskih Gosudarstv”, *Zolotoordınskoe Obozrenie*, № 1, s.119.

ulu dedelerinden büyük kumandanlarından olan sekiş kişi bulunmaktadır. Bunlara yargucî adını veriyorlar. Davanın konusu şerî ise hükiüm vermek kadıya aittir. Şerî davaların dışındaysa bahsettiğimiz bu ümera meclisi karar verir."⁴⁶¹

İbn Battuta'nın anlattığı olayda kadının bölge emirinin mahkemesinde olması şeriâtın Altın Orda Devleti'nin resmi yargı sistemine dâhil edildiğinin bir kanıtıdır. Müslüman kurumların Altın Orda resmi idari sisteminin içine katılmasının bir diğer önemli göstergesi ise din adamlarının etkili temsilcilerinin kurultay katılımcıları arasında resmi olarak dâhil edilmesidir.⁴⁶² Cuci ulusunda kadıların görevleri sadece Müslüman vatandaşların davalarına bakıp onların yargılması değildir. Onlar, ibadetlerin doğru yapılması, günlük yaşamın seyri, Kur'an-ı Kerim, Peygamberin sünneti ve fıkıh kuralları çerçevesinde dini hukuk ve mülkiyet işleri ile ilgili kuralların genel kontrol görevleri ile de ilgileniyorlardı.⁴⁶³

Altın Orda Devleti'nin XIII. yüzyıl İslam hukukçuları arasında Saray şehrinin kadısı Burhaneddin bin Kemaleddin bin Hamid el Bulgari ve Burhaneddin bin Bulgari, Muhammed Amin bin Muhammed el Bulgari bulunmaktadır. XIV. yüzyılın seçkin fâkihleri arasında Bedreddin A'rec, Şafi fâkih Sadreddin Lekzî, Malikîlerin fâkihi Şemseddin Mısıri⁴⁶⁴, Seyyid Celal el İtkani, el Sabah, Hüsameddin el Sıgnaki, Hüsameddin el Barçinkandi, Amir Kâtip el İtkani el Farabi ve Taceddin el Barçinkandi bulunmaktadır.⁴⁶⁵

Kadıların kurultay katılımcıları arasına eklenmesinin yanında İslam dininin etkisiyle kurultayda vezir, kâtip gibi resmi görevlilerde yer almaya başlamışlardır.⁴⁶⁶ Böylece Altın Orda Devleti'nde XIV. yüzyılda daha önce bilinmeyen yeni devlet görev makamları oluşturulmuştur. Orta Asya, Anadolu, Orta Doğu, Suriye ve Kuzey Afrika'da kurulan Müslüman Devletlerinde oluşturulan güçlü bürokratik müesseseler, İslam'ın Altın Orda Devleti'nde yayılmaya başlamasıyla Cuci ulusunda şekillenmeye başladığı görülmektedir.

Devlette var olan bu ikili yasal sistemin varlığı ve eş zamanlı etkisi çelişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zamanla Müslüman hukuku, Moğol halkının geleneksel hukuk kurallarını değiştirmiştir.⁴⁶⁷ Örneğin Tokta Han, 1308 yılında çocukların Avrupa ülkelerine köle olarak satan Cenova kolonisine yıkıcı bir baskın düzenlemiştir. Özbek Han da Kuzey Kafkasya halklarına karşı Doğu pazarlarındaki çocuk ticareti için bir dizi ceza uygulaması

⁴⁶¹ İbn Battûta, s.523.

⁴⁶² Poçekayev (2016), s.120.

⁴⁶³ Malov, Malişev, Rakuşin, s.108.

⁴⁶⁴ İbn Battûta, s.518.

⁴⁶⁵ Poçekayev (2009), *Pravo Zolotoy Ordı*, s.42.

⁴⁶⁶ Malov, Malişev, Rakuşin, s.107.

⁴⁶⁷ Shurguchiev, O.S. (2016), "İstoçniki o sudoproizvodstve v Zolotoy Orde", *Oriental Studies* C:9, S:6, s.132.; Şurguçiev O.S., Licieva İ.V (2017) "K Probleme Sudoustroystva v Zolotoy Orde", *Universum: Obşçestvennıe nauki*, s.19.

başlatmıştır.⁴⁶⁸ Yine Özbek Han dönemiyle ilgili olarak İbn Battuta, Altın Orda Devleti'nin Harezm bölgesinde Müslümanların dini ibadetlerini uygulanmamasından dolayı verilen bir ceza yönteminden bahseder. Nitekim İbn Battuta, Müezzinlerin kendi mescitlerinin çevresindeki evlere namaz vaktinin geldiğini haber vermek için tek tek dolaştığını ve cemaati namaza çağırdığını anlatır. Eğer namaza gelmeyen olursa topluluk içinde onu kamçı cezasına çarptırdığından ya da fakirleri doyurmak için 5 dinar ödettiğinden bahseder.⁴⁶⁹ Bu tür uygulamalar Altın Orda'nın Müslüman ahalisi ile sınırlı olmuştur. Hükümdarlar, diğer gayrimüslim halklara karşı hoşgörü politikası ile yaklaşmışlardır. Nitekim Berke Han, Saray şehrinde bir Rus piskoposluğu açılmasına izin vermiştir.⁴⁷⁰ Altın Orda ve diğer Moğol halef devletleri içerisinde ilk Müslüman olan Berke Han'ın bu tutumu Ortodokslara karşı gösterdiği hoşgörünün açık bir örneğidir. Ancak bu hoşgörü Rus Knezliklerinde Moğollara karşı isyan çıkmasını engelleyememiştir. İsyanlar genel olarak Rusların Besermen adını verdikleri Müslüman vergi memurlarının varlığından kaynaklı olmuştur. Rus kronikleri bu durumdan dolayı Berke Han'ın ölümünü “*Aynı kış Berkay öldü ve Ruslar Besermen baskısından kurtuldular*” şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷¹ Bu hoşgörü politikası Mengü Timur'un iktidar yıllarında da devam etmiştir. Ayrıca Mengü Timur Han'ın Rus Metropolit Kiril'e verdiği yarlıkta da kilise, vergiden muaf tutulmuştur.⁴⁷²

Özbek Han dönemiyle ilgili İslamiyet'in zorla Hristiyan halklara kabul ettirilmeye çalışıldığı konusunda bir görüş hâkimdir. Guignes, bu konu hakkında Özbek Han'ın Rusya'da İslam dininin yayılmasını istediğini hatta bunun için bir Moğol prensini Tver Knezliği üzerine gönderdiğinden bahsetmektedir.⁴⁷³ Ancak bu tür düşünceler gerçeğe uygun değildir. Özbek Han tarafından Tver Knezliği'ne gönderilen kişi Emir Şafkaldır. Ülkede çıkan karışıklığı gidermek için gönderilmiştir.⁴⁷⁴ Tver halkı, üzerine gelen bu birliğin zorla İslam dinini kabul ettireceğine dair çıkan söylentilerden dolayı Emir Şafkal ve birliği de

⁴⁶⁸ Poçekayev (2009), s.166.

⁴⁶⁹ İbn Battuta, s.520.

⁴⁷⁰ Kamalov (2015), s.83.

⁴⁷¹ Altay (2017), s.230,237.

⁴⁷² Mengü Timur Han'ın Kiril'e verdiği yarlığın içeriği için Bkz. Kemaloğlu, İlyas, Özyetgin, Melek (2017), Altın Orda Hanlığına ait Resmî yazışmalar, Ankara, TTK Yay., s.61-64.

⁴⁷³ Guignes, Joseph De (2018), *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, (Çev. Yalçın, Hüseyin Cahit), İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.23.

⁴⁷⁴ Grousset, bu gönderilen Moğol birliğinin vergi toplamak için gönderildiğinden bahseder. Bkz. Grousset, Rene(1939), s.382-383; Tver ayaklanması konusunda Tver kroniğinde ve Nikon kroniğinde farklı görüşler hâkimdir. Tver kronginde tatarların, Özbek Han'ı Rusya'yı daha sıkı bir şekilde yönetmesi için Prens Aleksandr'ı ve diğer Rus knezlerinin öldürülmelerini tavsiye ettiği yazmaktadır. Bkz. Voronin, N. (1944), “Pesn o Şçelkane i Tverskoe Vosstanie”, *İstoriçeskiy Jurnal*, No.9, s.77 Nikon kroniğinde ise Özbek Han'ın Tver halkının zorla İslamiyet'e sokulması ve Tver knezlerinin öldürülerek yerlerine Moğolların geçirilmek istendiği yazmaktadır. Bkz. Özcan (2017), s.339.

dâhil olmak üzere ülkedeki tüm Müslümanları öldürmüştür. Özbek Han bu olaydan dolayı Tver halkını ağır bir şekilde cezalandırmıştır.⁴⁷⁵ Rusların böyle bir düşünceye sahip olması Özbek Han'ın kendi ailesine ve göçebe nüfus üzerinde İslam dinini yayma gayretinden kaynaklıdır. Nitekim Hâfız-ı Ebrû, Özbek Han'ın İslamiyet'i yaymasıyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

*“Komutanların Özbek'e karşı düşmanlığının nedeni, Özbek'in sürekli olarak İslam'a inanmalarını talep etmesi ve onları buna teşvik etmesiydi. Akabinde Emirler ona şöyle cevap verdi: “Bizden itaat bekliyorsunuz, ama inancımız ve itirafımızla ne ilgileniyorsunuz? Cengiz Han'ın yasasını ve tüzüğünü nasıl bırakıp Arapların inancına geçeceğiz? (Özbek) ısrar etti, onlar da ona karşı düşmanlık ve iğrenme hissettiler ve onu ortadan kaldırmaya çalıştılar”*⁴⁷⁶

Özbek Han'ın yönetimi altında bulunan Katolikler, diğer mezheplerin temsilcileri ile aynı özgürlükleri kullanmışlardır. Bu duruma en güzel örnek 1314 yılında Özbek Han'ın Fransisken rahiplerine verdiği yarlıktır. Bu yarlık, şahısların tecavüzüne karşı evlerin ve kiliselerin korunmasını garanti etmektedir. Her ne kadar Özbek Han ve Canibek Han İslam dinini benimseyip destekleseler de Hristiyanlar, hanın Cengiz yasası gereği uyguladığı koruma siyasetini kullanmışlardır.⁴⁷⁷ Özbek Han'ın yarlığında belirtildiği üzere birçok Hristiyan yasasının öğrenimine ve yürütülmesine izin verilmesi, İslam'ın Altın Orda'da Hristiyan topluluklar üzerinde şiddetli ve yaygın bir şekilde baskı kurması fikrine açıkça aykırıdır.⁴⁷⁸ Rus halkının Altın Orda Devleti'ne tabi bir halk olması onların serbestçe gelişmesine imkân vermiştir. Farklı dine mensup halklara karşı uygulanan bu hoşgörü politikası, hiç şüphesiz Cuci ulusuna tabi kişilerin dinine saygı duyulduğu adaletli bir toplumun oluştuğuna dair en büyük kanıttır.

Altın Orda hanlarının diğer dinlere karşı gösterdiği hoşgörü politikası, ayeti kerimede geçtiği üzere *“Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapkınlıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tâğutu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır”*⁴⁷⁹ ve Cengiz yasasında belirtildiği üzere *“bütün milletleri eşit saymak onlar*

⁴⁷⁵ Kamalov (2015), s.94.

⁴⁷⁶ Hâfız-ı Ebrû'dan aktaran Garustoviç, s.59.

⁴⁷⁷ Pilipçuk (2015) , s.31.

⁴⁷⁸ Yarlığın Latince'den Rusça çevirisi için Bkz. Hautala, Roman (2014), Yarlık hana uzbek frantsiskantsam zolotoy Ordı 1314 Goda, Latinskiy tekst, Russkiy perevod i Kommentrii, Zolotoordinskoe Obozrenie. № 3, V:5,s.31-48.

⁴⁷⁹ Bakara Suresi 256/2.

arasında ayırım gözetmemek,⁴⁸⁰ hükmü birbirine çok benzemektedir. Bu da Altın Orda hanlarını hem Cengiz yasası hem de İslam dinine uygun hareket etme konusunda bir karamsarlığa düşürmemiştir. Nitekim Altın Orda hanları, İslam dinini ülkede yaymak için hiçbir şekilde baskı ve şiddet yollarına başvurmamışlardır. Berke Han döneminden başlayarak Altın Orda ülkesine çok sayıda din âliminin gelmesi ve hanların da bu durumu teşvik etmesi ülkede İslam dininin yayılmasına olanak sağlamıştır. Özbek Han döneminde gayrimüslimlere karşı hem Cengiz yasasının hem de İslam dininin getirdiği yükümlülöklere göre hareket edilmiştir. Müslömanlara karşı İbn Battuta örneğinde olduğu gibi şeriat kanunları uygulanmıştır. Altın Orda hükömdarlarının mescit, cami, medrese gibi önemli mimari eserler inşa etmeleri onların İslam dininin ölkede yayılması için çaba gösterdiklerine en büyük delildir.

Moğol devlet teşkilatında aristokratların mühim vazifelere atandığı bilinmektedir. Ancak İslamiyet'in yayılması ve İslamî yargı usullerinin devlet teşkilatında yer almaya başlamasının ardından, Moğol seçkinler bu alandan uzak kalmak durumunda kalmışlardır. Zira yeni din ile birlikte gelen yeni hukuk kaidelerine aşına değillerdir. Bu durumda saray kadısı ya da şehir kadılığı gibi makamlar, daha ziyade ilmiye sınıfına mensup Türk asıllı kimseler tarafından temsil edilmiştir.⁴⁸¹ Altın Orda İslam hukukunun gelişimi ve uluslararası bilimsel arenada tanınan yüksek bir seviyeye ulaşması büyük ölçüde devletin kurulmasından önce bazı bölgelerde var olan, gelişmiş Müslöman okullarının devletin yapısına katılmasıyla mümkün olmuştur.⁴⁸²

Altın Orda Devleti'nde sosyal yaşamla ilgili olarak yer alan etnografik verilerden çok sayıda yağmur duasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Saray şehrinde yapılan bir yağmur duası ile ilgili şöyle bir olay anlatılmaktadır:

“Onlar kuraklık içindeydiler ve yağmur yağmamıştı. Bunun sonucu olarak umutsuzluğa düştüler ve umutlarını yitirdiler. Aniden bir kadın onlara geldi ve dedi onlara: ‘yağmurun size gelmesini istiyorsanız bana para verin.’ O zaman, her 3 kişiden 2 dirhem toplamalarını ve bu paranın Kadı'ya bırakılması için şehir halkını ikna etti. Eğer onlara yağmur yağdırırsa, parayı alacak, eğer değilse para kendilerine ait olanlara iade edilecektir. Para toplandığı zaman, Kadı'nın yanına bıraktılar. O da onlara (insanlara) yarın buluşalım dedi. Ertesi gün, kasabadaki herkes, yaşlı kadının bir çadır kurmayı başardığı dağa, onun sınırının ötesine geçti. Öğlene yaklaşma zamanı

⁴⁸⁰ Cüveynî, s.86.

⁴⁸¹ Kafalı (1976), s.124-125.

⁴⁸² Poçekayev, P.Yu (2020), ”K istorii Üridičeskoj Nauki v Zolotoj Orde”, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, V:8, No:4, s.741.

geldiğinde yaşlı kadın çadırdan çıktı. Onun önünde derisinin soyulduğu bir keçi vardı. O bunu yaptığında, Yüce Allah bulutu ortaya çıkardı ve yağmur yağdırdı. Ve yüce Allah'ın izniyle güneş (o sırada) çok güçlü bir şekilde hareket etti ve halk suya batarak (şehre geri döndü) girdi. Ben onlardan ve her 3 kişiden 2 dirhem ağırlayanlardan oldum. Yaşlı kadın parayı aldı ve 50.000'den fazla dirhem oldu.”⁴⁸³

Cengiz Han yasasında hayvan kesimiyle ilgili şöyle bir hüküm bulunmaktadır:

“Bir hayvan kesilirken bacakları bağlanmalı, karnı açılmalı ve ölünceye kadar kalbi elle sıkılmalıdır, bundan sonra onun eti yenebilir. Ama kim bir hayvanı Müslümanların usulünce keserse, o da aynı biçimde kesilmelidir.”⁴⁸⁴

İslam’a göre böyle bir kesim tarzı doğru olmamakla birlikte İslam dinine uygun bir şekilde kesilmesine de şiddetle karşı çıkıldığı görülmektedir. İslam dininin etkisiyle Altın Orda ahalisi böyle bir kesim uygulamasından vazgeçmiş ve Cengiz yasasına uymamıştır. Söz konusu yağmur duası ile ilgili birkaç örnek daha vardır. Bu örneklerde keçinin ilk önce yıkanması sonra boğazının kesilmesi ve kan için açılan özel bir deliğe akıtılması akabinde kurbanın toprağa kemikleriyle beraber gömülmesi gibi olaylar bulunmaktadır.⁴⁸⁵ Bilindiği üzere eski Türk inancında da kurban kesme âdeti vardır. Türklerin bu tür âdetleri kanlı kurban uygulaması şeklinde yapılmaktadır. Bu tür âdetlerde kurban edilecek en önemli hayvan attır. Daha sonra koyun gelmektedir.⁴⁸⁶ İslam dini ile beraber atın kurban edilmesi haram kılınmıştır.⁴⁸⁷ Yağmur duasında da kurban edilecek hayvan olarak at yerine keçi seçilmesi bu duruma en iyi delildir.

İbn Battuta, 1333 yılında Kafkasya’da bulunduğu sıralarda, Macar kentinden dört günlük mesafede bulunan Türklerin girdiği kaplıcadan bahsetmektedir. Altın Orda ahalisi bu su kaynaklarının şifa verici özelliğini çok önce öğrenmiş ve benimsemiştir.⁴⁸⁸ Bazı su kaynaklarının kutsal sayılmasında İslam dini büyük rol oynamıştır.⁴⁸⁹ İbn Battuta, Altın Orda

⁴⁸³ **Viktoroviç** (2008), s.107

⁴⁸⁴ **Alinge**, s.143.

⁴⁸⁵ **Viktoroviç** (2008), s.106-107.

⁴⁸⁶ **İnan, Abdulkadir** (1986), *Tarihte ve bugün Şamanizm*, 3.baskı, Ankara, TTK, s.100.

⁴⁸⁷ “Bunlar yasaklanmış hayvanlar ve ekinlerdir. Binilmesi ve yük yüklenmesi haram kılınmış hayvanlardır. Bkz. Enâm Sûresi 6/138.

⁴⁸⁸ Kur’ân-ı Kerim’in Enbiyâ Sûresi 83/21’inde Hz.Eyyûb’un hastalığı ile ilgili olarak şifa için Allah’a dua ettiği ve Sâd Sûresi 42/38’de “Biz de ona “ayağını yere vur! İşte yıkanacak ve içecek soğuk bir su” dedik” şeklinde bir ifade mevcuttur. Söz konusu bu olay Hz. Eyyûb’un sağ ayağıyla yere vurduğunda yerden sıcak bir suyun çıktığı ve onunla yıkandığı, sol ayağıyla vurduğunda ise soğuk bir su çıktığı ve ondan içtiği, böylece içinde ve dışında hiçbir hastalık kalmayarak iyileştiği şeklinde tefsir edilir. Bkz.**Karakaya, Enis** (2001), “Kaplıca”, *DİA*, C:24, s.351.

⁴⁸⁹ **Davletşin**, s.378-379.

halkının bu kaplıcalarda yıkandıklarını ve bu suyun her türlü hastalıktan korunacağına inandıklarını da eserinde anlatmaktadır.⁴⁹⁰

Altın Orda Devleti'nde İslam kültürünün gelişimi, Cuci ulusunun topraklarında dini öğretinin oluşturulmasına da katkıda bulunmuştur. Nitekim İslamiyet'te eğitime çok büyük önem verilmekte ve Kuran-ı Kerim'de ilim kökünden türeyen kelimelerin varlığı 750 yerde geçtiği bilinmektedir.⁴⁹¹ İslam dininin eğitime ve bilime bu kadar çok önem vermesi Cuci ulusunun da bilime ve eğitime önem vermesinin hatta bilimin ve eğitimin gelişmesinin önünü açmıştır. Bunun yanında Altın Orda'da sufizm yavaş yavaş yayılmaya başlamış ve hükümdarlar da sufiler ile yakın temaslarda bulunmuşlardır. Örnek olarak Özbek Han'ın oğlu Canibek, Seyyid Şerif b. Abdulhamit'in terbiyesi ile yetiştirilmiştir.⁴⁹² Sufizm'in Cuci ulusu yöneticileri ile yakın temalarının diğer kanıtı Ebu Bekir Kalender Rumi'nin kaleme aldığı "*kalendername*" adlı eserden iyi anlaşılmaktadır. Ebu Bekîr Kalenderî, eserinde Özbek Han ve oğlu Cani Bek'in ülkesinde sağladığı adalete övgüler yağdırmıştır. Ayrıca Moğol fetihleri ve Cengiz'in halef devletlerinin saltanatını meşrulaştırmak için gerekçeler sunmuştur.⁴⁹³ Özbek Han ve Cani Bek Han dönemlerinde adı kaynaklarda çok sık geçen Ebu Bekîr Kalenderî, Anadolu coğrafyasından Solhat'a gelmiş ve Anadolu İslam kültürünü bölgeye taşımıştır. Ebu Bekir Kalender Rumi ve diğer sufilerin etkisiyle Altın Orda ahalisinin yerleşik hayata geçme ve şehirleşme süreçleri hızlanmıştır.⁴⁹⁴

Başkent Saray şehrinde 1320-1330 yıllarında, Hanefi mezhebinin temsilcileri Amir Muhammed b. Ömer b. Attik B. Abi Bakr b. Muhammed El-Sabah ve Bedredin bin Zirak el Sulhani, İslam hukuku ve fıkıh üzerine yazılan önemli eserlerin yeniden yazılması ve yorumlanması için yoğun çabalar göstermişlerdir.⁴⁹⁵

Cuci ulusunda birçok İslamî mezhep bulunmaktadır. Bunlardan en etkili olanı, Volga Bölgesi, Kuzey Karadeniz, Orta Asya ve Kazakistan'da bugüne kadar tamamen hâkim olan Hanefi mezhebi olmuştur. Altın Orda topraklarında Hanefi inancına ek olarak başka mezheplerde bulunmaktadır. Bunlar, her şeyden önce, Mısır ve İran ile ticaret ve kültürel ilişkiler yoluyla ortaya çıkan Mâlikîlik ve Şafî mezhebinin Sünnileri ve Azerbaycan'dan Altın Orda'ya gelen Şiiilerdir.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ İbn Battûta, s.473.

⁴⁹¹ Kutluer, İlhan (2000), "İlim", *DİA*, C:22, s.110.

⁴⁹² İbn Battûta, s.480.

⁴⁹³ Ebu Bekir Kalender Rumi, s.540-541.

⁴⁹⁴ Korkmaz (2018), s.211.

⁴⁹⁵ Poçekayev, R.Yu (2017), *Zolotaya Orda İstoriya v imperskom kontekste*, Sankt Peterburg, Nauka, s.90.

⁴⁹⁶ Malov, Malişev, Rakuşin, s.111.

Altın Orda Devleti'nde Hanefi mezhebinin temsilcilerinin yoğun faaliyetleri ülkede bu mezhebin benimsenmesinde etkili olmuştur. Bu durum dönemin Bulgar aydınlarının isimlerinde görülmektedir. Mesela XIV. yüzyılın Bulgar âlimi Burhaneddin İbrahim Hızır adının yanında el Hanefî mahlası bulunmaktadır. Necmeddin Ebu er Rıza Muhtar İbn Muhammed el kazvini el Hanefi de buna örnektir. Anlaşıldığı üzere âlimler kendi adlarında sadece Müslüman olduklarını değil, belirli bir mezhebe ait olduklarını da göstermişlerdir.⁴⁹⁷ Âlim Ebul Fida, Altın Orda şehirlerinden Bulgar ahalisi hakkında şu bilgiyi aktarmıştır: *"Bulgar şehrinde üç hamam var, ahalisi Hanefilerdir."*

Altın Orda şehirlerinde İslam dünyasının dört bir yanından gelmiş ve İslam'ın farklı akımlarına mensup birçok insan yaşamıştır. Bu durum hakkında İbn Arabşah şu bilgileri vermektedir.

*"Berke Han, şerefli Müslüman giysisi giymeye layık görülünce ve Deşt-i topraklarında Hanefi bayraklarını dalgalandırmak, İnsanlara doğru yolu göstermek ve tek tanrıya inanmalarını sağlamak için dünyanın her köşesinden bilim adamlarını ile şeyhleri davet etti".*⁴⁹⁸

İbn Battuta'nın seyahatnamesindeki bilgilerden ülkede Şafilik mezhebinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Memlük Sultanı Melik Nasır'ın inşa ettirdiği caminin hatipliğini Hanefi kadısı Şemseddîn Saylî, Şafî kadısı hoca Alâeddîn Asî, ve Şâfiî hatibi Ebubekîr adında üç hoca yapmıştır.⁴⁹⁹ Berke Han, Hanefiliğe bağlı kalmış ancak Altın Orda Devleti'nde Şafii ve Mâlikîleri engellememiştir. Şiilik, Altın Orda Tatarlarının sosyal yaşamında hiçbir zaman önemli bir rol oynamamış, mezhepler arasında herhangi bir anlaşmazlık yaşanmamıştır.⁵⁰⁰

Bilinen edebi eserler Altın Orda Devleti'nin Müslüman geleneğine uygun olarak kaleme alınmıştır. Cuci ulusunun kurulmasından önce Volga Bulgar bölgesi ve Harezm dâhil birçok bölgede ortaya konan eserler, daha sonra Altın Orda'nın edebi yapısına dâhil edilmiştir. Bu eserler arasında, özellikle 1340 civarında yaratılan *"Hüsrev ve Şirin"* şiiri yer almaktadır. Altın Orda şairi Kubt, Azerbaycan şairi Nizami'den tercüme ettiği Hüsrev ü Şîrîn adlı hikâyenin aynı isimle bir düzenlemesini yapmıştır.⁵⁰¹ Kutb, eserini Altın Orda

⁴⁹⁷ Davletşin, s.233.

⁴⁹⁸ İbni Arabşah, s.137.

⁴⁹⁹ İbn Battûta, s.464-465.

⁵⁰⁰ Şpuler (2016), s.249.

⁵⁰¹ Poçekayev (2017), s.93.

Hükümdarı Özbek Han'ın Gök Orda'nın başşehri Sıgnak'ta hüküm süren oğlu Tini Bek ile eşi Cemile Han Melek Hatun adına Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁵⁰²

Harezm bilginlerinden Ali b. Muhammed b. Dihkan el Baykandi, Özbek Han'a "*Miftâhu'l Ulûm*"⁵⁰³ adlı eseri yorumlayarak ona atfetmiştir.⁵⁰⁴ İslam dünyasında birçok kamu görevine gelmek ve rütbelere sahip olmak için mutlaka kadim bir soydan, Hz. Muhammed'in soyundan olmak gerekmektedir. Bu cihetle şecere hazırlama geleneği Altın Orda Devleti'nde yayılmıştır. Bu soyağaçlarında öncelikle soyun asillliği, dindarlığı, kadimliği vurgulanmak istenmiştir.⁵⁰⁵

Müslüman toplum için İlahiyat ve edebiyat gibi geleneksel bilimlerin yanı sıra, Altın Orda'da diğer bilim dalları da gelişmiştir. İslam dünyasından gelen çok sayıda aydının toplanması sayesinde çeşitli ilimler gelişme imkânı bulmuştur. Matematik ve astronomi, kimya, tıp, coğrafya ve tarih vs. Altın Orda ve Kazan Hanlığı'nda da çok gelişmiş bir bilim kültürü olmuştur. Bunların yanında jeodezi⁵⁰⁶, mantık, retorik⁵⁰⁷ bilimi de Cuci ulusunun sınırları içerisinde yer alan Harezm, Bulgar, Kafkasya ve Kırım'daki bilim merkezleri sayesinde gelişmiştir.⁵⁰⁸ Altın Orda Devleti'nde kaleme alınan ilk matematik kitabı olan "*et-Tuhfte fî ilmi'l hisâb*" ülkedeki bilimin üst seviyelerde olduğunu göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu eser, 1333 yılında Özbek Han döneminde Kırım valisi olarak görev yapan Tuluk Temür'e sunulmuştur.⁵⁰⁹ Bulgar ve Altın Orda döneminde resmi tarih kitaplarında etnik tarih ikinci plana atılmış, dinler tarihi ve özellikle de İslam tarihi ön plana çıkmıştır.⁵¹⁰

Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında İslam dininin sosyo-kültürel hayata etkisinin her alanda gelişme gösterdiği dönem Canibek Han döneminde olmuştur. Canibek Han döneminde bilime, edebiyata, sanata ve mimariye çok büyük önem vermekle birlikte söz konusu dönem içerisinde bilim felsefesine dair önemli eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan biri Mübarek bin Yusuf, Şerefüddin Ebu Ali Mahmud bin Muhammed Ömer el-

⁵⁰² Söz konusu eser Altın Orda Devletinde kaleme alınan en eski Türkçe metin olması bakımından ve Kıpçak lehçesi hakkında öneli bir kaynak niteliği taşıması bakımından önemlidir. Detaylı bilgi için bkz. **Özkan, Mustafa**(1999), "Hüsrev ü Şîrîn", *DİA*, C:19, s.56.

⁵⁰³ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap grameri ve belâgatına dair eseri. Bkz. Benli, M.Sami(2005), " Miftâhu'l Ulûm", *DİA*, C:30azam,s.20-21. El Baykandi, eseri tekrar yorumlamıştır.

⁵⁰⁴ **Poçekayev, R.Yu.** (2018), "şihabaddin Marcani o Prave Zolotoy Ordı" *Türkologičeskiye issledovaniya*, Tom:2, No:4, s.57.

⁵⁰⁵ **Davletşin**, s.393-394.

⁵⁰⁶ Jeodezi, Yeryüzünün ölçümleri ile ilgilenen bilim dalıdır.

⁵⁰⁷ Söz söyleme sanatı

⁵⁰⁸ **Davletşin**, s.321.

⁵⁰⁹ **Fazlhoğlu**, s.8.

⁵¹⁰ **Davletşin**, s.399.

Çağmini el Harezmi'nin "*el Mülahas fi'l hey*" adlı çalışmasına şerh olarak yazılan "*Turerül Mulahas*" adlı eserdir. Nitekim bu eser Canibek Han'a sunulmuştur.⁵¹¹ Altın Orda Devleti'nin son büyük hanı olarak nitelendirilen Canibek Han için kaynaklarda onun medreseler ve camiler yaptırdığı, din adamlarını kendi yanına çektiği bilim, kültür, âdet ve ananelerini yaydığı bu nedenle İslam dinini yayma konusunda çok önemli faaliyetler gösterdiği vurgulanmaktadır. Bununla beraber din adamlarından Sa'üddin et Taftazânî de "*Muhtasaru'l Me'tânî*" adlı eserini Cani Bek Han'a sunmuştur.⁵¹²

Yazılan edebi eserlerin içeriği incelendiği takdirde Altın Orda Müslümanlarının eski geleneklerinden hâlâ birtakım izler taşıdığı görülmektedir. Nitekim Mahmud el-Bulgari tarafından 1357-1358 yılında tamamlanan "*Nahcu'l-Faradis*"⁵¹³ adlı eserde, Allah'tan bahsederken genel kabul gören "Hak Tebarake ve Teâla", "Hak Teâla" ile birlikte "Tengri Teâla" sıfatının da kullanıldığı görülmektedir.⁵¹⁴ Bilindiği üzere dini eserlerde kavramların ikame edilmesi, özellikle de Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olarak bu çeşit ifadelerin kullanımına izin verilmemektedir. Ancak görüldüğü üzere Altın Orda ahalisi üzerinde eski birtakım halk inançlarının Kök Tengri inancının etkisinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Altın Orda Devleti'nde tıp ile ilgili bilimlerin varlığı el Birzali'nin naklettiği bilgilerden anlaşılmaktadır. El Birzali çalışmasında Altın Ordalı gezgin Alaaddin Numan el-Harezmi hakkında "*Bu harika bir adamdı, o farklı ülkeleri dolaştı, onun 21 yıl boyunca topraklarından ayrıldı. Ünlü kimselerle tanıştı mantık, diyalektik ve tıp okudu ve 701 yılında topraklarına döndü,*" ifadelerini kullanmıştır.⁵¹⁵ Nitekim Tabip Abdurrahman İbn Nasru'l Mausilî, başkent Saray şehrinde tıp biliminin yanında birçok bilim dalıyla uğraşmıştır.⁵¹⁶

İslam dini astronomiye ait bilgilerin geliştirilmesini her zaman desteklemiştir. Bu cihetle Altın Orda ahalisi ibadetlerini yerine getirmek için belirli bir zamana ve mevsime uymanın, kesin tarihi tespit etmenin gerekli olduğunu düşünmüşlerdir. Bu hesaplama işlemi

⁵¹¹ Korkmaz (2018), s.123.

⁵¹² İzgi Cevat (1941), "Canı Bek Han devrinde Altınordu hanlığında bilim hayatı", *Belleten*, C:5, Ankara, s.163.

⁵¹³ Nahcu'l-Faradis, Cennetlere açılan yol demektir. Altın Orda'nın başşehri Sarayda tamamlanan eser, Kazan ve İstanbul gibi birçok yerde nüshası bulunmaktadır. Eserde İslâmî emir ve yasakların öğretilmesi, dinî duyguların güçlendirilmesi gibi konular ele alınmaktadır. Eser ile alakalı detaylı bilgi için bkz. **Mahmud b. Ali Kerderli**, *Nehcü'l-Feradis Uştmaqların Açığ Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, (Çev. Eckmann, Janos(1964)), (Yay. Tezcan, Semih, Zülfikar, Hamza (2014)), Ankara, TDK Yayınları; **Nadjip, E**(2012), "Nehcü'l-feradis ve dili üzerine ". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S:22,s.29-44; **Bilgin, A.Azmi** (2006), "Nehcü'l Ferâdis", *DİA*, C:32, s.540-541.

⁵¹⁴ **É.G. Sayfetdinova** (2014), "sufiyskie traditsii v duhovnoy kulture zolotoy ordı", *Zolotoordinskoe Obozreniye*, İnstitut istorii im. Ş. Marcani, s.76.

⁵¹⁵ **Elmira Sayfetdinova** (2016), "İslamskaya Kultura Zolotoy Ordı", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.460.

⁵¹⁶ **Kemaloğlu, İlyas** (2020), "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (Haz. Alan, Kemaloğlu, İlyas), İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.127.

camilerde kible yönü hesaba alınarak yapılmıştır. Kaynaklara göre İslam dünyasında en yaygın olan bilimler yani astronomi ile jeodezi, Altın Orda sahasında çok gelişmiştir. Münecimler o zamanlarda doğuda çok yaygın olan Usturlap gibi aletleri kullanmışlardır. Bu aletin bazı parçaları başkent saray el Cedid’de bulunmuştur.⁵¹⁷ Bunun yanında Altın Orda başkenti Saray’ın günümüzde bulunduğu Selitrenoye kasabasında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde önemli bir yapıt bulunmuştur. Bu yapıt, yüksek bir kum tepesinin yüzeyinden yaklaşık 4m derinliğinde 2m çapında ham tuğladan yapılmış bir kuyu şeklindedir. Orta Doğu'nun birçok şehrinde benzer kuyular astronomik amaçlara hizmet etmiş ve bu basit gözlemvlerinde sabit yıldızların gözlemleri yapılmıştır.⁵¹⁸ Bu rasat kuyularının bulunması Cuci ulusunda oldukça yüksek bir seviyede astronomik araştırmaların bulunduğu dair ilginç bir kanıttır. Söz konusu astronomik çalışmalar döneminde edebiyatına da yansıdığı görülmektedir. Nitekim Şair Seyf-i Saray'ın "*Suheyl ve Guldursun*" adlı şiirinde şunlar yazmaktadır:

*“Süheyl bahçe tarafından zincire vurulmuş, Guldursun'un ruhu yerden süzülür gibiydi.
"Sevgiyi ruhun cazibesini, Dünya'nın Güneş'in etrafında dönmesini öğrendim."*

Bu dizelerden hareketle Copernicus'tan yaklaşık 150 yıl önce, Altın Orda'nın Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğünü bildikleri anlaşılmaktadır.⁵¹⁹

⁵¹⁷ **Davletşin**, s.335-336.

⁵¹⁸ **Galkin, L.L.** (2011), “Geliotsentrizm bil izvesten v zolotoy orde zadolgo do kopernika”, *Voprosi İstorii i Arheologii Srednevekovih Kočevnikov i Zolotoy Ordi*, İzdatelskiy dom, Astrahanskiy universitet, s.23.

⁵¹⁹ **Katip, Hisam**, Sarayi Seyf-i, Harezmi, i anonimnogo avtora, (Per. Buharaeva, Ravilya (2005)), *Poeziya Zolotoy Ordi*, Moskva, Natalis Ripol Klassik, s.155.

IV. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İSLAMLAŞMASINDA ETKİLİ OLAN TARİKATLAR

4.1.Kübrevilik

Orta Asya'da etkili olan sufi akımlar içerisinde önemli bir yeri olan Kübrevilik, Altın Orda Devleti'nde İslam'ın yayılmasında etkili olan tarikatlardan birisi olmuştur. Tarikatın kurucusu olarak kabul edilen Necmettin Kübrâ, 1145 yılında Harezm'in Hîve şehrinde doğmuştur. Kübreviyye tarikatına ismini veren Kübrâ nisbesi, Kur'an-ı Kerim'de mahşer gününü ifade eden “et tâtmetü'l Kübrâ” kelimesinden gelmektedir.⁵²⁰ Hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi olmayan Necmettin Kübrâ, din eğitime önem veren ve ticaretle uğraşan bir aile ortamında yetişmiştir. Dönemin en yetkin kişilerinden hadis, tasavvuf eğitimi almak için Nişabur, Hemedan, İsfahan, Mekke, İskenderiye, Bağdat ve Tebriz gibi yerlere gitmiştir. Harezm halkı Hanefi olmasına rağmen Necmettin Kübrâ'nın doğduğu yer olan Hive, Şâf'ii mezhebine bağlıdır. Bundan dolayı Necmettin Kübrâ'da Şâf'ii mezhebine bağlı kalmıştır.⁵²¹ Moğolların Hârezm'i işgali ettiği 1221 yılında vefat etmiştir. Mezarı günümüzde Türkmenistan'ın Köhne Ürgenç şehrinde bulunmaktadır.⁵²² Necmettin Kübrâ, daha sağlığında müridlerine çeşitli bölgelerde İslam'ı tebliğ faaliyetlerinde bulunması için görevler vermiştir. Sadettin el Hamevî, Horasan'a, Kemaleddin Eşerakî Türkistan'a, Nizameddin Elcendî, Deşt-i Kıpçak'a ve Seyfeddin Baherzî'yi Buhara'ya göndermiştir.⁵²³

Kübrevi tarikatının yayılması, Necmettin Kübrâ'nın ölümünden sonra doğrudan müridleri tarafından devam ettirilmiştir. Bunlardan Seyfeddin Baherzî, Buhara'da XIV. yüzyıla kadar etkisini devam ettiren bir Kübrevi Şubesi kurmuştur.⁵²⁴ Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında etkili olan Kübrevi şeyhleri Nizamenddin Elcendî ve Seyfeddin

⁵²⁰ **Algar Hamdi** (2006), “Necmeddîn-i Kübrâ”, *DİA*, C:32, İstanbul, s.498.

⁵²¹ **Gökbulut**, s.82.

⁵²² **Korkmaz** (2018), s.160.

⁵²³ **Malov, Malişev, Rakuşin**, s.113; **Câmî, Abdurrahman** (1998), *Nefahâtü'l Üns Evliya Menkıbeleri*, (haz. Uludağ, Süleyman – Kara, Mustafa çev. Lâmiî Çelebi), İstanbul, Marifet Yay., s.602-603.

⁵²⁴ **Devin Deweese** (1998), “The Eclipse of the Kubariya in Central Asia”, *Iranian Studies*, C:21 .s.47.

Baherzî'dir. Nitekim Altın Orda hükümdarı Berke Han, Baherzî vasıtasıyla İslam dinini kabul etmiştir.

Baherzî'nin hayatı hakkında en önemli bilgiler Zehebî'nin "*Siyer-i A'lâmî'n Nübelâ*" adlı eserinde bulunmaktadır. Eserde Baherzî ile alakalı şu bilgiler geçmektedir:

"Horasan şeyhi Seyfeddin Baherzî, Nişabur ve Herat arasında bir vilayet olan Baherz'de doğdu. Sonradan Buhara'ya taşındı. İmamdı ve muhaddisti. Zenginlikten uzak sade bir hayat yaşardı. Necmeddin Kübra ile sohbetlerde bulunuyordu ve onun müritlerinden biriydi. İlimde ve fazilette deniz gibiydi. Onun şöhreti Maverâünnehir ve Türkistan bölgesinde Müslümanlar ve kâfirler arasında yayıldı. Sonra Dağıstan'a gidip dersler verdi. Tatarlar Buhara'yı yerle bir edince Necmettin Kübra müritlerine Horasan'a gitme emri verdi. Baherzî'ye de Maverâünnehir'e git dedi.(622 senesinde). Seyfeddin Baherzî o kadar yakışıklıydı ki Necmettin Kübra ona yüzünü örtmesini istedi. Baherzî kâfirlerin kalplerine korku veriyordu. Bayuka adında bir Moğol vardı çok zalim ve çok kan döken bir kişiydi. Kâfirler, Baherzî'ye karşı kışkırttılar. O, Bayuka'nın yanına geldiğinde Bayuka aniden öldü. Moğollardan bir cemaat bunu görünce Müslüman oldu.⁵²⁵

Tatarların "Ulu Şeyh" unvanı verdikleri Baherzî, 1190 yılında İran'ın Baherz şehrinde doğmuş ve dönemin pek çok devlet adamı ve hükümdarın saygısına nail olmuştur.⁵²⁶ Buhara'da bulunduğu sıralarda Altın Orda hükümdarı Berke Han, sözü edilen âlimin etkisiyle Müslüman olmuştur. Dönemin kaynaklarından Baherzî'nin Moğollar tarafından çok iyi itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu konu hakkında Cüveynî, Sorkotani Beki⁵²⁷'nin Hristiyanlara bağlı ve tutkun olsa da imamlara, şeyhlere de sadaka ve yardımda bulunmayı ihmal etmediğinden bahsetmektedir. Nitekim Cüveynî, "*Sorkotani Beki, Muhammed'in dininin şer'i kurallarının yaşatılması için çaba gösterirdi. Bu cümleden olarak o, her bir defasında Buhara'da bir medrese yapma işiyle bin bâliş⁵²⁸ gümüş vererek Şeyhülislam*

⁵²⁵ Zehebî (1985), s.363-365.

⁵²⁶ Uludağ, Süleyman (1991), "Bâharzi Seyfeddin", *DİA*, C:4, İstanbul, s.474-475.

⁵²⁷ Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy'un eşi. Aynı zamanda Kerayit kabilelerin hükümdarı Unk Han'ın kardeşi Cagembu'nun kızı. *Reşîdu'd-dîn*, s.3; *Tobça'an Manghol-un Niuça (Moğolların Gizli Tarihi(1240))*, (Çev.Temir,Ahmet (2016)), Ankara, TTK, s.265.

⁵²⁸ Moğolların kullandıkları para birimidir. Cengiz Han döneminde kullanılan bâlişler altın ve gümüş olarak basılmıştır. Bâliş, XIV. yüzyılda Moğol halef devletlerinden Kubilay Hanlığında ve İlhanlılar tarafından da kullanılmıştır. Atâ Melik Cüveynî, Vassâf ve Cûzcânî eserlerinde bu para biriminin dinar, dirhem ve miskal karşılığı değerini farklı olarak vermektedirler. Bu farklılık muhtemelen bâlişin değişik dönemlerde değer kazanması veya kaybetmesinden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak Vassâf altın bâlişin (bâliş-i surh) 2000 dinara, gümüş bâlişin ise 200 dinara denk geldiğini ifade etmektedir. Buna göre gümüş bâlişin altının onda biri değerinde olduğu anlaşılmaktadır. Kâğıt para olarak bâliş ise 10 veya 6 dinar değerinde idi. Müellif *DİA*(1992), "Bâliş", C:5, s.22.

Seyfeddin el Baherzî'yi görevlendirdi”⁵²⁹ ifadelerini kullanarak Baherzî'nin Moğollar arasında saygın bir kişi olduğuna dikkat çekmiştir.

İbn Battuta, Seyfeddin Baherzî'nin görev yaptığı medrese hakkındaki gördüklerini şu şekilde açıklamaktadır:

*“Buhara'da Fethabad adıyla bilinen varoшта konakladık. Burada büyük velilerden Şeyh Seyfüddin Baherzî yatmaktadır. Bu semtte Seyfüddin'e nispet edilen büyük bir tekke var; vakıfları çok. Orada misafirlere ve gariplere yemek çıkartılıyor. Şeyh efendi, Baherzî'nin soyundan gelen gezgin hoca Yahya Baherzî'dir. Bu şeyh, evinde bir ziyafet düzenleyerek beni ve saygın kimseleri davet etti. Yemekten sonra güzel sesli hafızlar Kur'an okudular; vaiz efendi etkileyici bir vaaz verdi. Ayrıca çok güzel makamlarda Türkçe ve Farsça ilahiler okudular. Hoş bir gece geçirdik.”*⁵³⁰

Baherzî, 1259-1260 yılında Fethâbad'daki tekkesinde vefat etmiş ve oraya gömülmüştür. Yaşadığı dönem içerisinde Baherzî, çok zengin vakıflara sahip olmak birlikte bu vakıfların birçoğu torunu Yahya Baherzî'nin uğraşlarıyla günümüze kadar ulaşmıştır.⁵³¹ Kübrevilik tarikatı, Baherzî'nin vefat etmesinin ardından etkisini iyice kaybetmeye başlamıştır. İlk dönemlerdeki etkisi oldukça kuvvetli olan bu tarikat, Necmettin Kübrâ ve müridi Seyfettin Baherzî'nin arkasından gelen kişiler başarılı bir dini politika yürütememişlerdir. Söz konusu tarikatın gerilemesine neden olan en önemli etken Nakşibendilik tarikatının bölgede yükselmesi olmuştur.⁵³² Tarikatın etki alanındaki bu düşüş hiç şüphesiz Altın Orda Devleti'ni de etkilemiştir. Berke Han'dan sonraki dönemlerde Altın Orda hanlarının giderek Yesevîlik tarikatına yanaştığı ve onun etkisi altına girdiği anlaşılmaktadır.

4.2. Yesevîlik

Hoca Ahmet Yesevî'nin (1093-1166) kurmuş olduğu Yesevîyye tarikatı, cehrî zikir⁵³³ yapmalarından dolayı “*Cehriyye*” ve tarikatın üyelerinin çoğunun Türk olmasından dolayı “*Silsile-i Meşâyh-ı Türk'de*” denilmektedir. Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında etkili

⁵²⁹ Cüveynî, s.455.

⁵³⁰ İbn Battûta, s.529.

⁵³¹ Gökbulut, s.159.

⁵³² Korkmaz (2018), s.161.

⁵³³ Cehrî zikir, sadece kendisinin duyabileceği bir ses tonuyla yapılan zikir türüdür.

olan sufi akımlar arasında en önemlisi olan Yesevîye tarikatının Türk İslam kültürü üzerindeki etkisini anlayabilmek için Hoca Ahmed Yesevî'nin Sufi kişiliğini, yazılarını ve Yesevîliğin geleneksel zikrini incelemek gerekmektedir. Yesevîliğin kurucusu olan Ahmet Yesevî, günümüzde Kazakistan'ın güneyinde bulunan Çimkent şehrinin yakınlarındaki Sayram kasabasında doğmuştur. Doğduğu dönemde Türkistan coğrafyası Tasavvufi akımların etkisi altındadır. Sayram, Otrar ve Yesi bölgesinde Arslan Baba'nın tasavvufi düşünceleri hâkimdir. Bu bağlamda çeşitli menkıbe ve rivayetlerde de Ahmet Yesevî'nin tasavvuf eğitimi aldığı kişi Arslan Baba olarak ifade edilmektedir.⁵³⁴ Fuad Köprülü, Arslan Baba'nın Ahmet Yesevî'nin küçük yaşlarda olduğu için onun şahsiyeti üzerinde önemli bir etki bırakmadığını iddia etmekte ve onun genç yaşlarda ilim tahsili görmek için Buhara'ya gittiğini söylemektedir.⁵³⁵

Hanefî bir âlim olan Ahmet Yesevî, iyi bir medrese eğitimi görmüş ve dini ilimlerin yanında çok iyi tasavvuf eğitimi almıştır. İnandıklarını ve öğrendiklerini konargöçer halka anlayabilecekleri bir dille anlattığı için Türkler arasında İslam dinini sevdirmiş, Ehl-i sünnet akidesini etrafına yaymıştır.⁵³⁶ Yesevi, dönemin kültür dili olan Arapça ve Farsça yerine ana dili Türkçeyi kullanmıştır. Türk dilini bir ilim, aşk ve irfan dili haline getirmekle birlikte düzenlediği sohbetlerde, nutk etmiş olduğu hikmetlerinde Türk dilini kullanarak geniş kitleleri etkileyen ilk Türk Mutasavvıfı olmuştur.⁵³⁷ Türk dilini kullanarak İslam dinini sade bir şekilde anlatması Türkler arasında Yesevîliğin yayılmasına olanak sağlamıştır. Türkçe kaleme aldığı "*Divan-ı Hikmet*" adlı eseri de kendisinden sonra İslam dininin yayılması ve öğrenilmesine katkıda bulunmuştur. Söz konusu bu eser, Volga ve Orta Asya Müslümanları için çok kutsal bir kitap olmuştur. Eserde, Yeseviye tarikatının temel unsurları, şariat, tarikat, marifet ve hakikatin dört aşamasının özü, en basit ve en açık ifadelerle anlatılmıştır.⁵³⁸

Ahmet Yesevi'nin ardından müridleri, Yeseviye tarikatının düşüncelerini ve öğretilerini dünyanın farklı bölgelerine giderek yaymaya gayret göstermişlerdir. Nitekim Tuda Mengü Han'ın Memlük Devleti'ne gönderdiği elçilik heyetinin temsilcilerinden Mecdeddin Ata'nın Yeseviye tarikatına mensup olduğu bilinmektedir. Mecdettin'nin kullandığı "Ata" unvanının Yesevilik tarikatına mensup kimselerce kullanılması onun bu tarikatın müridlerinden birisi olduğunu doğrulamaktadır. Bu cihetle Tuda Mengü Han'ın da

⁵³⁴ **Bice, Hayati** (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, s.54,63.

⁵³⁵ **Köprülü**, s.64.

⁵³⁶ **Eraslan, Kemal** (1989), *Ahmed Yesevî, DİA*, C:2, s.161.

⁵³⁷ **Korkmaz** (2018), s.155-156.

⁵³⁸ **Malov, Malişev, Rakuşin**, s.113.

Yeseviliğin etkisiyle İslam dinini kabul ettiği görülmektedir.⁵³⁹ Ahmet Yesevi'nin müridleri arasında Mansûr Ata, Sâid Ata, Sûfi Muhammed Dânişmend ve Hakîm Ata bulunmaktadır.⁵⁴⁰ Bu müridler arasında Hâkim Ata'nın takipçilerinin Cuci ulusunda İslam'ın yayılmasında önemli katkıları olmuştur. Sözü edilen bu takipçilerden Sadr Ata ve Seyyid Ata, Özbek Han'ın ve Canibek Han'ın İslam dinine girmesinde büyük rol oynamışlardır. Özellikle Özbek Han döneminde Yesevilik tarikatı, Altın Orda halkı üzerinde daha önemli bir anlam kazanmış ve hükümdarların İslam dinine girmeleri hakkında çeşitli efsanelerin meydana gelmesine olanak sağlamıştır. Bu efsaneler daha çok Özbek Han dönemi ile ilgili olmuştur.

Araştırma eserleri Özbek Han tahta çıktıktan sonra Müslüman olduğu ve Muhammed adını aldığı bilgisinde hem fıkirdir.⁵⁴¹ Nitekim Özbek Han'ın 1313 yılında Mohşi'de bastırdığı sikkelerin üzerinde “*Allah'ın lütfıyla Âdil Sultan Gıyaseddin Özbek Han*” ifadeleri yer almaktadır. Başkent Saray'da ve Kırım'da bastırdığı sikkelerde de aynı ifade ve unvanlar bulunmaktadır. Ayrıca Saray şehrinde 1334 yılında bastırdığı sikkelerin üzerinde Hulefa-i Raşidin'in isimleri yer almaktadır.⁵⁴² Özbek Han'ın Müslüman olma meselesi ile ilgili asıl karışıklık Özbek Han'ı İslam dinine davet edenin kim olduğu sorusudur. Ötemiş Hacı'nın “*Cengizname*” adlı eserinde dört veliden bahsetmekte ancak sadece Baba Tükles'in adı geçmektedir. Abdulgaffar Kırımî'nin “*Umdet'üt Tevarih*”inde Baba Tükles, Şeyh Meciüddin Şirvanî, Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgani adlı dört âlim ismi geçmektedir. Ötemiş Hacı ve Abdulgaffar Kırımî Özbek Han'ın Müslüman olmasını şu bilgilerle açıklamaktadır:

“Dört veliye Allahu te'âlâdan ilham geldi: “Sizler varıp Özbek'i İslam'a davet ediniz !” sonra, Allahu te'âlânın emri ile Özbek Han'ın ülkesine gelip, ormanın dışında konakladılar. Özbek'in subayları: “sizler kimsiniz ?” diye sordular. Bunlar: “Bizleri Han'ın huzuruna alıp götürünüz” dediler. Han'ın gözü bunlara ilişti. Çünkü, “Nûr-ı hidâyet” ile Allahu te'âlâ, Han'ın gönlünü nurlandırmıştı ve o sebepten bunları görüyordu. Han, Sizler kimsiniz, ne iş yaparsınız diye bunlara sordu. Onlar: “Biz muhammediyiz. Hudâ-yı te'âlânın emri ile geldik sizleri Müslüman yapacağız diye cevap verdiler. Bu esnada Han'ın şeyhleri bağırarak: Bunlar kötü kişilerdir. Bunları öldürün dediler. Han, “neden öldüreyim, ben padişahım. Hanginizin dini hak ise ben onunla olurum”. Dedi. Bu iki cemâat bahse girdiler. İki tandır kazıp on araba “süksük” ile kızdıracaklar. Bir tandıra sihirbazlardan bir kişi girecek, öbür tandıra bunlardan

⁵³⁹ Jandarbek Zamanhanulı (2018), s.156.

⁵⁴⁰ Tosun, Necdet (2017), *Ahmed Yesevî*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, s.40.

⁵⁴¹ Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi*, (Haz.Dağ Hüseyin(2004)), Ankara, Çağlar Yay., s.154; Kafalı, Mustafa(2007) “Özbek Han”, *DİA*, C:34, s.108.

⁵⁴² Sagdeeva, s.21-23; Nyamaa, s.201-202.

bir kişi girecek. Hangisi yanmadan çıkarsa, onun dini hak olacak deyip karar verdiler. Bunlardan birisine Baba Tükles girdi. Hudâ-yı te'lnn kudreti ile babanın tek bir kılı bile yanmadan ıktı. Bu durumu başta Han olmak üzere bütün hizmetçiler gördüler ve sonunda şeyhlerin eteklerini tutup Müslüman oldular".⁵⁴³

Bunun dışındaki kaynaklarda XV. yüzyılda yazılan “İskender Anonimi” ve XVI. yüzyılda yazılan “şeceret'l-Etrk” adlı eserde zbek Han'ın İslam dinini Yesevîye tarikatından Hakim Ata⁵⁴⁴,nın ğrencisi Aziz Zengi Ata'nın müridi Aziz Seyyid Ata'nın telkinleriyle kabul ettiği bilgisi yer almaktadır.⁵⁴⁵ Bunlara ek olarak Nrullah b. Ubeydullah es-Siddik el Hrizm, zbek Han'ın Müslüman olmasıyla ilgili şunları söylemektedir:

Kutsal şeyh Zengi Ata, Seyyid Ata ve Sadr Ata'ya, "Dest-i Kıpçak'a ve Sarayık'e gidip kâfirleri ve insanları İslam'a çağır emrini verdi. O zamanlar Sarayık'daki hükümdar (padişah), Cengiz Han'ın en büyük ğlu Cuci Han'ın beşinci ğlu şiban Han'ın soyundan gelen zbek Han'dı. O zaman, Cengiz Han'ın torunları arasında hala Müslüman olan bir hükümdar ortaya çıkmamıştı. Seyyid Ata ve Sadr Ata, efendilerinin emriyle sarayık'a gitti. zbek Han'ı İslam'a çağırdı. Sadr Ata, zbek Han'a kelime-i şehadeti öğretti. Ona imanın ve İslam'ın şartlarını, abdest ve dua etmesi konusunda talimat verdi. Namaz vakti gelince kibleye doğru döndüler. Sonra zbek Han şöyle dedi: "Eğer Kbe'yi grmyorsam, neden namaz kılıyorum ?" Bunu söylediğinde, Sadr Ata elini kaldırdı ve işaret etti ve "Gördüğünüz şey Kbe" dedi ve zbek Han'ın ve orada duran tüm insanların gözlerindeki peeler kaldırıldı. Kutsal Kbe, açıkça ortaya çıktı. zbek Han'ın şöyle dediği bilinmektedir: "Hayatım boyunca namaz kıldığım namazlarda Kbe'yi görene kadar tahrime tekbiri bile söylemezdim." "zetle, o gün 70.000 kişi İslam'a dönüşme şerefiyle yüceltildi:" bizi buna yönlendiren Allah'a hamd olsun: Tanrı'nın rehberliği olmasaydı asla rehberlik edemezdik."⁵⁴⁶ Buradaki Sadr Ata'nın, Baba Tükles olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁷

Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan Temrname adlı eserde zbek Han'ın İslam dinine girmesini çok daha farklı ele almaktadır. Nitekim eserde, “Bir gün zbek Han, Hocend kasabasına doğru yürüyüşe çıktı ve oradan geri döndü, askerleri kr oldu. Seyyid ata, ilm-i kerametın yardımıyla onları iyileştirdi, bundan sonra içtenlikle etkilenen zbek Han İslam'ı kabul etti,”⁵⁴⁸ ifadeleri yer almaktadır.

⁵⁴³ temiş Hacı, s.48-50; Abdulgaffar'dan aktaran Derin, s.43-44.

⁵⁴⁴ Asıl adı Süleyman olmakla birlikte nisbesi Bkırğanıdır. Detaylı bilgi ii bkz. Kara, Mustafa (1997), “Hâkim Ata”, DA, C:15, s.183-184.

⁵⁴⁵ şeremetev, A.G. (2014), “Religioznıy Faktor v Politeskoı Jizni Zolotoı Ordı” Dissertatsıya stepeni kandidata, Saratov, st.123.

⁵⁴⁶ Nurullah b. Ubeydullah es-Siddik el Hrizm'den aktaran Dewese(1984), s.371-374.

⁵⁴⁷ Dewese, Devin (2016) “Baba Tükles”, DA, C.E, s.162-163.

⁵⁴⁸ Jandarbek (2003), s.328.

Sözü edilen *Temürname* adlı kaynakta Altın Orda ahalisi arasında İslam dininin yayılmasıyla ilgili bir anlatı yer almaktadır. Bu anlatı da Özbek Han'ın İslam dinini kabul etmesinde etkili bir isim olan Baba Tükles'in bir tandıra girme hikâyesine benzer bir olay anlatılmaktadır. Eserde, Şeyh Seyyid Ata'nın manevi hocası olan Zengi Ata'nın rüyasında onun Deşt-i Kıpçak'a gittiği ve oradaki insanları İslam'a davet ettiği anlatılmaktadır. Ardından Seyyid Ata ve takipçileri, Kıpçak bozkırlarına doğru yol almışlardır. Anlatılan olay şu şekildedir:

*“Seyyid-ata, öğrencileri Şeyh Kasım, Şeyh Hadim ve Baksayıs Ata ile birlikte, Husrev Kulal Han'a geldikleri ve niyetlerini anlattıkları Dasht-i Kipchak'a gitti. Han üç şart koydu: birincisi, Şeyh, bir bahadırı yenmek zorundadır; ikincisi, delirmiş kızını tedavi etmek zorundadır. Üçüncüsü, Şeyhlerden biri sıcak bir tandır (fırın) içine inmek zorundadır. Seyyid Ata kabul etti. Şeyh Kasım, bahadırı yendi, Şeyh Hadim sıcak tandırdan sağ salim çıktı ve Seyyid Ata kızı iyileştirdi. Han ve halkı İslam'ı kabul etti. Han, ava gittiği esnada bir suikaste uğradı ve Baksayıs Ata tarafından başarısız bir engelleme girişimi oldu. Sonra Allah'ın izniyle ve ilm-i keramet Han sayesinde tekrar canlandı ve minnet ifadesi olarak, kızı Sahib Camal'i, tüm Deşt-i-ve Kıpçak'ın manevi akıl hocası olan Seyyid Ata'nın emrine verdi ve Baksayıs Ata ile evlendirildi”*⁵⁴⁹

Harezmi efsanelerinde Özbek Han'ın oğlu Canibek Han'ın İslam dinine girmesinde Seyyid Ata'nın baskın bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Efsaneye göre Canibek Han, çölde yalnız düşmüş ve daha sonra Sufi Şeyhi Seyyid Ata onu bulmuştur. Daha sonra onu babası Özbek Han'a getirmiş Özbek Han ve oğlu Canibek Han İslam dinine girip Müslüman olmuşlardır.⁵⁵⁰

Çalışmada anlatılan bilgilerden hareketle Seyyid Ata, Sadr Ata, Şeyh Kasım, Şeyh Hadim, Hüseyin Bek ve Baksayıs Ata Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyalardaki Türk-Moğol unsurların İslamlaşmasında önemli bir rol oynamışlardır. Daha önceki bölümlerde Başkurt kabileleri üzerinde İslam'ın yayılmasında Hüseyin Bek adlı bir şeyhin faaliyetlerinden bahsedilmişti. Sözü edilen bu şeyh, Yeseviye tarikatına mensup olmakla birlikte Başkurt bozkırlarına Yesevilik öğretilerini yaymağa gayret göstermiştir. Birçok anlatıda Özbek Han'ın İslam dinine girmesiyle alakalı farklı bilgiler bulunmasına rağmen bu farklı versiyonları birleştiren ana unsur Yeseviye tarikatı mensupları Seyyid Ata ve müridleri ile Sadr Ata olmuştur.

⁵⁴⁹ Jandarbek (2003), s.332.

⁵⁵⁰ Snesev, G.P. (1983), *Harezmskiye Legendı Kak İstočnik Po İstorii Religioznıx Kultov Sredney Azii*, Moskva, Nauka, s.167.

Muhtelif kaynaklardan anlaşıldığı üzere Seyyid Ata ve müridleri ile Sadr Ata, Özbek Han'ın Müslüman olmasındaki etkili iki isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradaki Baba Tükles adıyla çeşitli efsanelere konu olan kişi ise Sadr Ata olduğu düşünülmektedir. Sözü edilen bu âlim vücudundaki kılların ve saçlarının uzunluğundan dolayı Şaşlı Aziz, Baba Tüklî Şaştı olarak da bilinmektedir. Türbesi konusunda tam bir kesinlik yoktur. Birkaç yerde bulunan türbelerden biri Volga bölgesindeki Mashaikovo köyünde, diğerleri de Hazar Denizinin doğusundaki Mangışlak yarımadası ve Güney Kazakistan dağlarında bulunmaktadır.⁵⁵¹ Bu türbelerin çokluğu Sadr Ata'nın, Altın Orda ahalisi üzerindeki etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Yine Seyyid Ata'nın müridlerinden Baksayıs Ata'nın türbesinin Güney Kazakistan'da bulunan Kızıl Orda eyaletinin Janakorgan şehrinde bulunduğu, Şeyh Kasım'ın türbesinin de Sırderya yakınlarında olduğu bilinmektedir.⁵⁵² Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında büyük etkisi olan Seyyid Ata'nın hayatı hakkında çağdaşı Nakşibendiyye silsilesinden Hacegân tarikatına bağlı Ali Râmîtenî ile birçok defa görüşüp önemli sohbetlerde bulunduğu ifade edilmektedir. İbn Battuta'nın seyahatnamesinde geçen Canibek Han'ın hocası Seyyid b. Abdülhamit olarak bilinen kişinin Seyyid Ata olduğu düşünülmektedir.⁵⁵³ Ayrıca Harezm bölgesinde yaşadığı ve öldükten sonra yine buraya Hâkim Ata'nın türbesine yakın bir yere defnedildiği menkıbelerde anlatılmaktadır.⁵⁵⁴

4.3. Kalenderilik

Altın Orda Devleti'nde İslam dininin yayılmasında etkili olan diğer bir tasavvuf akımı Kalenderiliktir. Irak'ta ortaya çıkan Kalenderilik, kısa bir süre içinde İran ve Maverâünnehir'de yayılmıştır. Tasavvuf tarihinde “*Melâmetilik*” adıyla da bilinen bu tarikatın ilk temsilcileri Bâyezid-i Bistâmî (874), Cüneyd-i Bağdâdî (910), Hallâc-ı Mansur (922)'dur.⁵⁵⁵ Kalenderiler, dünya hayatını umursamayan, içinde yaşadığı toplum düzeninin inanç ve ananelerine karşı çıkan kişiler olarak tanımlanmaktadırlar. Bu tasavvufi düşünceye

⁵⁵¹ Deweese (2016), s.160, 163.

⁵⁵² Jandarbek (2003), s.332.

⁵⁵³ Deweese (1984), s.134.

⁵⁵⁴ Bice (2016), s.186-188.

⁵⁵⁵ Ocak, Ahmet Yaşar (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler(XIV.XVII. Yüzyıllar)*, Ankara, TTK, s.4-5.

sahip olan kişiler, farzların dışında namaz, oruç gibi ibadetleri azaltır ve dünyevî lezzetlerden mubah olanını yeme içme konusunda titizlik göstermezler. Onlar için önemli olan şey kalp temizliğidir.⁵⁵⁶

Kalenderiliğin Altın Orda topraklarında yayılmasında etkili olan kişiler Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve Barak Baba'dır. Ebu Bekir Kalender Aksarayî, hangi yılda doğduğu bilinmemekle birlikte Nisbesinden ve kendi kaleme aldığı eseri "*Kalendername*" de belirttiği üzere kendisi Anadolu topraklarında doğmuştur. Aksarayî, Kalenderiliğin az bilinen kollarından Uşakkiye tarikatının kurucularındandır. Eserinde verdiği bilgilerden hareketle Aksarayî'nin Kırım dışında Anadolu'da ve Suriye topraklarına ziyaretlerde bulunduğu ayrıca Mekke ve Medine'ye hac ziyaretleri yaptığı anlaşılmaktadır. Kendi kökeni hakkında bilgi vermeyen âlimin, Moğol istilaları nedeniyle Horasan ve Azerbaycan topraklarından Anadolu'ya göç edenlerden olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁷

Aksarayî, Özbek ve Canibek Han döneminde Kırım'da yaşamış ve Solhat kentinde bir imamlik görevinde bulunmuştur. Ebu Bekir Kalender Aksarayî'nin böyle bir görevde bulunması onun iktidara yakın, saygın bir din âlimi olduğunu göstermektedir. Aksarayî, İslam dinini yaymak için Kırım'a göç etmiş ve orada İslam'ı tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Kuşkusuz, Kalenderilik Tarikatı, Ebu Bekir'in faaliyetleri ve çalışmaları, İslam'ın Altın Orda'da yayılmasında büyük katkısı olmuştur. Bu faaliyet ve çalışmalardan en önemlisi Ebu Bekir Kalender Aksarayî'nin kaleme aldığı *Kalendername* eseridir. Söz konusu bu eser, Altın Orda ahalisi üzerinde İslam dininin yayılmasında oldukça etkili olmuştur. *Kalendername*'ye göre, Uşakkiye yoluna katılmak için beş kurala uymak gerekmektedir. Bunlar, başkalarının kusurlarını gizlemek, nefsi kötülüklerden uzak tutmak, düşmanlara karşı iyi davranmak, şeriata bağlılık ve statülerinden bağımsız olarak tüm insanlara samimi bir şekilde hizmet etmektir. Ebu Bekir Kalender, "*yağmur gibi, bize döküldüler*" ifadesiyle Kırım'da çok sayıda takipçi bulduğunu eserinde bildirmektedir. Aynı zamanda ana halefinin adını da eserinde zikretmektedir. Görünüşe göre, ona en yakın müridlerden biri olan ve onun arkasında *Kalendername* satırlarını yazan kişi Hacı Muhammed el Kırımî'dir.⁵⁵⁸

Ne yazık ki, İmam Ebu Bekir'in bulunduğu cami yıkılmıştır. Ayrıca XIII – XIV. yüzyıllarının sonundaki Solhat'ın topografik haritasındaki yeri bilinmemektedir. Bahçesaray Müzesi'nin 1925-1926 ve 1928 yıllarında Ortaçağ İslam mezarları ile ilgili yaptığı arkeolojik

⁵⁵⁶ Azamat, Nihat (2012), "Kalenderiyye", *DİA*, C:24, s.253.

⁵⁵⁷ Ebu Bekir Kalender Rumi, s.38.

⁵⁵⁸ Ebu Bekir Kalender Rumi, s.40.

Çalışmalarda Solhat'ın tepesinde toplam 320 mezar taşı bulunmuş ve parçaları toplanmıştır. Materyaller incelendiğinde, Ebu Bekir Rumi'nin adı maalesef aralarında yoktur. Bu cihetle onun Kırım dışında başka bir Altın Orda şehirinde örneğın Saray, Bulgar gibi önemli şehirlerin birinde defnedilmiş olma ihtimali yüksektir.⁵⁵⁹

Kaynaklarda Deşt-i Kıpçak coğrafiyasında İslam dinini irşad faaliyetleri konusunda Barak Baba ile ilgili bilgiler bulunmasa da onun Sarı Saltuk'un müridi olduğu bilinmektedir. Hatta ona bu Barak (köpek) lakabının da Sarı Saltuk'un verdiği ifade edilmektedir. Barak, Altın Orda'daki İslam'ı tebliğ faaliyetlerinde bulunması konusunu onun “*Barak el Kırımî*” nisbesiyle anılmasından anlamaktayız.⁵⁶⁰

⁵⁵⁹ **Mirgaliyev** (2014), s.41-42.

⁵⁶⁰ **Ocak** (1999), s.69-70; **Ocak Ahmet Yaşar** (1992),”Barak Baba”, *DİA*, C:5, s.61.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Moğolların İslam dini ile olan ilişkileri Müslüman tüccarların etkisiyle Cengiz Han döneminden itibaren başlamıştır. İlk dönemlerde Moğolların İslam dinine bakış açıları olumsuz olsa da Müslüman coğrafyalarda kurulan Çağatay Hanlığı'nda, İlhanlılar'da ve Altın Orda Devleti'nde zaman içerisinde İslam dini yayılmıştır. Moğol hükümdarları arasında İslam dinini ilk kabul eden kişi ise Berke Han olmuştur. Berke Han, çocukken Sultan Hatun'un etkisiyle İslam dinini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Altın Orda tahtına oturmadan önce Kübreviyye tarikatının bir kolu olan Baherziyye tarikatının kurucusu Seyfeyddin Baherzi vasıtasıyla Müslümanlığı kabul etmiştir. Berke Han'ın Müslüman olmasıyla Altın Orda Devleti'nde İslam dininin yayılmasının önü açılmıştır.

Berke Han'ın İslam dinini kabul etmesiyle Altın Orda Devleti'nin dış politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Berke Han, Altın Orda Devleti'ni zamanla büyük kağanlıktan koparıp bağımsız bir İslam devleti olma yolunda ilk adımı atmıştır. Bu dönemde Altın Orda'nın dış politikada ana muhalifi İlhanlı Devleti olmuştur. İslam dininin koruyuculuğunu üstlenen Berke Han, Kafkasya topraklarındaki emelleri için İslam dinini siyasi politik bir araç olarak kullanmış ve İlhanlılar ile olan mücadelesinde Anadolu Selçuklarıyla ve Memlükler ile ittifak yoluna gitmiştir. Bu dönemde Memlüklerden ve Anadolu Selçuklularından Altın Orda Devleti'ne çok sayıda Gazi, Derviş, âlimler gelmiş ve ülkede İslam dinini yayma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Berke Han sonra Canibek Han dönemine kadar diğer Altın Orda hanlarında aynı politikayı devam ettirmişlerdir. Canibek Han döneminde Azerbaycan ve Kafkasya toprakları Altın Orda hâkimiyetine geçmiştir.

İslam dininin Altın Orda Devleti'nde etki ettiği alanlardan birisi de devletin mimari yapısı olmuştur. Berke Han'ın başkent Saray'da cami, medrese, türbe, kervansaray ve hamam gibi yapılar inşa ettirmiş ve başkent bir İslam şehri hüviyeti kazanmıştır. Altın Orda şehirleşme hareketi Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde doruk noktasına ulaşmıştır. Özbek Han döneminde Saray el Cedid adında yeni bir başkent inşa ettirilmiştir. Zamanla Altın Orda'nın diğer şehirlerinde Astarhan, Ukuk, Bulgar, Mohşi, Kırım, Harezm de çeşitli medrese, türbe, cami, hamam gibi mimari yapıların inşa edilmesinde bir artış olmuştur. Altın Orda Devleti'nde inşa edilen mimari yapılarda Memlük ve Selçuklu etkisi derinden hissedilmektedir. İslam'ın kabul edilmesi çeşitli ülkelerden tüccarların Altın Orda Devleti şehirlerine gelmesine ve devletin büyümesinde önemli etkisi olmuştur.

İslam dini Altın Orda Devleti'nin sosyo-kültürel hayatını da etkilemiştir. Müslüman tüccarlar sayesinde ülkede Ahilik teşkilatı kurulmuştur. Altın Orda Devleti'nde ilim, tasavvuf İslam dininin etkisiyle gelişmeye başlamıştır. Ülkede çeşitli edebiyat, matematik kitapları yazılmış seçere hazırlama geleneği başlamıştır. Astronomi, kimya, tıp, tarih, mantık gibi bilimler büyük gelişme göstermiştir.

İslam dini Altın Orda halkının kültüründe değişimler meydana getirmiş olsa da eski kültürlerinin tamamen yok olmasına neden olmamıştır. Kımızın içilmesi, at etinin yenmesi gibi eski kültürlerin bir kısmı devam etmiştir. İslam dininin etkisiyle Cengiz yasasında önemli değişimler meydana gelmiştir. Hükümdarların ağız dolusu lakapların kullanılması yasaklanmışken Altın Orda Devleti'ndeki hanların bastırdığı paralarda İslami unvanlar aldıkları tespit edilmiştir. Mengü Timur ve Tokta Han Müslüman olmamalarına rağmen bastırdığı sikkelerde İslam dininin etkisinde kaldıkları görülmektedir. Bunun yanında Altın Orda Devleti'nde Cengiz yasasının yanında şariat kuralları da uygulanmaya başlamıştır. İslam dininin etkisiyle Altın Orda Devleti'nde kadılık, kâtiplik gibi yeni makamların oluşmasını sağlamıştır.

Altın Orda hanları diğer dinlere hoşgörü ile yaklaşmışlar ve İslam dininde ifade edildiği üzere dinde zorlama yoktur emrine sadık kalmışlardır. Aynı şekilde Cengiz Han yasasında da diğer dinlere karşı hoşgörü ile yaklaşması emredilmiş bu yüzden Altın Orda hanları herhangi bir karamsarlık yaşamamışlardır.

Altın Orda Devleti'nin İslamlaşma sürecinde etkili olan ilk tarikat Kübreviliğin bir kolu olan Baherziyye tarikatı olmuştur. Ancak bu tarikat sadece Berke Han dönemiyle sınırlı kalmıştır. Altın Orda ahalisi üzerinde etkili olan en önemli tarikat ise Yesevilik olmuştur. Yesevilik; Tuda Mengü, Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde etkisini iyice arttırmıştır. Özellikle Tuda Mengü üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Hanlık tahtından çekilen Tuda Mengü, kendisini sadece tasavvufi işlere adanmış ve devlet içerisinde fetret devrinin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum İslam dininin Altın Orda Devleti'ndeki tek olumsuz etkisi olarak yorumlanabilir. Özbek Han ve Canibek Han Yeseviye tarikatının önemli temsilcilerinden Aziz Seyyid Ata ve Sadr Ata'nın telkinleriyle Müslüman olmuşlardır.

Altın Orda Devleti'nde etkili olan diğer tarikat ise Kalenderiliktir. Kalenderiliğin Altın Orda Devleti'nde yayılmasında etkili olan kişiler ise Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve Barak Baba olmuştur. Sözü edilen Baherziye, Yesevilik ve Kalenderilik tarikatları Altın Orda Devleti'nde İslam dininin yayılmasında önemli etkileri olmuştur.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- Akkuş, Mustafa (2020), *Moğollarda Din ve Siyaset*, 1.baskı, İstanbul, Çizgi Kitapevi.
- Aksarâyî, Kerîmüddîn Mahmûd, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, (Çev. Öztürk, Mürsel (2000)), Ankara, TTK Yayınları.
- Alinge,Curt (1934), *Mongolische Gesetze*, (Çev.Üçok,Bahriye (1967)), *Moğol Kanunları* 1.baskı, Ankara, A.Ü Hukuk Fakültesi Yay.,Sevinç Matbaası.
- Altay Tayfun (2017), *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, Ankara, TTK Yayınları.
- Arslan, İhsan (2018) *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, 2.baskı, İstanbul, Onur Akademi Yay.
- Badarch, Nyamaa (2005), *The Coins of Mongol Empire And Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Mongolia, Ulaanbaatar.
- Bademci, Ali (2016), *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Bahadır Han, Ebu'l Gazi, *Türk'ün Soy Ağacı Türk Şeceresi*" (çev. Nur, Rıza (1925)), İstanbul, Matba-i Âmire.
- Ballod, Frans (1998) ,"Stary i Noviy Caray, Stalistsı Zolotoy Ordı",*Tatar Arheologiyase* Kazan, Tatarstan Fenner Akademiyasenen Tarih İnstitutı.
- Barthold, V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Dursun,Hakkı Yıldız(1990)), Ankara, TTK.
- Barthold, V.V.,*Orta Asya Türk Tarihi*,(Haz.Dağ Hüseyin(2004)), Ankara, Çağlar Yayınları.
- Baybars el-Mansûrî (2016), *Et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*, , (Çev. Polat, Hüseyin (2016)), *Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan 1252-1312*, Ankara, TTK Yayınları.
- Bice, Hayati (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Bice, Hayati (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Bozkurt, Nahide (2014), *Abbâsîler (750-1258)*, Ankara, İsam Yayınları.
- Broadbridge, Anne F. (2019), "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", (Ed. Bauden, Frédéric, Dekkiche, Malika), *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies Studies on Diplomacy and Diplomatics*, Leiden-Boston, Brill, s.263-301.

- Büyükçınar, Ayşe Beyza (2018),”Güney Kafkasya Üzerinde Berke-Hülâgû Mücadelesi”, *Sivilizasiya*, C:7, No:4, Bakı Avrasiya Universiteti.
- Câmî, Abdurrahman (1998),*Nefahâtü'l Üns Evliya Menkıbeleri*, (haz. Uludağ, Süleyman – Kara, Mustafa çev. Lâmiî Çelebi), İstanbul, Marifet Yayınları.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev.Öztürk, Mürsel(2013)), 1.baskı Ankara, TTK, Yay.,
- Çelebi, Evliyâ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır İsfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz - Van*,(Haz. Seyit Ali Kahraman (2010)), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 4.kitap C:1.
- Davletşin, Gamirzan (2013),*Türk Tatar Kültür Tarihi*, (Çev. Tuzlu, Albina), Ankara, TTK.
- Devlet, Nadir (1989),”Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*,(Redaktör: Yıldız, Hakkı Dursun), C:9, İstanbul, Çağ Yay.
- Devlet, Nadir (1989),”Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*,(Redaktör: Yıldız, Hakkı Dursun), İstanbul, , Çağ Yayınları, C:9.
- Deweese, Devin(1984), *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.
- Deweese, Devin(1984), *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, , Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.
- Ebu Bekir Kalander Rumi, *Kalandername*, (Prd. Midhatoviç, Mirgaleev İlnur, Rafikoviç, Abbyasov Ruşan (2017)), Kazan, Ş.Marcani İnstitut istorii im.
- Ebü'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası*, (Çev. Şeşen, Ramazan (2017)), İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- El Ömerî Şihabeddin b.Fazlullah, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (Çev.Batur,Ahsen (2014)), İstanbul, Selenge Yay.,
- Er Remzî, Murad, *Telfikü'l-ahbar ve Telkihü'l-asar fi vakäyi'i Kazan ve Bulgâr ve Mülûki't-Tatar*,(Çev. Tanuğur, Eda (2020)), Kazan, Bulgar ve Tatar Tarihi, İstanbul, Ötüken Yay.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Viyana, Eflak-Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova*, (Haz. Seyit Ali Kahraman (2011)),Yapı Kredi Yay.7.kitap, C:2, İstanbul.

Fahredden, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. Kamalov, İlyas (2003)), İstanbul, Kaknüs yay.

Fahrettin, Rızaeddin (2006), *Asar*, Kazan, Ruhniyat Neşriyatı, C:1.

Fazlullah , Reşîdu'd-dîn,, *Câmiu'ut Tevârih*, (çev. Aka, İsmail, Ersan, Mehmet, Hesamipour Khelejani Ahmad (2013)), 1.baskı, Ankara, TTK yay.

Ferrari Nicole N.Kançal (2015),”Kırım’daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*,(Ed.Öztürk Yücel), 1.baskı, İstanbul, Çamlıca Basım Yayın,

Galiahmetova, Gulusya (2007), *İslam v Zolotoy Orde: Traditsii Religioznovo Opita*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut İstorii im.

Galstyan, A.G., “Sebastatsi Vakayinamesinden Bir Bölüm”, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev..Kamalov,İlyas(2005)), İstanbul, Yeditepe Yay.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, (Çev. Kemal, Mahmut Bey, not. Hacısalihoğlu, Fuat, Arslan, İlhan (2018)),1. Basım, İstanbul, Post Yayınevi.

Gökbulut, Süleyman (2010), *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, 1.baskı, İstanbul, İnsan Yay.

Grousset, René (2001), *Cihan Fatihi Cengiz-Han*, (Çev. Tanju İzzet(2001)), İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Grousset, Rene (1939), *L'Empire des Steppes*,(Çev. Uzman, M.Reşat (1980)) *Bozkır İmparatorluğu*, 1.baskı, İstanbul, Ötüken yay.

Guignes, Joseph De (2018), *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, (Çev. Yalçın, Hüseyin Cahit), İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Günaltay, M. Şemseddin (1923), *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler*, (Haz. Kanar, Yüksel (1991)), 1.baskı, İstanbul, Endülüs Yayınları.

İbn Battûta, *Seyahatnâme*, (Çev. A.Sait Aykut (2004)), 2.baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ie Fi'l Umuri'l-Ala'ie(Selçukname)*, (Çev. Öztürk, Mürsel (1996)), Ankara, TTK, C:2.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (Çev. Şeşen, Ramazan (2015), İstanbul, Yeditepe Yayınları.

İbn Haldun, *Tarih-i İbn Haldun*, (Haz. Şehade, Üstaz Halil (1979)), Beyrut, Darül Fikr, C:5.

- İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, (Çev. Yaltkaya, M.Şerefüddin (2000)), Ankara, TTK, C:2.
- İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur(Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev. Batur Ahsen(2012)), İstanbul, Selenge Yayınları.
- İnan, Abdulkadir (1986), *Tarihte ve bugün Şamanizm*, 3.baskı, Ankara, TTK Yayınları.
- Jackson, Peter (2017), *The Mongols and The İslamic Word*, , New Haven, London, Yale University Press.
- Jandarbek Zamanhanulı, Zikiriya (2018), *Hoca Ahmet Yesev'nin Türk Tarihindeki Yeri*, (Çev. Karaman, Sevil Piriyeve, Karaman Muhsin), 1.baskı, Ankara, Astana Yay.
- Kafalı, Mustafa (2005), *Çağatay Hanlığı*, 1.baskı, Ankara, Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000), *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, TTK.
- Kamalov, İlyas (2003), *Moğolların Kafkasya Politikası*, 1.baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları.
- Kamalov, İlyas (2007), *Otnoşeniya zolotoy ordi s hulaguidami*, Kazan, İnstitut İstorii,
- Kamalov, İlyas (2015), *Altın Orda ve Rusya(Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Kamalov, İlyas (2016) *Zolotaya Orda i Russkiy Ulus (Tatarskoe Vliyanie na Rassiyu)*, Kazan, İnstitut İstorii im. Ş.Mercani.
- Kanlıdere, Ahmet, Kemaloğlu İlyas (2020), *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Katip Hisam, Sarayi Seyf-i, Harezmi, i anonimnogo avtora, (Per. Buharaeva, Ravilya (2005)), *Poeziya Zolotoy Ordı*, Moskva, Natalis Ripol Klassik.
- Kemaloğlu, İlyas, Özyetgin, Melek (2017), *Altın Orda Hanlığına ait Resmî yazışmalar*, Ankara, TTK Yayınları.
- Kırımlı, Hakan/Kançal-Ferrari, Nicole/Günel, Gökçe/Abdulla, İbrahim/ Abdülvaap, Nariman/ Eminova, Safiye/ Dişli, Gülşen/ Oktar, Osman/ Halilov, Enver/ Kazakov, Seytyahya/ İbraimov, Nizami (2016), *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk-İslâm) mimari yadigârları*, İstanbul, YTB.
- Kitapçı, Zekeriya (2005), *Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet*, 1.baskı, Konya, Yedikubbe Yay.
- Kitapçı, Zekeriya (2005b), *Azerbaycan-Harezm ve Türk Boyları Arasında İslamiyet*, 1.baskı, İstanbul, Yedikubbe Yayınları.
- Koç, Dinçer (2010), *Altın Orda Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Korkmaz, Akhun Telli (2018), *Altın Orda Devletinde Din*, 1.baskı, Ankara, Berkan Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat (1976), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı.

Kur'an-ı Kerim meâli, (Haz. Altuntaş, Halil, Şahin Muzaffer(2004)), 6.baskı, Ankara, DİB.

Lebedev, V.(1958),*Zagadoçnyy Gorod Mohşi*, Penza, Penzenskoe Knijnoe İzdatelstvo.

Macitov N., Sultanova A.(1994), *İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do XVI Veka*, Ufa, Kitap.

Mahmud b. Ali Kerderli, *Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yoli (Cennetlerin Açık Yolu)*, (Çev. Eckmann, Janos (1964)), (Yay. Tezcan, Semih, Zülfikar, Hamza (2014)), Ankara TDK Yayınları.

May Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, (Çev. Uysal, Ülke Evrim (2021), İstanbul, Kronik Yayınları.

Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. ve not. Uyar, Mustafa (2016)), 1.baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

N.M, Malov, A.B, Maışev., A.İ ,Rakuşin,(1998), *Religiya V Zolotoy Orde*, Saratov, Saratovskiy Gosudarstvenniy Universitet.

Nevevî, *Riyâzü's Sâlihîn*, (Çev. Özafşar, M.Emin, Erul, Bünyemin (2003)), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Nimet Kurat, Akdes (1972), *IV.- XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Türk Ankara TTK.

Ocak, Ahmet Yaşar (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV.XVII. Yüzyıllar)*, Ankara, TTK yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar (2002), *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü*, Ankara, TTK.

Ocak, Ahmet Yaşar (2002), *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü*, Ankara, TTK.

Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, (Haz. Gülensoy, Tuncer (2020)), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, Yayınları.

Özsaray, Mustafa (2012), *Çerkeslerin İslamlaşması; Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyetin Kuzey Kafkasya'ya Girişi*, 1.baskı, İstanbul, İz Yayınları.

Özyetgin Ayşe, Dünder, Ali Mertan, Kemaloğlu, İlyas(2008), *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 1.baskı, Ötüken Neşriyat.

Poçekayev, P. Yu. (2009), *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan Institut istorii im. Ş.Marcani Tsentr issledovaniy zolotoordinskoy tsivilizatsii.

- Poçekayev, P.Yu. (2009), *Pravo Zolotoy Ordı*, Kazan, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan İnstitut istorii im. Ş.Marcani Tsentr issledovaniy Zolotoordınskey Tsivilizatsii.
- Poçekayev, R. Yu. (2017), *Zolotaya Orda İstoriya v imperskom kontekste*, Sankt Peterburg, Nauka.
- Poçekayev, R.Yu.(2012), *Tsari Ordınskie Biyografii Hanov i Praviteley Zolotoy Ordı*, S.Petersburg, Evraziya.
- Robert Bedrosian (2004), *History of the Tartars. The Flower of Histories of the East*, Chapter 35, New Jersey, Sopheh Pty. Ltd.
- Rorlich, A.A. (2000) *Volga Tatarları yüzyılları Aşan Kimlik*, (Çev. Er, M.Süreyya), İstanbul, İletişim Yayınları.
- Roux, Jean Paul (1993), *Histoire de l'Empire Mongol*, (Çev. Kazançılıgil, Aykut, Bereket, Ayşe(2018), *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 2.baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- Russev, N.D. (1999), *Na grani mirov i epok Goroda nizoviy Dunaä i Dnestra v konçe XIII - XIV vv*, Kişinev, Senata Vısşey Antropologičeskey Şkoli.
- Sagdeyeva R.Z (2005), *Serebraniye Monetı Hanov Zolotoy Ordı*, Moskva Goraçaya liniya – Telekom.
- Seleznev, Yu. V. (2009), *Elita Zolotoy Ordı*, Kazan, İnstitut İstorii im. Ş.Mercani.
- Snesarev, G.P. (1983), *Harezmskiye Legendı Kak İstočnik Po İstorii Religioznıx Kultov Sredney Azii*, Moskva, Nauka.
- Şeşen, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR.
- Şeşen, Ramazan (2009), *Sultan Baybars ve devri(1260-1277)*, İstanbul, İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı.
- Şpuler, Bertold (1939), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri(1220-1350)*, (Çev. Köprülü, Cemal (2011)), 3.baskı, Ankara, TTK.
- Şpuler, Bertold (2016), *Zolotaya Orda. Mongolı v Rossii(1223-1502)*, Kazan, İnstitut İstorii.
- Temizsu, Habibe (2018), *Yasak Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- Tiesenhausen, W. (1884), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. Hakkı İzmirli, İsmail(1941)), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Tobça'an Manghol-un Niuça (*Moğolların Gizli Tarihi (1240)*), (Çev. Temir, Ahmet (2016)), Ankara, TTK yayınları.

- Togan, A.Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3.baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Tosun, Necdet (2017), *Ahmed Yesevî*, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.
- Vernadsky, George (2007), *Moğollar ve Ruslar*, (Çev. Özbilen, Eşref Bengi), İstanbul, Selenge Yayınları.
- Vernadsky, George (2007), *The Mongols and Russia*, (Çev. Özbilen, Eşref Bengi), *Moğollar ve Ruslar* İstanbul, Selenge Yayınları.
- Viktoroviç, V.D. (2007), *İslam v Zolotoy Orde(istoriko- arheologičeskoe issledovanie)*, Astrahan, Federalnoe Agentsvo Po Obrazovaniü Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universitet.
- Viktoroviç, V.D. (2007), *İslam v Zolotoy Orde(istoriko- arheologičeskoe issledovanie)*, Astrahan, Federalnoe Agentsvo Po Obrazovaniü Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universitet.
- Viktoroviç, V.D. (2008), *İslamizatsiya i Pogrebalnie obryadı v Zolotoy Orde*, Astrahan, Federalnoe Agentstvo Po Obrazovaniyu. Astrahanskiy Gosudarstvenniy Universitet.
- Von Rubruck, Wilhelm, *Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat*, (çev. Ergin Ayan(2019)), İstanbul, Kronik Yayınları.
- Yakubovskiy, A.Yu. (1950), *Oçerk İstorii Ulusa Djuoi u Period, Sloienwa i Rascueto' u XIII – XIV, Altın Orda ve Çöküşü*, (Çev. Eren. Hasan (1976)), Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- Yegorov V. L. (2010), *İstoričeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Moskva, Krasand.
- Yurçenko, A. G. (2012), *Han Uzbek: Mejdu İmperiey Strukturi Povsednevnosti*, Sankt-Peterburg, Evraziya.
- Yuvalı, Abdulkadir (1994), *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Zaitsev, İlya V. (2006), *Astrahanskoe Hanstvo*, Moskva, İzdatelskaya Firma Bastoçnaya Literatura.
- Zakirov, Salih (1966), *Diplomatičeskiye Othoşeniya Zolotoy Ordı C Egiptom (XIII-XIV vv)*, Moskva, İzdatelsvo.
- Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-Nübelâ*, (nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed (1985)), Beyrut, Müessesetü'r-risâle.
- Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed (1985)), Beyrut.

Makaleler

- Abzalov, L.F. (2020), "Bimaristan v Zolotoy Orde", *Zolotoordinskoe Obozreniye*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, No.3, s.457-471.
- Aislu Yunosova, "Political Perspectives of Islam in Bashkortostan", *Russian–American Relations Islamic and Turkic Dimensions in the Volga–Ural Basin*, (Edt. Malik, Hafeez (2000)), s.155-165.
- Ak, Mahmut (2000), "İklim", *DİA*, C:32, İstanbul, s.28-30.
- Akıncı, Meltem (2020), "Altın Orda'nın Ticari-Ekonomik İlişkileri ve Kent Kültürü (Yeni Saray ve Saray El Cedid Örneğiyle)" *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C:3, S:2, s.469-473.
- Akkuş Yiğit, Fatma (2016), "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları*, S:49, s.103-120.
- Akkuş, Mustafa (2016), "Altın Orda-İlhanlı ilişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, C:11, S:11, s.1-12.
- Algar Hamdi (2006), "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, C:32, s.498-500.
- Algar, Hamid (1989), "Ahmed Teküder", *DİA*, C:2, s.139.
- Altıkulaç, Tayyar (2013), "Zehebi", *DİA*, C:44, s.180-188.
- Ansari, Bazmee A.s., (1993) "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", *DİA*, C:8, s.98-99.
- Arslan, İhsan (2015), "Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:8, S:38, s. 1011-1027.
- Ayan, Ergin (2016), "Haremzşâhlar Hânedânının Evlilikleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S:32, s.13-36.
- Aykut, A. Said (1999), "İbn Battûta", *DİA*, C:19, s.361-368.
- Azamat, Nihat (2012), "Kalenderiyye", *DİA*, C:24, s.253-256.
- Bal, Mehmet Suat (2005), "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.295-310.
- Balari Mişel (2016), "Genueztı i Zolotoya Orda", *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.598-607.
- Beksaç, Engin (1995), "Eyvan", *DİA*, C:12, s.12-14.
- Benli, M.Sami (2005), "Miftâhu'l Ulûm", *DİA*, C:30, s.20-21.
- Bilgin, A.Azmi (2006), "Nehcü'l Ferâdis", *DİA*, C:32, s.540-541.
- Bilgin, Orhan (1993). "Cüveynî, Atâ Melik", *DİA*, C:8, s.140-141.
- Bozkurt, Nebi (2003), "Medrese", *DİA*, C:28, s.338-340.

- Çerkas, Boris (2010), "Pohid hana Canibeka na Pravoberejnu Ukrainu 1352 r.", Vidp.red. Smolij, V *Ukraina v Tsentralna-shidniy Evropi*, Kiyiv, institut İstorii Ukraini, Natsionalna Akademiya Nauk Ukraini, s.13-25.
- Çubukcu, Asri (1999), "İbn Abdüzzâhir" *DİA*, C:19, s.289-291.
- Çubukcu, Asri (1992), "Baybars", *DİA*, C:5, s.220-221.
- Devin Deweese (1998), "The Eclipse of the Kubariya in Central Asia", *Iranian Studies*, C:21, s.45-83.
- Deweese, Devin (2016) "Baba Tükles", *DİA*, C.EK-1, İstanbul, s.160-161.
- DİA* (1992), "Bâliş", C:5, s.22.
- É.G. Sayfetdinova (2014), "sufiyskie tradisii v duhovnoy kulture zolotoy ordı", *Zolotoordinskoe Obozreniye*, V:3, No:1, İnstitut istorii im. Ş. Marcani, s.75-78.
- Efendioğlu Mehmet (2009), "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ", *DİA*, C:37, s.326-327.
- El-Alevî, Abdülazîz (1999), "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, C:19, s.483-484.
- Elmira Sayfetdinova (2016), "İslamskaya Kultura Zolotoy Ordı", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.457-463.
- Eraslan, Kemal (1989), Ahmed Yesevî, *DİA*, C:2, İstanbul, s.159-161.
- Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygöl (2012), "Eski Kırım(Solhat) Camisi ve Medresesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, ss.61-79.
- Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygöl (2012), "Eski Kırım(Solhat) Camisi ve Medresesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S:10, ss.61-79.
- Ersoy, Bozkurt, Uçar, Aygöl (2012), "Eski Kırım(Solhat) Camisi ve Medresesi", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, s.61-79.
- Erturhan, Sabri (2007), "Fıkhî Açından At Eti", *C.Ü. İlahiyat Fakülesi Dergisi*, s.143-160.
- Favereay, Marie (2017), "The Golden Horde and The Mamluks", *Golden Horde Review*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, V:5, s.93-115.
- Favero, Mari (2016), "Zolotoya Orda i Mamluki", Kazan, *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, Şehabeddin Mercani Enstitute, s.334-352.
- Fazlıoğlu, İhsan (2008), "Altın-Orda Ülkesi'nde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser (et-Tuhfe fî ilmi'l-hisâb)", *Teoman Duralı'ya Armağan (Bir Felsefe-Bilim Çağrısı)*, Ed.Çakmak C., İstanbul Dergah Yayınları, s.224-259.
- Ferrari Nicole N.Kançal (2007), "Özbek Han Camii", *DİA*, C:34, s.109-110.
- Ferrari Nicole N.Kançal (2015), "Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, (Ed.Öztürk Yücel), , İstanbul, 1.baskı, Çamlıca Basım Yayın, s.217-238.

- Ferrari Nicole N.Kançal (2018),” Contextualising the Decorum of Golden Horde-Period Mosques in Crimea”, *REMMM*, V:143, s.191-214.
- Galkin, L.L. (2011), “Gelotsentrizm bıl izvesten v zolotoy orde zadolgo do kopernika”, *Voprosı İstorii i Arheologii Srednevekovıh Koçevnikov i Zolotoy Ordı*, İzdatelskiy dom, Astrahanskiy universitet, s.21-24.
- Garustoviç, G. H. (2012), “Srednevekovie avtorı o rasprostraneniı islama v uluse Cuci”, S:17, no:3, Başkurdistan, *Bestnik Akademia Nauk*, s.55-61.
- Gemil, Tasin (2016), “X - XIV. Yüzyıllarda Orta ve Doğu Avrupa’da İslâm Varlığı”, *Balkanlarda İslam*, Ankara, Tika Yayınları, C:2, s.41-50.
- Gökbilgin Özalp (1972),”1313-1357 yılları arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s.1-52.
- Gündoğdu, Abdullah (2005),”Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları”, *İslamic Civilisation in Volga-Ural Region*, s.233-248.
- Hacıoğlu, Nejla (2019), “Yenilmesi Mübah Görülen Hayvanlar İle İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi”. *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s.191-219.
- Hadırova, X.G.(2008),”Arhitektura Gorodov Zolotoy Ordı”, *İzvestiya KazGASU*, 9:33-38.
- Halidullin, G.H. (2019),”Orta Gasırdın Sarayşık Kalasında kala Medeniyeti Men Öner Salasının Damı”,*Joşı Ulısı Jene Sarayşık-Kazak Memlekettılıgının Bastaunda*, Kazakistan, Halqaralık Gılımı-Tejiribelik Konferenşiyasının Materialları, s.391-396.
- Hamdi Okur, Kâşif (2009), “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl*, S:11, s.7-40.
- Hartmann, Angelika (2006), ”Nâsir-lidînillâh”, *DİA*, C:321, s.399-402.
- Hautala, Roman (2014), Yarlık hana uzbek frantsiskantsam zolotoy Ordı 1314 Goda, Latinskiy tekst, Russkiy perevod i Kommentrii, *Zolotoordınskoe Obozrenie. № 3*, V:5,s.31-48.
- Hautala, Roman (2017),”Russian Chronicles on the Religious Policy of Uzbek Khan (1313-1341) and his Relations With The Principalites of the North-Eastern Rus”, *Golden Horde Review*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, V:5, s.736-755.
- Hautala, Roman (2018), “Comparing the Islamisation of the Jochid and Hülegüid Uluses Muslim and Christian Perspectives ”, *REMMM*, s.65-80.
- İzgi Cevat,(1941),”Canı Bek Han devrinde Altınordu hanlığında bilim hayatı”, *Belleten*, C:5, s.397-436.

- İzmaylov, İskander Lerunoviç (2012) "Prinyatie İslama v Uluse Cuci: Priçini i Etapı İslamizatsii", *İslam i Vlast v Zolotoy Orde*, Kazan, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, s.98-117.
- Jandarbek Zikiriya (2003), "Yasaviya i Etničeskaya İstoriya Naseleniya Dašt-i Kipçaka" *Religiya, İslam Religioznyy Kult, kult Prorokov i Svyatih, Sufizm, Kavkaz, Srednaya Aziya*, Moskva, Vostochnaya literatura, s.326-335.
- Kafalı, Mustafa (2007) "Özbek Han", *DİA*, C:34, s.107-109.
- Kalan Ekrem (2012)"Nümizmatik Materyallere göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar", *Karadeniz Araştırmaları*, C:9, s.23-39.
- Kalan, Ekrem (2009) ,"Altın Orda Kent Kültürü Saray El-Cedid (Yeni Saray) Örneği" *GEFAD*, C:29, s.449-462.
- Kamalov, İlyas (2005),"Altın Orda-Bizans Münasebetleri(1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, S.IV, s.3-21.
- Kançal-Ferrari,Nicole (2018)," An Overview on Mosque Architecture of the Golden Horde Period İn Crimea", Ankara, 15th., *İnternational Congress Of Turkish Art (ICTA)*,s.383-400.
- Kançal-Ferrari,Nicole (2018)," An Overview on Mosque Architecture of the Golden Horde Period İn Crimea", Ankara, 15th., *İnternational Congress Of Turkish Art (ICTA)*, s.383-400.
- Kara, Mustafa (1997),"Hâkim Ata", *DİA*, C:15, s.183-184.
- Karakaya, Enis (2001),"Kaplıca", *DİA*, C:24, s.351-353.
- Kemaloğlu, İlyas (2009),"Saray", *DİA*, C:36, s.121-122.
- Kemaloğlu, İlyas (2020), "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (Haz. Alan Hayrunnisa, Kemaloğlu, İlyas) İstanbul, Ötüken Neşriyat, s.98-149.
- Konukçu, Enver (1992),"Berke Han", C:5, *DİA*, s.506-507.
- Korkmaz, Akhun Telli (2018), "Altın Orda Devleti'nin İslamlaşmasında Bilinmeyen Bir Şahsiyet: Ebu Bekir Kalender Aksarayî ve "Kalendername" Adlı Eseri", *Akademik Tarih Düşünce Dergisi*, C:6, S:16, s.205-219.
- Kramarovskiy, M. G.(2018) "Bratstvo Fityan v Krımu i Çaşa so Stsenoy Pira iz Solhata (pervaya polovina xiv. v.)", *Materiali po arheologii, istorii i etnografii tavrıi*, vipusk 23, s.731-736.
- Kramarovskiy, Mark (2016),"Kırım i Rum v XIII-XIV Stoletiyah(Anatoliskaya Diaspora i Gorodskaya Kultura Solhata)", *Zolotoordınskoe Obozreniye*, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.55-88.

- Kutlu, Furkan (2021), "Berke Han Dönemi İslam Dininin Altın Orda Devletine Etkisi", , *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:3, S:5, s.37-48.
- Kutluer, İlhan (2000), "İlim", *DİA*, C:22, s.109-114.
- Mirgaleev I. M. (2009), "Zolotoordinskoe Gasudartsvo v Sisteme Mejdunarodnih otnoşeniy", *Vestnik Çelabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, C:31, No:12, s.94-98.
- Mirgaleev I. M. (2016), "Zolotoya Orda u Anatoliya", Kazan, *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, s.353-357.
- Mirgaliyev İlnur (2014), "Ebu Bekir Kalender Rumi. Kto on?", *Krimsкое İstorіçeskoe Obozrenіye*, S:1, Kazan-Bahçesaray, s.41-46.
- Müellif Diyanet İslam Ansiklopedi Kurulu(2002), "Kırım", *DİA*, C:25, 447-450.
- Mülâyim, Selçuk (2006), "Mukarnas", *DİA*, C:31, s.126-128.
- Nadirova, X.G (2003), "Arhitekturno-prostranstvennaya organizatsiya stolitsı Bulgarskogo Ulusa Zolotoy Ordı - G.Bolgara", *İzvestiya KGASA*, s.19-23.
- Nadjip, E. (2012), "Nehcü'l-feradis ve dili üzerine ". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S:22,s.29-44.
- Nedaşkovskiy (2012), "İstorіçeskiye Osobennosti Zolotoordınskovo Goroda", Kazan, *Uçenie Zapiski kazanskovo Universiteta*, s.7-18.
- Ocak Ahmet Yaşar (1992), "Barak Baba", *DİA*, C:5, s.61-62.
- Öngören Reşat (2008) "Safiyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, C:35, s.476-478.
- Öz, Mustafa (2007), "Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb" *DİA*, C:33, s.304-306.
- Özbek, Süleyman (1994), "El-Melikü'z Zahir Rüknu'd-din Baybars Zamanı ve Memlûk Devletinin Dini Siyaseti" İzmir, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, s.289-307.
- Özbek, Süleyman (2017), "Bahrî Memlukler Zamanında Suriye ve Mısır'a Moğol Göçü ve Sonuçları". *Geçmişten Günümüze Göç I.* (Ed. Köse, O.), Samsun, *Canik Belediyesi Kültür Yayınları*, s.95-102.
- Özen, Şükrü (2013), "Zâhidî", *DİA*, C:81-85, s.81-85.
- Özkan, Mustafa (1999), "Hüsrev ü Şîrîn", *DİA*, C:19, s.56-57.
- Paydaş, K, Bostancı, F. (2020), "Han Sultan'ın Berke Han'ın Annesi Olup Olmadığı Hususunda Mutâlaalar". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C:6, s.1344-1355.
- Pilipçuk, Ya,V. (2015), "Otnoşeniya Svyaşçennoy Rimskoy İmperii Papskoy Oblasti s Zolotoy Ordoy", Astana, *Zolotaya Orda: İstorіya i Kulturnoe Nasledie*, BG-Print, s.24-35.
- Poçekayev, P.Yu. (2016), "İnkorporatsiya Musulmanskih İstitutov Vo Vlastnuü Strukturu Zolotoy Ordı i Post-Ordınskih Gosudarstv", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, № 1, İstitut İstorii İm. Ş. Marcani, , s.115-127.

- Poçekayev, P.Yu. (2016), "İnkorporatsiya Musulmanskih İnstitutov Vo Vlastnuü Strukturu Zolotoy Ordı i Post-Ordinskih Gosudarstv", № 1, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, s.115-128.
- Poçekayev, P.Yu. (2020), "K istorii Üridiçeskoy Nauki v Zolotoy Orde", C:8, S:4, *Zolotoordinskoe Obozrenie*, s.737-752.
- Poçekayev, P.Yu. (2020), "K istorii Üridiçeskoy Nauki v Zolotoy Orde", *Zolotoordinskoe Obozrenie*, V:8, No:4, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.737-752.
- Poçekayev, Roman (2016), "Rastsvet Ulusa Djuçi: Pravlenie Uzbeka i Djanibeka" *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Marcani, s.244-263.
- Poçekayev, R.Yu. (2018), "Şihabaddin Marcani o Prave Zolotoy Ordı" *Türkologiçeskiye issledovaniya*, Tom:2, No:4, s.54-62.
- Sabitov, J.M. (2011) "Uzbek Han: Problema Prihode k vlasti", *Zolotoordinskoe nasledie*. Vıpusk 2. Materialı vtoroy Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii «Politiçeskaya i sotsialno-ekonomiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı», posvyaşçennoy pamyati M.A.Usmanova, 29-30 Marta 2011, Kazan, s.111-115.
- Sağlam, Ahmet (2018), "Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik ittifaklar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:11, S.61, s.324-331.
- Sayan, Yüksel (2012), "Türkmenistan", *DİA*, C:41, s.605-607.
- Sayfetdinova, E.T., (2019), "Müslümanская Kultura Zolotoy Ordı po svedeniyam srednevekovıh arabskiy istoçnikov", *Minbar*, İslamic Studies, s.689-702.
- Schamiloglu, Uli (2020), "Altın Orda'daki Kent Merkezlerinin ve Ükek Şehrinin Gelişimi" (Çev.Yolsever, Umut), *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:2, S:3, ss 209-226.
- Schamiloğlu, Uli (2002), "Altın Ordu", Ankara, *Türkler Ansiklopedisi*, C:8, s.705-732.
- Sezgin, Fuat (2010), "İbn Abdazzâhir", *GAS, BAND*, C:25, S.2, s.448-449.
- Shurguchiev, O.S. (2016), "İstoçniki o sudoproizvodstve v Zolotoy Orde", *Oriental Studies* C:9, S:6, s.128-134.
- Sümer Faruk (1988), "AĞA", *DİA*, C:1, s.451-452.
- Şamsimuhametova, Milyauşa Raşitovna (2018), "Religiozne Bratstva Ahi v Zolotoy Orde", *Islamovedenie*, V.9, No:3, sç40-52.
- Şurguçiev O.S., Licieva İ.V(2017.) "K Probleme Sudoustroystva v Zolotoy Orde", *Universum: Obşçestvennie nauki*, s.18-21.
- Taşagıl, Ahmet (2009), "Sakâlîbe", *DİA*, C:36, s.3-4.
- Tekindağ, Ş. (1992), "Memlûkler (Türkiye Devleti)" *Türk Dünyası El Kitabı. I*, 2.Baskı, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s.330-335.

- Tomar, Cengiz (1999), “İbn Vâsıl”, *DİA*, C:20, s.438-440.
- Tomar, Cengiz (2009),”Sarasinler”,*DİA*, C:36, s.116-117.
- Tuna, Osman Nedim (1976), “Osmanlıcada Moğolca Kelimeler II”, *Türkiyat Mecmuası*, S:18, s.281-314.
- Uludağ, Süleyman (1991),”Bâharzi Seyfeddin”, *DİA*, C:4, İstanbul, s.474-475.
- Uzelats, Aleksandar (2016), “Zolotoya Orda u Balkanı(XIII-XIV veka)”, *Zolotoya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii İm. Ş. Mercani, s.384-402.
- Ürekli, Muzaffer (1996)”Gök Orda Hanlığı”, *DİA*, C:14, s.123-124.
- Valeeva-Suleymanova, G.F. (2009),“İskusstvo Zolotoy Ordı kak çast islamskoy tsivilizatsii”, *Zolotoordınskaya tsivilizatsiya*, Vıpusk 2, Kazan, İnstitut İstorii im. Ş.Mercani, s.18-26.
- Voronin, N. (1944), “Pesn o Şçelkane i Tverskoe Vosstanie”, *İstoriçeskiy Jurnal*, No.9, s.75-81.
- Yalımel, Merve (2020),”Kıımızın Türk Tarihi ve Kültüründeki yeri”, *GTT Araştırmaları Dergisi*, C:3, s:5, s.76-84.
- Yetkin, Şerare(1993),”Çini”, *DİA*, C:8, s.329-335.
- Yıldız, Hakkı Dursun(1976), “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, TTK Bildiriler, VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Ankara, s.856-863.
- Yuvalı Abdulkadir (2004) “Mengü Timur”, *DİA*, C:29, s.138.
- Yuvalı, Abdulkadir (1996), “Gazan Han”, *DİA*, C:13, s.429-431.
- Yuvalı, Abülkadir (1994),”Ebû Said Bahadır Han”, *DİA*, C:9, s.218-219.
- Zaitsev, İlya V. (2002),”Astrahan Hanlığı”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yay.,C:8, s.787-799.
- Zilivinskaya, E.(2015),”Cult Monuments in the Golden Horde”, *Golden Horde Review*, İnstitut İstorii İm. Ş. Mercani, No:4, s.54-70.
- Zilivinskaya, E.D. (2012),”Struktura Zolotoordınskih Gorodov Vo Vremena Hana Uzbeka”,*İslam i Vlast Zolotoy Orde*, İnstitut İstorii im. Ş.Mercani, s.154-177.

Tezler

- Akkuş, Mustafa (2011) , İlhanlıların Anadolu’daki Dinî Siyaseti, , Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Derin, Derin (2003), Abdülgaaffar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi

Hesamipour Khelejani Ahmad (2013), İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

Kamalov, İlyas (2003), Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ortaçağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Kılıç, Emel (2005), Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Özbek, S. (1988), El-Melikü'z-Zahir Rükne'd-din Baybars El-Bundukdari Hayatı ve Faaliyetleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Öztep, Ceren,(2018) Altın Orda Arkeolojisi ve Türbeleri Üzerine bir Deneme, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Ankara: Ankara Üniversitesi.

Öztürk Mine (2009), Seramik Eğitimi Veren Fakültelerde Selçuklu Çini Sanatının Uygulanması, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Uygulamalı Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Sayan, Yüksel (1998), Türkmenistan'daki Mimari Eserler, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Van: Yüzüncü yıl Üniversitesi.

Şeremetev, A.G.(2014),”Religioznyy Faktor v Političeskoj Jizni Zolotoy Ordı” Dissertatsya stepeni kandidata, Saratov: Saratovskiy Gasudarstvenniy Universitet.

Zuharovna, Aygul Galiullina (2019), X-XIV. Yüzyıllarda İdil Bulgar Hanlığının Mimarisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.